

શ્રી રેવાભાઈ પટેલ સ્મારકમાળા - પુ. ૩

ગૌતમ બુદ્ધ

[રાવાકૃષ્ણન વ્યાખ્યાન Gautam the Buddha]

અનુવાદ

ગોપાલદાસ શ્રવાભાઈ પટેલ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ

અમદાવાદ - ૧

પ્રથમ
મગનભાઈ પ્રભુદાન દેમાઈ
મહામાત્ર ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અમદાવાદ-૬

મુદ્ર
કિશનમિલ ચાવડા
માવના પ્રેસ ગવપુરા વડોદરા

પહેલી આવૃત્તિ રૂા ૨૦૦૦]

[ડિસેમ્બર ૧૯૪૬]

દિનમત ૧-૮-૦

પ્રાપ્તિરેતાન
નવજીવન કાલોત્થ
અમદાવાદ અને મુળાઈ ન ૨

નિવેદન

ડો ગદ્યાકૃષ્ણનુ આ બીજી નામાન્તિ વ્યાખ્યાન ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રમિદ્ધ થાય છે, (પહેલું - 'ધિ ર્દ્વિ અનમોર્ન' મોન - 'જગતનો આત્મી કાનનો પુરુષ', એ નામે થઈ ગયું છે) આ વ્યાખ્યાન તેઓશ્રીએ ૨૯ ૬ ૧૯૩૮ના રોજ, ૫૦૦ની બ્રિટિશ એકેડેમીમાં આપ્યું હતું, અને ૧૯૩૯ના અત્યાગમમાં તે પુસ્તકનારે બહાર પડ્યું હતું. ૧૯૪૦માં તે જોવામાં આવતા મને થયું કે, તેને પણ ગુજરાતીમાં ઉતારવું જોઈએ પણ એ કામ તરત કરી શકાય એમ નહોતું ને પડી ૧૯૪૦ ૪૪નો જોનાસ આ યો એટલે ત્યાગમાં તે કામ હાથ ઉપર લીધું ડો 'ગદ્યાકૃષ્ણને વિદ્યાપીઠને ખૂબ મમતાપૂર્વક તે દરવાની તરત પરવાનગી આપી અને મારી સૂચનાથી શ્રી ગોપાનદાસે તે કામ કરાવતું મ્હીનર્યું. તેમણે તે ક્યારે પૂરું પણ નહીં હતું, પણ સરકારી નાગણ નિરમન અને છાપખાનાની કામ-બીજને લીધે કેટલાં મહિના બેગી રહેવું પડ્યું અતે એ જૂનો સકંપ છ વર્ષ સુધી રીતે પાંચ પડાયી આવદ થાય છે

બૌદ્ધ સાહિત્ય ગૂજરાતીમાં ઉતારવાનું નામ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તેના આપનાનાથી પ્રેરુ આ પુ છે, આજ સુધીમાં નવે-પુસ્તકો તેણે બહાર પાયા છે ભગવાન બુદ્ધ ઉપર આપણા દેશના સમર્થ નિદાન અને તત્ત્વજ્ઞાની દ્વિયમુદ્ધ સર સર્વપક્ષીનું આ વ્યાખ્યાન એ પરપરામાં પડેલી શકાય છે, એ ઉચિત જ છે અને તેથી જ મેં સર સર્વપક્ષીને આ ઉપરાત કૃત્યું કે, ચીનમાંના બૌદ્ધ ધર્મ પગના આપના વ્યાખ્યાનો પણ ગૂજરાતીમાં ઉતારવાની રજા અમને આપે. એમણે કૃત્યું છે કે, આ વ્યાખ્યાન પૂરું કરી એ લેવા માટે મને જરૂર લખજો એટલે હવે એ કામ પણ તેમની પરવાનગીથી હાથ ઉપર લેવા ધારું છું

મૌદ્ધર્મ અને શુદ્ધ ભગવાન ઉપર અગ્રેષ્ઠના ખૂબ લખાયું છે તે વખાય છે એમની અસર યુરોપના વિચાર ઉપર ભાર છે, અને દિનસે દિનમે તે વધારે ઊંડી અને આપ- બનતી જાય છે. પરંતુ આપણા દેશમાં એને વિશે મુઠ્ઠાના અખતથી એ- પ્રકારનો પૂર્વગ્રહ નહોતો પાણિયામે, હિંદુ સમાજે શુદ્ધ ભગવાનને અસ્તોત્ત આપ્યું, છતાં ગમ અને કૃત્યની પેઠે તેમને હિંદુ સનાતના એ- તોમ્બુરુપ તરીકે ન જમાયા તથી જ ગમાયણુ- મદાભારત પેઠે શુદ્ધચિત્ત આપણુ એ- તા- મના ન તથી બન્યું આવી દીપ શ્રી ગદ્યાધ્યયો એ- જગાએ શ્રી છે, તે જોના જોની છે - “ઈન્ડિયન રીલિજિયન્સ એ- વેન્ટન થોટ” - “પૂર્વના ધર્મો અને પશ્ચિમની વિચારસૃષ્ટિ” * અથવા તે મહે છે -

“નાનક આત્માને પ્રેરણા આપનાર માનસીમા ગૌતમ શુદ્ધની મૃત્તિ એ- છે આપણા મરોઠો માનસધુઓ ઉપર એનો જગરો પ્રભાવ છે. હવે વધારે વીર્યવાન આ વધારે ઉનાત મરનાની એની મંદાજૂતી પ્રેરણા-સમિતિ અમાપ છે માનસ આત્માને વિગ્રહ જગામાં તથા તેના સામાજિક- સંબંધોમાં માનસના આજનામા તો જો મરો આપ્યો છે, એ ધ્યાન ખેંચે તેવો ૭ આમ છતાં, એ મનાતમાની મૃત્તિને જૂઠી નાખરા- એમની અસરને ધોઈ મદરા માટે પ્રવર્તો થાય છે તે મરનાગ માગ્યો મીંગા જૂઠના છે, અને પોતાના કાલભારિ એને ખૂબ ચાડ છે, એમાં મદા નથી પરંતુ તે બધું તેમના પૂર્વગ્રહ કે દયાપાત્ર અનાનો આભારી છે

* આ પુત્ર ૧૯૩૨માં બહાર પડ્યું છે તેમાં તેમને ઓક્સફર્ડમાં “ઓક્સફર્ડ પ્રિદેગર” તરીકે આપણા આપણના મમદ છે. ઉપનિષદાતુ આત્માના પાઠ્યગારા અને ૨ દોના સમયથી માગેને આત્મમુખી પશ્ચિમની વિચાર રૂપે ઉપર કેટલાક અસરમારક રહ્યું છે, એ વસ્તુ તેમના તેમાં આપણાં કારક વિદ્યાની પ્રતિબદિત કરી છે

એમ આપણે નહીં સમીએ જ્ઞાપ્યેઅજ્ઞાપ્યે, મધ્યયુગના
 દિંદુ લેખકોએ પણ આ મહાત્માની ગૃહિણિને તેમના જ વતનમાંથી
 ભૂમી ઠાઠના માટે જન્યુ એટલુ જલુ ન્યુ છે આજે પણ
 છુદ્ધતા મહાભિનિષ્ક્રમણની કથા નિદ્રા વેરેથે ગાલની એક માગ
 થ્યા નથી દિલ્લો ખેડૂત આ મહાત્મા ગુરુ નિરે લગભગ નર્તક
 બાણુતો નથી ”

પરંતુ આજે સ્થિતિ જુની છે તૂનો પૂર્વચંદ્ર હવે જવો ન
 જોઈએ જો કે ગમ અને કૃષ્ણની પેઠે પ્રાચીન અને નો-પૂજનનો વિષય
 છુદ્ધને શ્રી સમીએ એવો જમાનો આજે નથી એને માટે ‘એપિ-’ –
 મહાનાયક દગરાની આરાધના જ ન્દાય આપણી પામે નહીં નથી આજે
 ધર્મસંગ્રામ અને પ્રચારની રીતો પણ જુની થઈ ગઈ છે આજે કોઈ
 ગાંડપુરુષ કે વેનિન, દિગ્ગજ અને ચર્ચિત જોના ગણ્યુખતારોને ન્દાય
 એવો બાન અર્પણ માટે નો-માનસ તૈયાર થાય અને તને માટે
 પ્રચારયુક્તિઓ ચોખ્ખી પણ છે પરંતુ ના યશસ્વિતા પણ આજે એ
 જૂની રીતે ચગી નથી સતી આજે ધર્મ અને જીવન વિષય તત્ત્વનિચાર
 જુની રીતે ખેડાય છે ધર્મ નિરે આજે ચોગરદમ અમુક પ્રચારની
 નામ્નિખાનો મ્થાથી બાવ વ્યાખ્યા લાગે છે ખાસ રીતે નરા બાણુતર
 યાગા લોકોને માટે આ વિશેષ સાચુ છે એવાને માટે છુદ્ધ ભગવાનનો
 મહેશો ખાસ ગ્રેગ અને એવો છે

નામ્નિખાનો લૌન્દિક અર્થ એવો છે કે, ધર્મપથના ચાલતા
 વિધિનિરોધો અને ક્રિયાના પરત્વે નામ્નિ-છુદ્ધિ જે જમાનામાં આ
 મધુ એજનુ જલુ ગાંડરિયુ જની જાય છે કે તેમાંથી તેનું ઉત્તરકારી
 ધર્મતત્ત્વ જલુ રહે, અને સાપ ગયા પડીના લિસોટા જ ગ્હી જાય,
 તેના જમાનામાં આવી ટીનાખોર ને શનાજન્ય નામ્નિખાનો પોને જ
 અમુક ધર્મસંકષ્પ પડે છે એટલે કે, એ નામ્નિક છુદ્ધિ સાચા ધર્મના
 આત્માની ખોળા સૂચવતી હોય છે આમ સાચી જિજ્ઞાસા ચાલુ ધર્મ

જડતા વિશે નાસ્તિક બનીને જાગે છે જનશૂન છત્તનાની આ તે
નિશાની છે શુદ્ધ ભગવાને એમના મળમા એનો ઝડો ઉઠાવ્યો હતો
તેથી તેમની અપીન સુધાગયુગને માટે સનાતન સમિતિવાળી છે તેથી
જ શુદ્ધ અને એમનું તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્તરોત્તર વધારે ન્દર પામતું જાય છે

ધર્મની બાળતમા સમાજમા એવી જડતા આવવી એ સામાન્ય
ચિંતા લાગે છે જડતાના અધ ાના એના નાળમા આગળ જવાને માટે
ગમે તેવો તો પણ પ્રજ્ઞા દીવો જ નામ દે છે ભગવાન શુદ્ધ તો પ્રજ્ઞા
સૂર્ય હતા પ્રજ્ઞા પાગમિતાના તે પગમ એ સાધનતા જોવાય છે કે,
આપણો જમાનો શ્રદ્ધા નરતા શુદ્ધિ પર વિશેષ છે એટલે કે, પ્રજ્ઞા
પાગમિતા જ એને ફાવે, અને તેને જોઈએ પણ તે તેથી શુદ્ધ ભગવાન
આજના યુગ-ગુરુ બની શકે એવી જ સાધનાનાળા જગતના બીજા
મહાપુરુષોમા મોકેટિસ હતા જેમણે ગાંધીજીને એ પગમ સત્યાગ્રહી
રીતનું દર્શન પૂરું પાડ્યું છે

એટલે આજે દાય આપણે શુદ્ધ ધ્યાને એ પોતાના જેની ન
નરી શકીએ તેમ ધરનાને જરૂર પણ નથી પરંતુ આપણા દેશમા
મધ્યયુગથી શુદ્ધ વિશે જે અધાર પ દો ન ખાતો આ પો છે એ તો
ઉદાવલો જોઈએ આ નામ જો રાધાકૃષ્ણને ઉમરીતે દ્યુ છે અને
તેમા નમણે મૌનિયના પગ મનારી છે

ગૌતમ શુદ્ધ અને તેમના ધર્મ સામે મુખ્ય બે યાગનામા આપણા
ગ્રેમા નાધો પળો લાગે છે (૧) શુદ્ધે પ્રાચીન આમ પ્રથોની
બાળના પૃત્યબાર અને પ્રમાણશુદ્ધિ ગમ્યા વગર, યતનપણે
પોતાના અનુભવ અને ધર્મદષ્ટિ ગ્રહૂ ધ્યા, કે જેને લઈને બારે
સામાજિક નિયમગ્ય જનગુ (૨) શુદ્ધ ભગવાનની દિનચૂરીમા જે
નિર્વાણ અને નાગ્નિયનાની નમગ્યાયના હતી તે આ ન કાલજ
તરનાન પર પગ સા મી ન શકી

અને કેવળ પ્રજ્ઞાન તથા વિવેક-વૈગ્ય પઃ વૌદ્ધિ ધર્માચરણની વ્યના નથી નબની સમાજ માનસની આ ખાસિયત પણુ બુદ્ધના ઉપદેશને લો-ગન થવામા આડે આવી હોય શ્રમણુ સમ્મુતિને તેથી જ આજ્ઞણુ સમ્મુતિ આગળ માગ મૂકવો પડ્યો, એમ ઠીકી ગયય *

* ૧૦મા અને વીસમા મે ૧મા 'હિદુ ધર્મ'નુ પુનરુત્થાન' એ વિષેના પોતાના પુસ્ત મા શ્રી રાવાકુષ્ણનનુ જીવન અને લય' ચર્ચાતી વેળા શ્રી ૩ર્મા આ જ પ્રશ્ન બાબત શ્રી રાવાકુષ્ણનનુ મંતવ્ય રહ્યું શ્રીને તેના સમર્થનમા જણાવે છે કે, "જે બૌદ્ધધર્મ બુદ્ધના આ સીધાસાધા આચારાત્મ- ઉપદેશ આગળ જ ચોકચો હોત, અર્થાત્ લોકોનુ ધ્યાન સુદૃઢ તાત્ત્વિક ચર્ચાઓ અને વૈદિક યજ્ઞ ઇડમાથી ખસેડી, પુરુષાર્થો નૈતિક જીવન દ્વારા પ્રાપ્ત કરવાના વ્યવહારુ માર્ગ પ્રત્યે જે ચલા સુધી જ ગયો હોત, તે તે તે ઉપદેશના આધારિત જ્ઞાનોપદેશની ઉપયોગી પુસ્તકોની નીવડ્યો હોત, અને ધીરે ધીરે તેનો વૈદિક પરંપરામા સમાવેશ થઈ ગયો હોત પરિણામે, આપો છો સ પૂર્વે છઠ્ઠા સેકામા થયેલા બૌદ્ધ ધર્મના જન્મને હિદુધર્મનુ જ બીજુ પુનરુત્થાન માનતા હોત, જેમ ઉપ દેશના મળ એ પ્રમાણે હિદુધર્મના પ્રથમ પુનરુત્થાનપ છે પરંતુ એમ બનવા મળ્યું ન હતું મૂળ હિદુધર્મ, અને એ સુવાર પથ વચ્ચે જે બેઠો વિચ્છેદ પડી ગયો, તે બુદ્ધના પોતાના સીધા ઉપદેશનુ પરિણામ હતો કે પછીના કાળમા બુદ્ધના અનુયાયીઓએ તે ઉપદેશને જે વિસ્તીરત સ્વરૂપ આપ્યું તેનુ પરિણામ હતો, તે આપણે નક્કી કરી શકીએ તેવી સ્થિતિમા નથી એક જન્મ બનવા લેગ છે કે, તાત્ત્વિક પ્રજ્ઞાની બાબતમા બુદ્ધના મૌનનો લાજ લઈને તેમના પછીના જાના અનુયાયીઓએ તે પ્રજ્ઞાના પોતાના જ જવાબોને બુદ્ધના આચારાત્મક ઉપદેશમા ઉમેરી દીધા તે ગમે તેમ હો, પરંતુ વખત જતા બૌદ્ધસયે ટેવાક એવા સિદ્ધાંતો વિચ્છાવ્યા કે જે ઉપદેશના સિદ્ધાંતોથી છેલ્લે વિપરીત સ્વરૂપના જ હતા તેમાના અમિત્ય, અનાત્મા, અને નિર્વણને લગતા સિદ્ધાંતો એ ખાસ અગત્યના સિદ્ધાંતો હતા આમ, બુદ્ધે કરેલી વેદપ્રામાણ્યની અવગણના, તથા તેમણે રદાપેલા નુદા ધાર્મિક સંઘને કારો હિદુધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ એ બેની વચ્ચે જે આલેખિક વિચ્છેદ દ્વારનો મોજુ હતો, તેને આ બાબતે સારી ગેટ વધારી મૂકે ઉપરાંત, એ નમરાત્મક સિદ્ધાંતોને કારણે બૌદ્ધ

આ ઉપરાંત શક્ય આદિ આર્ય તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ બૌદ્ધ અનાત્મવાદ, શૂન્યવાદ, ક્ષણિ-વાદ, વિજ્ઞાનવાદ વગેરે પર ભારે ઠોક પાડ્યો તેમાં તેમણે ઉપગ્રથી લાગતા નમ્રવાદને વધારે પડતો પ્રમાણી તેને ઉચ્છેદનાદ ઘડી માર્યો. કેઈ મહાપુરુષ માત્ર એવા ઉચ્છેદ ઉપર મહાન ધર્મ રાકે

માધનામાર્ગ પણ દરેક, અને જ્ઞાન દરહિત એવા આત્મવિશ્વનો માર્ગ બની રહ્યો. આ બંને નિરાવરો બૌદ્ધધર્મે નિરૂપેલો ઉપાય મન્યાસમાર્ગો ઉપાય છે. દરેકે જગત છોડીને નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવા માટે મન્યામી થવું જ લેઈએ. પરંતુ આ બંને મન્યાસને ધ્યાનપરાયણ જીવન તો તે માટે જોઈતી લાયકતાવાળા બહુ થોડાઓ માટે જ સંભવી શકે, સૌ કેઈ માટે તે ગયે નથી. થોડા ઘણા વીણી મહેલા વર્ગને પણ એ સિદ્ધાંત શીખવવો નમ્રમો છે. તે પછી નાનામોટા, સૌને એ સિદ્ધાંત શીખવવો એટલું જ નહીં, પણ તે સિદ્ધાંતની ભૂમિ. ઉપર વ્યવસ્થિત સંધ રચવો, એ વસ્તુ મમાજને માટે ભારે ગંભીર પરિણામો લાવનારી અને પરિણામે, સનાતન ધર્મના આગેવાનો બૌદ્ધધર્મને અધર્મ, તેમજ સમાજવિરોધી બળ માનવા લાગ્યા. એમાં કાંઈ નવાઈ નથી.

“ઘણી વાર એમ કહેવામાં આવે છે”, બ્રાહ્મણોએ બુદ્ધના ઉપદેશનો વિરોધ કર્યો તેનું કારણ એ હતું કે, બુદ્ધે બ્રાહ્મણોની સર્વોપરિતા, અને વૈદિ ક્રિયાનંદ કે જે તેમને આવડતા મુખ્ય માધનરૂપ હતો, તેનો વિરોધ કર્યો હતો. પરંતુ તે દિવસોમાં પણ બધા જ બ્રાહ્મણો ધર્મ યજ્ઞ પુરોહિતો ન હતા, અને એવા બધા ક્રિયામંદ મરાવનારા પુરોહિતો ધર્મ હમેશા સમાજના ધર્મવિચારના નાયકો ન હતા. ઉપનિષદોમાં ધાર્મિક પ્રશ્નોના હૃદય આપનારા તરીકે દેખા દેતી વ્યક્તિઓ યાજ્ઞિક પુરોહિતો નથી તેમજ ઘણી વાર ગુરુત્વ ધ્યાન બ્રાહ્મણોને બદલે ક્ષત્રિયો જ લેતા હોય છે.

“વળી એમ પણ કહેવામાં આવે છે”, બ્રાહ્મણોએ બુદ્ધના ઉપદેશનો વિરોધ કર્યો તેનું કારણ એ હતું કે, તેમણે નાતજાતના વર્ણવિભાજનો વિરોધ કર્યો હતો. પરંતુ બુદ્ધે શુદ્ધધર્મ માટે નાતજાતનો વિશ્વાસ બૂંટી નાખ્યા ન હતા. તેમણે જો સસારનો ત્યાગ કરી, સાધુ બની બિશુસંધમાં જોડાનારાઓ માટે નાતજાતનો વિશ્વાસ રદ કર્યો હતો. હિંદુ સિદ્ધાંત પ્રમાણે પણ જગત છોડી મન્યાસી થનાર નાતજાતના વિભાગોથી પર બને છે.

ખરો ? પરંતુ તેઓ દ્વાય એમા પેના ઉપના લૌકિક પૂર્વગ્રાને નક્કમા
 વર્તને વત્યાં. નહિ તો તેઓ જુગન કે બુદ્ધનુ નાર્યં ચાનુ આર્ય
 પર પગમા જ છે, અને એમના તત્ત્વને તથા બોધને સમન્વય અને
 મુધાગતી નક્કરે ચર્ચાને અપનાવત અથવા દ્વાય તે દાગે તત્ત્વજ્ઞાનમા
 એવી દાર્ઢ જરૂર લાગતી હતી કે જેથી જીને જગ સરખા બેઠ પર
 ખડન મડનના હથોડા વર્તને જ ફગી વળતુ જોઈએ એ ગમે તે હોય,
 હિંદુ અમાજે આના દાર્ઢ દાગણોથી બૌદ્ધ જનનદષ્ટિ અને તત્ત્વચિંત્યાને
 પોનાથી વેગતો ગમ્મ્યો હોય, એમ લાગે છે હવે એમ ચાન ગમ્મવા
 જરૂરી નથી વેદપ્રામાણ્ય ન માનનાગને હિંદુધર્મ પર પગમાથી છૂટા
 માનવો એ દૂષ્ટી નજર છે બાકી, બૌદ્ધ, જૈન, તેમ જ સીખ એ મના
 એ જ એક મોગી પર પગના તે તે દાગે જન્મેના મુધાગદ આર્યધર્મના
 હિંદુ પથો છે સર ગધાકૃષ્ણન આ વસ્તુ તેમના લખાણોમા જેની
 અષ્ટ કરે છે તેની બીજન કોઈએ બાગ્યે કરી હોય તે દુહ છે,

“બુદ્ધના ધર્મતત્ત્વમા એનુ દાર્ઢ નથી જ જેનો હિંદુ નિચાગ જોડ
 મેગ બેસાડી ન રાનાય હિંદુધર્મમા બુદ્ધ અમુક મુધારો દાખન
 કરવા ઇચ્છતા હતા, છતા જનનબગ અને મનુષ્યપર્યન એમની
 માન્યતા એ જ હતી કે પોતે પ્રાર્થના આર્યમાર્ગનો જ સિદ્ધાત

“અર્થાત્ આવા પૈઈ સ્વાથ પ્રેરિત હેતુઓથી હિંદુ તેમજ બૌદ્ધવમ વચ્ચે
 બિ છેદ પાડવામા આવેલો હતો, એવુ હરગિજ નથી ખરુ કારણુ તો એ
 છે કે, બૌદ્ધ સિદ્ધાતે નિરૂપેનો જાત અને જીવાત્માવિષયક પૈઈ પળ પ્રાપ્તિની
 તાત્ત્વિક સ્થિતિ વિતાતો સતત પરિણામશીલતાનો ક્ષણગુરુ વાદ, નિવાણ
 એને તદ્દન હુમ્મ ધર્મ જલુ એવો તે જ દેલો ઉચ્છેદવાદી અર્થ, વૈદિક પ્રામા
 ન્યને સ્થાને તેણે રેથી તમ-મુદ્ધિની મ્યાપના, મિત્રુજીવન ઉપર તેણે મૂલો
 વેધાર પત્તો બાર, અને હિંદુ પૂજન અથવા પૈઈ પ્રકારની હિંદુપ્રપન્નતાની
 હુ કાળી બાવના વિનાનો મોર આધનામાર્ગ—આ બધી બાબતો એ પ્રે
 ધર્મો વચ્ચે તદ્દનેદ થવામા ન આવે તો રાનાય તેની મુરકે નિઓરપ નીવડી
 હતી ”

પુનઃ યથાપિત કરતા હતા. પોતે નવો ધર્મ યથાપે છે એમ તે પોતાને વિષે માનતા નહોતા.”

અને દિંદુ દાર્જનિકોએ બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનને યન્યત્રાગી અને નાસ્તિક ગ્રંથી ને વખોડ્યું છે, તેનો પણ અચોટ જવાબ ડૉ. ગાધાકૃષ્ણન આ વ્યાખ્યાનમાં આપે છે અને એ મંતવ્ય એમણે પોતાના ખીન્ન વખાણોમાં પણ ગ્લૂં વ્યુ છે. તે ને છે કે, બુદ્ધની ધર્મદષ્ટિમાં ને તત્ત્વજ્ઞાન ગ્રંથે છે તે કાઈ ઉપનિષદીય તત્ત્વજ્ઞાનથી નોખુ નથી, જાકે, એ જ તત્ત્વજ્ઞાનનો પૂર્વ ભાગ ઉપનિષદો છે, જે પરીધી બુદ્ધ પોતાના દેશનામાં ખીનવે છે ઉપનિષદો અમુક થોડાક જ તોડ માટે હતા, બુદ્ધ એક સોન્યુરુ હતા, સોડની બાપામાં તેમણે કામ વ્યુ. સોન્યુ પ્રત્યક્ષ દુ ખ જોઈ તેનુ ઝોસડ તેમને સમગ્રત્ય એની દલીલથી તેમણે જતાવ્યુ. આમ, બુદ્ધે પોતાના ધર્મ અનુભવના ગ્રંથને સોગત કરાને માટે પ્રયત્ન ન્યો “ઇતિલસકમમાં બૌદ્ધધર્મનો અર્થ એ છે કે, તેણે ઉપનિષદીય, તત્ત્વસિદ્ધાંતોને લોકોમાં ફેલાવ્યા અને એમ કરીને તેણે એક એવો જીવન વાગ્મે આપ્યો કે જે આજસુધી આપણે માણીએ છીએ ”

હોવાય છે કે, મહાન ધર્મપ્રચારકોના સૌથી મોટા મારડ કોઈ હોય તો તે એમના અનુયાયીઓ જ હોય કે થાય છે બુદ્ધ ભગવાનને માટે પણ આમ જ કેમ ન બન્યુ હોય? તેમના નિર્મોણ બાદ ને સઘ અને તેના દ્વારા ને ધર્મતત્ત્વ ઉત્પન્ન થયુ, એમાંથી જ પેલી કાટ કેમ ન જન્મી હોય? ગૌતમ ‘બુદ્ધ’ થયા ખરા, પણ તે કાઈ “ગૌદ” નહોતા, તે તો આર્ય અથવા દિંદુ જ હતા જેમ ધર્મગ્રંથિસ્ત એક સાચા યહૂદી હતા અને ‘ખ્રિસ્તી’ તો ત્યાર પછી ખીન્ન લોકો થયા

આજે આપણો જમાનો સગઠિત ધર્મતત્ત્વોનો મદિમાં ગાનારો કે તેમની ઝાઝી જડર માનનારો નથી તે આજે જગતના દરેક મહાપુરુષને મૂળ ઉપે જોના અને આગધરા માગે છે સગઠિત ધર્મોએ પણ જે

પોતાનો દાર્ઢ ઉપયોગ ગખવો હોય તો આ દષ્ટિએ પોતાનું સશોધન અને સમાર્જન કરવું જોઈએ. એમ જો બધા ધર્મો કરે, તો જ આજે વિજ્ઞાન અને અર્થદષ્ટિએ કેળવણી અને જગતમા જે નરી અંધતા આણી છે તેમાથી તેમને ઉગારી શકે. વિજ્ઞાન અને અર્થના વાદો આજે ધર્મના સિંહાસનો પચાવી પડ્યા છે ત્યાથી તેમને ઝથાને એમને પચેઆડવા જોઈએ. તે દામ આજે દરનાનું છે શ્રી ગાંધાકૃષ્ણન એ દામ ગૌતમ બુદ્ધને અગે આ વ્યાખ્યાનદ્વારા દરે છે. નાનન્ડી આ ચોપડીની મર્યાદામા તે બુદ્ધ અગેની બધી યામતોનો નિચોડ આપી દે છે, અને એ મહાપુરુષની અમર મહત્તા સચોટ ઉપે બતાવે છે. વ્યાખ્યાન માળાનું નામ ‘માસ્ટર માર્કન્ડ’—(મહા પ્રત્ન) વ્યાખ્યાનમાળા એવું છે. તેમા યુરોપના અનેક મહાપુરુષો ઉપર ત્યાના વિદ્વાનો પાસે વ્યાખ્યાનો અપાયા છે બ્રિટિશ એકેડેમીએ સગ સર્પદનીને વ્યાખ્યાન માટે નોતર્યા, અને તેમણે ગૌતમ બુદ્ધને એ માગે ચોગ્ય મહા પ્રત્ન ગણ્યા એ એની ગીતે ચોગ્ય છે એમા કોઈને શકા નથી સર સર્પદનીએ એ ચોગ્યતાને પોતાની અદ્વિતીય દિનસૂદ્ધિ સુદમદષ્ટિથી ગમ્દમદ્ધ કરી તે સાબળી સગ ફ્રાન્સિસ યગ લગ્મન્ડ જેના વિદ્વાને શ્રુ, “હિંદની દિનસૂરી અને ધર્મ પશ્ચિમને સમજાવરામા ગાંધાકૃષ્ણનને કોઈ આગે એમ નથી તે પોતે એક દિનસૂદ્ધ છે, ઉંડી ધર્મભાવનારાળા છે, ઉપગત એમની પાસે વાચાની સાચી છટાશક્તિ છે બ્રિટિશ એકેડેમીની ‘મહા પ્રત્ન’ વ્યાખ્યાનમાળામા એમણે બુદ્ધ પર પોતાનું વ્યાખ્યાન આપ્યું ત્યારે જોરામા આવ્યું કે તેઓ પોતે પણ એ ‘મહા પ્રત્ન’—‘માસ્ટર માર્કન્ડ’ છે આ દેશના આગળ પડતા વિદ્વાનો તથા દિનસૂદ્ધોની સભામા, વગર ટાયણે અને વગર ધડકચે, અખ્ખલિત એમણે પોતાનું વ્યાખ્યાન કર્યું, તે સાબળી સભા મત્રમુગ્ધ થઈ ગઈ, અને નહિ કે બુદ્ધધર્મ પરતુ હિંદુ ધર્મ પણ શુ છે એનો ચિતાર આપણને ઇંગ્લન્ડના લોખને સચોટ રીતે મળ્યો. તે ઉપગત, એમની અષ્ટ સુદમબુદ્ધિ, એમની ઉઘાડી જોવામા

આવતી આધ્યાત્મિકતા, અને એમનું આધુ વ્યક્તિત્વ ને છટા—એ બધાથી તેમણે એના શ્રોતાઓ ઉપર ઢાલથી ઢાલ પાડી, કે જેઓ તે છાપ મેળવના માટે સૌથી લાયક અધિકારીઓ મુઠી તેને પહોંચાડી શકે ”

આ વ્યાખ્યાનની કીર્તિથી તેમને બીજા વર્ષે સ્વિટ્ઝર એકેડેમીના ‘ફો’—સભ્ય તરીકે ચૂંટવામાં આવ્યા. આ માન મેળવનાર તે પ્રથમ ભિંઈ છે.

સગ સર્વપંતીના ઇતિહાસની ઉપરેખા નાંરકે આપવી જોઈએ વાચકને તે “ જગતનો આવતી જાનનો પુરુષ ” એ એમના પુસ્તકના પ્રારંભે નિર્મિતારથી મળશે જિજ્ઞાસુ વાચકે તે ત્યાં જોવી જોઈએ.

છેવટે બે બોન આ અનુવાદ વિશે બાઈ ગોપાળદાસ ધર્મશ્રેયના ઊંડા અભ્યાસી છે. બૌદ્ધધર્મ વિશે તેમણે સારી પેઠે વાચ્યુ અને નિર્ણાયક છે. આ અનુવાદ માટે યોગ્ય નમ્રો મેળવના મૂળ પાલિમયો તેમણે દેવા છે, જેથી તેમના અગ્રેષ્ઠ અનુવાદનો અનુવાદ ન થઈ બેમે વસ્તુ સમજવા જરૂરી ટિપ્પણો ઉમેરવામાં આવી છે, અને મૂળ વ્યાખ્યાનના ખડોને પ્રાચીન ગોપી તેમના નામ પણ ઉમેરી, ફરનાર દીપો નાખી છે. આ બધાથી આ ચોપડી વાચકને ને અભ્યાસીને સારી મદદરૂપ થશે.

ચોપડી ‘શ્રી રાનાર્થ પંડેન ગ્રાન્થમાળા’ મા પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ માળાનો ઉદ્દેશ સર્વધર્મસમભાવની દૃષ્ટિએ ધર્મસાદિત્ય તથા ધર્મ-બુદ્ધિથી ગચ્ચું કોઈ પણ ઇવન માનિત્ય પ્રગટ કરવાનો છે. આ પુસ્તક તેમાં મોબે એવું છે. આ અગાઉ પ્રસિદ્ધ થયેલા બે પુસ્તકો આ ચોપડીને અંતે નવાવ્યા છે. આ પુસ્તક ગુરુનાનકા તેને પડતો આવકાન પામશે એવી આશા છે.

અનુક્રમ

નિવેદન [શ્રી મગનભાઈ પ્રમદાસ દેસાઈ]

૧

૧ જીવન-થા —ગૌતમ બુદ્ધ એક વિશ્વપુરુષ ૧ તેમની જાતિ દામિ-તા ૧ જન્મ ૩ ભવિષ્યન ૪ લક્ષ ૫ મહાભિનિષ્ક્રમ ૬ તત્ત્વમોધની શોધ ૬ તત્ત્વચર્યા ૭ માર્ગ હુદ્ધ ૮ બોધપ્રાપ્તિ ૯ બ્રહ્મદેવની સલાહ ૧૦ ધર્મચક્રપરિવર્તન ૧૦ ઉપદેશની વિગિષ્ણતા ૧૧ વિવે બુદ્ધિનો ઉપયોગ ૧૨ ચૂ તાનો વિરોધ ૧૪ આત્મદીપ બનો ૧૧ પરમત સહિષ્ણુતા ૧૫ ધર્મત નહીં પણ હં યપનટો ૧૮ મધ્યવચ્ચા ૧૯ નીતિભેદ ૧૯ શ્રીઓ ૨૦ પરિનિર્વાણ ૨૧

૨ આર્ય મત્યો અને આર્ય ભાગ —પ્રથમ ૧૫ પૃષ્ઠ ૨૩ પ્રથમ આર્ય સંસાર ૨૩ ત્રીજી આર્ય સંસાર ૨૪ નમ અને પુનઃજન્મ વિષે માન્યતા ૨૫ મનુષ્યના ઘટકો ૨૬ આર્ય ૨૮ બના મા ૨૮ ત્રીજી આર્ય સંસાર બનિરોધનો ઉપાય ૩૦ અષ્ટાંગિય ભાગ ૩૧ આત્મનિરીક્ષણની ટલ ૩૩ નિષ્ક્રિયતાનો ૩૩ મોધ સામાજિક ૩૫ પ્રેમ ૩૭ બોધુ આર્ય મંથ ૩૭ બનિરાધ અર્થાત્ મુક્તિ ૩૮; આપ્રદાયિન દૃષ્ટિઓ ૮

૩ બુદ્ધના ઉપદેશોનું મૂલ્યાંકન વિચારોમા નવું અને જૂનું ૪૪ જૂના વિચારોમા અપોતા નવા અર્થો ૪૬ બુદ્ધના સમયની ધાર્મિક પરિસ્થિતિ ૪૭ સાધનામાર્ગો ૪૮ ઉપનિષદાનો સિદ્ધાંત ૫૦ ૧૨ પ્રશ્નોની બાબતોમા બુદ્ધનું દૃષ્ટિબિંદુ ૫૧ અનાત્મવાદનું રહસ્ય નીતિસાધનની શમ્યતા ૫૩ આત્મવાદથી નીપજ્જી હાનિ ૫૪ અનૌચિક શક્તિઓમા અધ્યાત્મિક નીપજ્જી હાનિ ૫૫ માનવપ્રયત્નની ૧૫ મરિતા ૧૭ લમતત્ત્વ ૫૮

૪ અતિમ પ્રશ્નો —જીવન અને જગતની આત્મબાનું બ્યાપી રહે ની ચૂદતા ૬૦ અતિમ પ્રશ્ના બાબત બુદ્ધના મૌનનો અર્થ ૬૧ બુદ્ધ અજ્ઞેયવાદી નથી ૬૩ તાત્ત્વિક અચ્ચાઓ ન દરવા પાઠળ બુદ્ધનો બ્યાનહારિન દેવ ૬૬ બુદ્ધ નામિતવાદી નથી ૬૭

૫ પારમાર્થિક મત્તા — ધર્મ અથવા ઋત્તનો ખ્યાલ વેદોમા ૭૦, ઉપનિષદોમા ધર્મનો ખ્યાલ ૭૧, ધર્મ વિધેની બૌદ્ધ કલ્પના ૭૧, નીતિ નિયમની વાસ્તવિકતા ૭૨, ધર્મ-સાક્ષાત્કાર ૭૨ ધર્મ એ જ બ્રહ્મ ૭૫

૬. અનાત્મવાદ — બુદ્ધ ઉન્નૅદવાદી નથી ૭૩, જે અનાત્મા છે તેનો જ ત્યાગ બુદ્ધ ઉપદેશો છે ૭૮, આત્મા છે ૭, ઉપનિષદો અને બૌદ્ધ મતમા તફાવત સાધન ઉપર બાર ૮૦

૭ નિર્વાણનું સ્વરૂપ — નિર્વાણ એટલે સમૂળ ઉન્નૅદ નહીં ૮૨ નિર્વાણ એ સાક્ષાત્કારની વસ્તુ છે ૮૩, અહ પણાનો નાશ ૮૪ નિર્વાણ સંપૂર્ણતાનું શાશ્વત જીવન ૮૪ નિર્વાણ અવર્ણનીય છે ૮૬, નિર્વાણનું વર્ણન 'નેતિ નેતિ' થી ૮૭ ઉપનિષદનો ઉતારો ૮ ઉદ્ધાન અથનો ઉતારો ૯૧

૮ ઉપમંહાર — શાશ્વતતત્ત્વની ગર્ભિત માન્યતા ૯૨, શાશ્વતતત્ત્વનું સીધું પ્રતિપાદન શાથી નથી મ્યું ? ૯૨ તેના મારણો ૯૩ તેનું બુદ્ધિગમ્ય વર્ણન શક્ય નથી ૯૬, બુદ્ધના વિચારોની પેટીમાં મર્યાદાઓ ૭ (૧) તાત્ત્વિક બાબતોમા નિર્ણયમોક્ષી ૯૭, (૨) ઈશ્વરનક માન્યતાનો અભાવ ૯૮, (૩) સંન્યાસ ઉપર અતિગમ્ય બાર ૯૮ બુદ્ધ જગતના વિરલ મહાપુરુષ ૯૯.

પુરવણી — ૧ ઉપનિષદો અને બૌદ્ધ સિદ્ધાંત ૧૦૧, ૨ બ્રહ્મ ૧૦૩, ૩ ધર્મ ૧૦૭, ૪ નિર્વાણ ૧૧૦, ૫ બુદ્ધ નાસ્તિક શાથી મહેવાયા ? ૧૧૧

નોંધો — બૌદ્ધ શાસ્ત્રગ્રંથો ૧૧૫, પાલિ ધર્મગ્રંથો ૧૧૬ સિનોનના તવારીખગ્રંથો અને સરકૂત બાધાના બૌદ્ધગ્રંથો ૧૧૬, સોલેટિસ ૧૧૭ ઇંગ્લીશ ૧૧૮ ચેતનાનો અવકાશ ૧૧૮, સત યોગ ૧૧૯, સત યોગસ ગ્રંથોના ૧૨૦

ગૌતમ બુદ્ધ

-

જીવન-કથા

આ વ્યાખ્યાનમાળામાં અત્યાર આગમચ કળા, વિજ્ઞાન,
 ક્વિલસૂત્રી અને સાહિત્યના ઇતિહાસમાં
 ગૌતમ બુદ્ધ એક વિશ્વપુરુષ અમર થયેલી અનેક વ્યક્તિઓ વિષે
 વ્યાખ્યાનો અપાઈ ચૂક્યાં છે. પરંતુ તે
 બધી વ્યક્તિઓ પાશ્ચાત્ય દેશોની હતી. બુદ્ધ ગૌતમ એ તો
 પૂર્વ તરફના મહાપુરુષ ગણાય. માણુમનતના આચાર અને
 વિચાર ઉપર પડેલી અસરની દૃષ્ટિએ તુલના કરીએ, તો તેમનું
 સ્થાન બીજા કોઈથી ઊતરતા દરજ્જાનું નથી, અને વ્યાપકતા
 તથા ઊંડાણની બાબતમાં બીજા ધર્મો કરતાં ભાગ્યે જોઈ કહી
 શકાય એવા એક ધર્મના સંસ્થાપક તરીકે સૌ કોઈના તે
 પૂજ્ય છે. આખા જગતના તત્ત્વવિચારના ઇતિહાસમાં તે
 અંકાયેલા છે; તથા તમામ સંસ્કારી લોકોને માટે તેમણે સર્વ-
 સાધારણ વારસો મૂક્યો છે. વિચાર-નિષ્ઠા, આચાર-પરાયણતા
 અને આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારની દૃષ્ટિએ વિચારીએ, તો વિના
 શંકાએ તે ઇતિહાસની સૌથી મહાન વ્યક્તિઓમાંના એક છે.

જોકે તેમની ઐતિહાસિકતા બાબત શંકા ઉઠાવવામાં
 આવી છે,^૧ પરંતુ આજે તો (કોઈ હોય
 તેમની ઐતિહાસિકતા તોયે) ભાગ્યે જોઈ ગણ્યાગાંઠ્યા પ્રમાણભૂત
 વિદ્વાનો હશે, જેઓ શંકા ઉઠાવતા હશે

૧. જુઓ પ્રો. મેનારનું Essai sur la légende Buddha, (૧૮૭૫).

કે, બુદ્ધ ગૌતમ એક ઐતિહાસિક પુરુષ હતા કે કેમ? એમનો સમય નિશ્ચિત કરી શકાય છે, એમના જીવનચરિત્રની રૂપરેખા પણ આંકી શકાય છે, તથા ધર્મતત્ત્વને લગતા કેટલાક મૂળભૂત પ્રશ્નોની જાણતમાં એમનો ઉપદેશ પૂરતી ઠહી શકાય તેટલી ચોક્કસતા નાથે જાણી શકાય છે. બૌદ્ધ ધર્મમાહિત્યના શરૂઆતના અધ્યાયો કેટલાક લાગે એવા છે કે જેમાં બુદ્ધ-ગુરુના જીવન દર્શન કર્યા હોય, તથા તેમનો ઉપદેશ કાને માલજ્યો હોય તેવા લોકોએ યાદ રાખેલી જાણતો સઘનચેત્રી છે એ જાણતની વિગતવાર સાળિતી આપવાની ખટપટમાં હું અહીં ઊતરતો નથી.^૧ તે જમાનામાં લેખનકળા બહુ પ્રચારમાં ન હતી, તેથી આજે છે તે કળા તે વખતના લોકોની યાદદાસ્ત વધુ ચોક્કસ તથા તીવ્ર હતી એનો પુરાવો એથી પણ વધુ પ્રાચીન સમયના અથ ઋગ્વેદમાં આપણને મળી રહે છે માણસોની સ્મૃતિમાં જ સઘરાઈને આપ્યા આવેલા તે અથમાં, પછીના સમયમાં (લખાયેલા) ઘણા અથો કરતા પણ આજે પાઠકેર જોવા મળે છે.^૨ જોકે બૌદ્ધ અથો ઉપર પછીન સમયમાં ઘણા હાથ ફરી ગયા છે, છતાં તે ધર્મના મૂળ સ્થાપકના યાદ રાખવાને યોગ્ય શબ્દો કે કૃત્યો આપણને

૧ આ રચને અચકતાએ આપેલી લાખી નોંધ માટે જુઓ પુરેતનને અ તે ગા પાનની સંખ્યાના અનુક્રમે નાંચ

૨ પ્રો. મેકડોનલ્ડ લખે છે — “વૈદિક પરંપરાનો સારમાં ૧, ૩ જેનો ઋગ્વેદ અથ પ્રતિનિધિ છે, તે ૬ સં પૂ ૧૦૦૦ મરતા તે આજા નહીં જ એટલા પ્રાચીન સમયથી, મોટા પ્રમાણની નિશ્ચિતતા તથા રાષ્ટ્રશુદ્ધિની ભારે બીવટ માથે જળવાઈને આપણા સમય સુધી આવ્યો આવ્યો છે ”
[એ હિસ્ટરી ઓફ સંસ્કૃત લિટરેચર ’ (૧૯૦૦) પા ૪૬૭]

કડીક ચોક્કમ સ્વરૂપે જાણવા મળે છે. તેમની જીવન કથામાં ઠેલી અલ કારયુક્ત અમત્કારિક ઘટનાઓ તથા ઐતિહાસિક હોવાં વર્ણનો, જેવાકે ગૌતમના જન્મ વખતે થયેલા અમત્કારી વગેરે તેા તે વખતના પ્રાચીન અનુયાયીઓના મન પર બુદ્ધગુરુના વ્યક્તિત્વે પાડેલી અમરનુ પરિણામ કહેવાય તે બધા વિવેચક હોવા કગતા ભક્ત વધુ પ્રમાણમા હતા તેમ જગતા બુદ્ધના જીવનની અગત્યની ઘટનાઓ, તેમજ તે જે જમાનામા વિહરતા હતા તેનુ ચિત્ર, તથા તેમના ઉપદેશનુ સાર્થકતાનુ સ્વરૂપ - એ બધી બાબતમા પાલિ ધર્મગ્રંથો, સિલોનના તવારીખ ગ્રંથો, અને સંસ્કૃત ભાષામા લખાયેલા બૌદ્ધ ગ્રંથોની^૧ વચ્ચે મૂળગત સમાનતા છે

તેમના બાળપણ અને જુવાનીને લગતી કથાઓ નિશક જન્મ પૌરાણિક ઢળની છે, પરંતુ તેમના કુળને લગતી પરપરાગત હકીકતો ઉપર અવિશ્વાસ કરવાનુ કાંઈ કારણ નથી. નેપાળની સરહદ ઉપર આવેલા કપિવસ્તુ ગામમા, શાક્ય નામે ઓળખાતા ક્ષત્રિયના કુળમા શુદ્ધોદ્ભવના પુત્ર તરીકે તે ઈ. સ. પૂ. ૫૬૩મા જન્મ્યા હતા^૨ સમ્રાટ અશોકે પછીના સમયમા તે ગ્રંથો એક સ્તભ ઊભો

૧. જુઓ પુસ્તકને અંતે આ પાન ઉપરની નોંધ

૨. તે ૮૦ વર્ષની ઉમરે મરણ પામ્યા હતા એ બાબતમા બધી પરપરાઓ એકમત છે તેમના મરણનુ વર્ષ ઈ. સ. પૂ. ૪૮૩ ઠરાવવામા આવ્યુ છે વિન્સેન્ટ ગ્રિમથ એમ માને છે^૩ બુદ્ધ ઈ. સ. પૂ. ૫૪૩મા ગુજરી ગયા હતા જુઓ 'જર્નલ ઓફ ધી રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી,' (૧ ૧૮) પા ૫૪૭, તથા 'ઓક્સફર્ડ ડિક્શનરી ઓફ ઈન્ડિયા' (૧ ૨૩) પા ૪૮

કરાવ્યો હતો, જે હજી જિલો છે.^૧ તેમનું પોતાનું નામ સિદ્ધાથ હતું, અને ગૌતમ એ તો તેમનું ગોત્રનામ હતું તેમના જન્મ સમયે જે ભવિષ્યવેત્તા બ્રાહ્મણો હાજર હતા, તેમણે ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું કે, જો આ બાળક રાજા થવાનું કબૂલ કરશે તો ચક્રવર્તી રાજા થશે, અને પરિવ્રાજક થશે તો બુદ્ધશુરુ થશે એક જ વ્યક્તિ ચક્રવર્તી તેમજ બુદ્ધશુરુ બને ન થઈ શકે કારણ કે, એકનિષ્ઠ ધર્મભાધના માટે સાંસારિક મહત્ત્વા કાક્ષાઓ અને પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ આવશ્યક પ્રાથમિક શરત ગણાતો હતો.

એ બાળકને જોવા આવેલા અસિત નામના વૃદ્ધ ઋષિએ,

ભવિષ્યકથન

લગભગ સિમિયોનની રીતે જ,^૨ તે બાળક

ભવિષ્યમાં દેવો મહાન બનવાનો છે, તેનું

ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું, તથા તે બધું નજરે જોવા તથા તેનો નવો ધર્મમાર્ગ કાને સાલજવા પોતે તે વખતે જીવતો નહીં. હોય, એ ખ્યાલે તેની આખમાથી આસુ ટપકવા લાગ્યાની

૧ તેના ઉપર આ પ્રમાણેના રેખ છે — જ્યારે દેવાનાપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાને (અશોકના લેખોમાં આવેલું તેનું નામ) રાજ્યાભિરૂપ થયે વીસ વર્ષ થયા ત્યારે તંત્રે જાતે આવી (આ ગ્રંથની) પૂર્વ રીતની માર્ગે અહીં બુદ્ધ શાક્યમુનિ જન્મ્યા હતા તેો જે શિવાસ્તબ અહીં બોલો કરાવ્યો (જેથી જણાઈ શકે કે) ભગવાન અહીં જન્મ્યા હતા [હુલ્કાગ 'ઇન્ડિક્શન્સ ઓફ અશોક (૧૯૦૫) પા ૧૬૪]

૨ ઈસુના જન્મ બાદ તેના માતૃપિતા મૃતક હોવા તેને જેઠુસાલેમના મહિરમા વિધિ પ્રમાણે લઈ આવ્યા ત્યાં જેઠુસાનેમવાસી આ પવિત્ર પુરુષે તેને હાથમાં લઈ તે ઉદ્ધાર થવાનો કે હત્યાદિ ભવિષ્યમ્થન કર્યાની વાત બાઈબલમાં (લ્યુક ૨) આવે છે

વાત આપણને ‘મુત્તનિપાત’ ગ્રંથમાંથી^૧ જાણવા મળે છે. બાળકના જન્મ બાદ માત દિવસમાં જ તેની માતા મરણ પામી, એટલે બાળકની મામી મહાપ્રભાવતી, કે જે પાછી શુદ્ધોદનની બીજી પત્ની હતી, તેણે તે બાળકને ઉછેર્યો.

યોગ્ય સમયે ગૌતમે પોતાના કુળની જ યશોધરા^૨ નામે

૧૨૨ કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું, અને તેમને ગાહુલ નામે પુત્ર થયો. એક એવી કથા છે કે,

ગૌતમના પિતા મતત એવી કાળજી રાખ્યા કરતા કે, પોતાના પુત્રના અનુભવમાં દુઃખશોકના પ્રસંગો જ ન આવે, અને અકસ્માત કે દેવોએ જાણીપૂજીને યોગ્યા પ્રમાણે, ગૌતમના માર્ગમાં એક જીર્ણ થઈ ખખળી ગયેલો ઘરડો માણસ, એક રોગગ્રસ્ત માણસ, એક મરણ પામેલો માણસ, અને એક પરિત્રાજક ભિક્ષુ આવ્યા, અને તેમાં છેલ્લા એ ભિક્ષુના દર્શને તેમને ધર્મસાધનામય જીવનમાં જ શાંતિ અને સ્વચ્છતા શોધવાની ઈચ્છા પ્રેરી. એ કથા ઉપરથી સૂચિત થાય છે કે, ગૌતમ સ્વભાવથી આધ્યાત્મિક વૃત્તિના માણસ હતા, તથા જગતના ભોગો અને કામનાઓ તેમને સંતોષકારક લાગતા ન હતાં. તેમને ભિક્ષુજીવનનો આદર્શ ઘણો રુચ્યો હતો, અને તેથી તેમના ઉપદેશોમાં આપણને, “જેને માટે કુલપુત્રો ઘર છોડી છોડી પ્રવ્રજ્યા ધારણ કરે છે, એવી જે ઉત્તમોત્તમ કૃતાર્થતા^૩” — એ વાક્ય વાર વાર સાંભળવા મળે છે.

૧ ‘નાજમ્મુત્ત’-૩૭ સ્ત્રો ૧૭-૧૦

૨ તેના ભદ્રાક્યા, ગોપા, એવા બીજા નામોના પણ ઉલ્લેખ મળે છે

૩ ‘અનુત્તર અક્ષયર્થપર્વવસાન’-અક્ષયર્થ એટલે સાધના-તેનું

તેમના મનને મામાગ્નિક બાળતો તરફ વાળવા માટેના

મહાભિનિષ્ક્રમ । તેમના પિતાના પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા,

અને ૨૬ વર્ષની ઉંમરે તેમણે ઘર છોડી, તપસ્વીનો વેષ ધારણ કરી, મત્સ્યના શ્રોધક પરિવાજક તરીકેની જીવનયાત્રા શરૂ કરી. એ મહાભિનિષ્ક્રમણ^૧ હતું. ઇહલૌકિક બાળતોની જ પાછળ પડેલા આપણા આ યુગમા આપણને, તે વખતના હિંદી માનવની અધ્યાત્મ માટેની ઘેલછા, અને તેની અતિમ મિદ્ધિ માટે તે ગી શી તપશ્ચર્યાઓ અને યાતનાઓ મહાન કળ્પા તત્પર થતું, તેની કલ્પના પણ આવવી મુશ્કેલ છે.

ગૌતમ પોતાની શ્રોધ^૨ દરમ્યાન અળાર કાલામ અને

તત્પરોદયની ગોથ ઉદક રામપુત નામના બ્રાહ્મણ તપસ્વીઓના શિષ્ય બન્યા તેમણે તેમને પોતાનો

સિદ્ધાંત (ધર્મ) તથા તે પ્રમાણેનો આચાર (વિનય) શીખવ્યા તેમની પામેથી ગૌતમને શ્રદ્ધા, વીર્ય, અને સ્મૃતિ સમાધિની આવશ્યકતા કદાચ શીખવા મળી, પરંતુ તેમનો ધર્મસિદ્ધાંત

પર્યાવસાન એવે છે, એવે કે નિર્વાણ અનુત્તર એટલે મર્ત્યલોક —અનુ૦ ૨ રજાવો, બૃહદારણ્યકોપનિષદ આ આત્માને જાણીને બ્રાહ્મણો પુત્રેપણા, વિત્તેપણા અને લોભેષ્ણાનો ત્યાગ કરી, સિત્તાચર્યા આચરે છે [૩-૧]

૧ પછીના સમયની દૃતમ્થામા ગૌતમ પોતાની પત્નીને છોડી ચાલી નીકળ્યા એ ઘટનાની આસપાસ એક બારે ગૃણુકથા ચલાઈ છે

૨ ‘પ્રકુસઙ્ગવેમા, અનુત્તર સત્તિરપદ પરિયેસમાનો’ — ‘કુગળ શુ છે તે જાણવાના હેતુથી અવીરિત શાંતિનુ શ્રેષ્ઠ સ્થાન શોધતા શોધતા’ — અનુ૦ [અરિયપરિચેસન સુત્ત — મગ્ગિમ્મ૦]

વૈગમ્ય, નિરોધ, ઉપશમ, મળોધ, કે નિર્વાણના કારણુપ
ધાય, એમ તેમને લાગ્યું નહીં

તાડિંગોની પોપટપચી કે વિતડાવાદો વડે જગતના
દુ ખોનો ઉપાય મળી શકે નહીં તેથી તપશ્ચર્યા આચરીને
જ્ઞાનપ્રકાશ પ્રાપ્ત કરવાનો નિશ્ચય કરી, ગૌતમ પાંચ શિષ્યો
માથે ઉરુવેલા નામના રમણીય મથળે ગયા ત્યાં સુદર વન
હતું તથા નદી મદ મદ વહેતી હતી તે સ્થાન ઇંદ્રિયોને
શાત કરે તથા મનને સ્ફુર્તિ આપે તેવું હતું હિંદુસ્તાનમાં
એવી સામાન્ય માન્યતા છે કે, આરામ અને પ્રેરણા આપે
તેવા શાંતિપૂર્ણ અને રમણીય સૃષ્ટિસૌંદર્યવાળા પ્રદેશોમાં
તપસ્વી જીવન વધુ સહેલાઈથી ગાળી શકાય તેથી હિંદુ
સ્તાનના મહિરો અને આશ્રમો નદીકિનારે કે પર્વતના
શિખરો ઉપર હોય છે, અને તપશ્ચર્યા ઉપર ગમે તેટલો ભાર
મૂકવામાં આવ્યો હોવા છતાં, ધર્મસાધના માટેના પ્રયત્નમાં
સૃષ્ટિસૌંદર્ય અને આબોહવાની મદદ લેવા પ્રત્યે તે દેશે ઠી
દુર્લક્ષ કર્યું નથી

આ રમણીય સ્થળમાં આવીને ગૌતમે તપશ્ચર્યાના કઠોરમાં
તપશ્ચર્યા કઠોર પ્રકારે આચરવાનો નિશ્ચય કર્યો
જેમ ભીના લાકડા સાથે અરણિનું લાકડું
ઘસવાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી, પરંતુ માગી ગીતે
સુગ્રાએવા લાકડા સાથે ઘસવાથી જ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે,
તેમ જે સત્યશોધકના ઢાંમવિકાર શાત ન થયા હોય, તે
જ્ઞાનપ્રકાશ પ્રાપ્ત કરી શકે નહીં એ ખ્યાલથી ગૌતમે કઠોર

પરંપરા શરૂ કરીને ધ્યાનસમાધિની વિવિધ પાયરી-
યાસ આરંભ્યો, અને લયંકર તપશ્ચર્યાઓથી દેહ-
દંડ આચરવા માંડ્યો. એ બધાને કારણે આવેલી શારીરિક
નબળાઈને પરિણામે માત્ર માનસિક ખેદ જ વધતો ચાલ્યો.
કઠોર તપશ્ચર્યાના આ સમય દરમિયાન તે ઘણી વાર મૃત્યુની
લગોલગ જ જઈ પહોંચ્યા; તોપણ તેમને જીવનના કોયડાનો
કોઈ ઉકેલ નજરે પડતો લાગ્યો નહીં. પરિણામે તેમને
ખાતરી થઈ કે, આવી કઠોર તપશ્ચર્યાઓથી જ્ઞાનપ્રકાશ પ્રાપ્ત
થવાનો નથી; તેને માટે બીજો કોઈ રસ્તો જ મારે વિચારી
કાઢવો જોઈએ. તે વખતે તેમને યાદ આવ્યું કે, પોતે
જીવંતીમાં હતા, ત્યારે તેમને એક વાર, કેવો ગૂઢ ધ્યાનાનુભવ
થયો હતો. તેમણે હવે તે માર્ગ આગળ ચાલી જોવાનો
પ્રયત્ન કર્યો.

દંતકથા આપણને કહે છે કે, આ કટોકટીને વખતે,

ગૌતમ ઉપર, માર્ગબ્રહ્મ કરનાર મારદેવે^૧

માર-બુદ્ધ

હુમલો કર્યો, અને તમામ પ્રકારનાં ભયો

તથા લાલચો બતાવીને તેમને તેમના નિશ્ચયમાંથી ચળાવવા
પ્રયત્ન કર્યો. એ કથાથી એવું સૂચિત થાય છે કે, ગૌતમનું
આંતર જીવન અરુબલિત તથા એકધારું નહોતું, અને પોતાની

૧ સાક્ષાત્કારના માર્ગથી વલ્લ્યાવીને ચળાવનારા તે દેવની દશ
પ્રકારની સેના આ પ્રમાણે ગણાવવામાં આવી છે — દામોપકોગ, અરતિ
(અસંતોષ), બૂખ-તરસ, તૃષ્ણા, આળસ, બીતિ, કુશલ, અભિમાન,
લાભ-સત્કાર-પૂજા, અને ખોટી રસ્તે મેળવેલી કીર્તિ (જેને લીઝે માણસ
આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા કરે છે તે) — સુત્તનિપાત, પધાનસુત્ત — ગુરુ.

નવી સાધનાઓ અજમાવી જોવા એક પ્રકારના વિકટ આંતરિક યુદ્ધ વડે જ તે જૂની પ્રણાલિમાંથી છૂટી ગઈ હતા.

તેમણે પોતાનાં ધ્યાનચિંતન ચાલુ રાખ્યાં, ધીમે ધીમે જોધપ્રાપ્તિ ધ્યાનની આરે પાયરીઓ વટાવી, અને અંતે નિર્મળ શાંતિ અને સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરી. તેમણે જોયું કે, આખું વિશ્વ એક નિયમબદ્ધ તંત્ર છે. તેની હેઠળ સુખી કે દુઃખી, મદાચારી કે દુરાચારી એવાં પ્રાણીઓ આમ તેમ મથતાં ખદબદા કરે છે; અને સતત એક યોનિમાંથી નીકળી બીજી યોનિમાં દાખલ થયે જાય છે. રાત્રીના છેલ્લા પ્રહર 'હું' ત્યાં શ્રદ્ધા, વીર્ય અને સ્મૃતિયુક્ત થઈને બેઠો હોતો એવામાં.....અજાન નાશ પામ્યું અને જ્ઞાનપ્રકાશ પ્રગટ થયો.' ગીતમે હવે બોધિ અથવા જ્ઞાનપ્રકાશ પ્રાપ્ત કર્યો, અને તે બુદ્ધ એટલે કે જ્ઞાની થયા."

પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ ધર્મજ્ઞાનનો બોધ જગતના વિપયી લોકોને કરવાનો પ્રયત્ન કરવો કે નહીં, એ વિષે બુદ્ધ ગડબાંજ કર્યા કરતા હતા, ત્યારે બ્રહ્મદેવે આવી, લોકોને ધર્મોપદેશ આપવાની તેમને વિનંતિ કરી, એવી કથા બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથોમાં છે. તેનો અર્થ કદાચ એ હોય કે, પોતે જાણેલો ધર્મ લોકો સમજી શકશે કે નહીં, એની ચર્ચા તે પોતાના મન સાથે

૧. વેગાખી પૂર્ણિમાની રાત્રી.—અનુ૭.

૨. 'બુદ્ધ' એ નામ 'કાઈન્ટ' અથવા 'મેસિયાહ' (ઈશ્વરનો અભિષિક્ત)ની પેઠે એક વિશેષજ્ઞ જેવું જ છે. માત્ર તે નામ એક વ્યક્તિ પર જ મર્યાદિત નથી. જે સ્થળે બુદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તે સ્થળે બુદ્ધ-ન્યાયામાં આજે મહાબોધિ મંદિર આવેલું છે.

કરતા હતા, તે વળતે તેમને જીવનમાથી ખસી ન જવા માટે, કંઈક અશો સોંકેટીસને સલાજાતા અવાજને^૧ મળતી ચેતવણી મળી હોય તે ગડલાજમાથી છેવટે બુદ્ધે નક્કી કર્યું કે, “અમગ્ધનો દરવાજો ઉઘાડો મૂકે છું, જેમને જાન હોય તે સામળો, અને શ્રદ્ધા કરે” આમ તેમણે ધર્મચક્ર પ્રવર્તાવવાનું પોતાનું કામ શરૂ કર્યું.

તે માત્ર બીજાને ઉપદેશ આપતા નહોતા, એમ કરવું એ તો મહેલી વાત છે પરંતુ જે જાતનું ધર્મચક્રપ્રવર્તન જીવન જીવવાનું તે બીજાઓને કહેતા, તેવું જીવન પોતે જ જીવતા હતા હવે તેમણે ગરીબાઈ અને લોકોનો અણગમો તથા વિરોધના જોખમથી ભરેલું એવું એક ધર્મપ્રવર્તક લિહુનું જીવન આરંભ્યું સૌથી પ્રથમ તેમણે, પોતાના તપશ્ચર્યાના વર્ષો દરમિયાન પોતાની માથે રહેનાર, અને પોતાની સલાજ રાખનાર પાત્ર તપસ્વીઓને પોતાના ધર્મમાર્ગમા આજ્ઞા, અને એ ગીતે નવારાણસી પાસે ઋષિ પ્રત્નનમા આવેલા મુગધનમા, ‘જ્યા તપસ્વીઓ ઉતારો કંઈ શકતા, અને પ્રાણીઓનો વધ ડરવાની મનાઈ હતી’ ત્યાં, એટલે અત્યારના સારનાથમા, પોતાનો પ્રથમ ધર્મોપદેશ આપ્યો.

પછી તો શિષ્યો ટોળાબધ આવવા લાગ્યા, અને વ્રણ મહિનાને અંતે તેમની સંખ્યા સાઠ જેટલી થઈ પછીના

૧ નાનપણથી સોંકેટીન એક અમાનુષી અવાજ સામળતો તે અવાજ તેને માર્ગ કામથી નુશ્સાન થવાનું હોય તો ચેતવતો જીઓ પુસ્તકને અંતે આ પાન ઉપરની નોંધ

૨ આપાદ્ધી પૂર્ણિમાના અરસામા — અનુ૦

જીવનમાં બધાં પર્યટનોમાં જેવટ મુધી સાથે રહેનાર તેમનો પ્રિય શિષ્ય આનંદ પણ તે સાઠમાં આવી ગયો હતો. આતુ-માંસને અંતે બુદ્ધે તે સાઠેને કહ્યું :—‘લગ્નો, અને બહુલોકના હિત માટે, અનેકોના મુખ માટે, લોકો ઉપર અનુકંપા ધરીને તથા દેવો અને મનુષ્યોના કલ્યાણ માટે આરે દિશામાં વિચરે : એક માર્ગે બે જગ્યા નહીં. આરંભમાં કલ્યાણપ્રદ, મધ્યમાં કલ્યાણપ્રદ, અને અંતમાં કલ્યાણપ્રદ એવા આ ધર્મમાર્ગનો સૌને શબ્દ અને અર્થથી ઉપદેશ કરે, તથા તેમને દેવલ, પરિપૂર્ણ અને શુદ્ધ એવું પ્રદાન કર્યું^૧ શીખવે.

બુદ્ધ પોતે પણ ૪૫ વર્ષ મુધી દૂર દૂર વિચર્યા હતા; અને તે દરમિયાન તેમણે અનેક શિષ્યો કર્યા હતા. ગ્રાહણો અને શ્રમણો, તપસ્વીઓ અને આંડાળો, કુલીન સ્ત્રીઓ અને પસ્તાવો કરનાર પાપીઓ, એમ અનેક સ્ત્રી-પુરુષો તેમના સંઘમાં ભેડાયાં. બુદ્ધની પ્રવૃત્તિનો મોટો ભાગ શિષ્યોને જ્ઞાનોપદેશ આપવામાં અને સંઘની વ્યવસ્થા પાછળ રોકાતો.

આપણા જમાનાથી ભેઈએ તો બુદ્ધ એક બુદ્ધિપરાયણ ઉપદેશની વિશિષ્ટતા પુરુષ હતા એમ લાગે. આપણે તેમના સંવાદો વાંચીએ છીએ, ત્યારે કેઈ પણ બાબતને આમાની બુદ્ધિમાં ઉતારવાની તેમની ચીવટ ઝટ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. તેમના આર્યઅણંગિક માર્ગમાં પણ તેમણે પ્રથમ સ્થાન સમ્યક્ દષ્ટિ એટલે સાચી સમજને આપ્યું

૧. ‘પ્રદાન કર્યું’ એટલે પ્રદાન-નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવા માટેની ‘ચર્યા’; અર્થાત્ મોક્ષમાર્ગ.—અનુ.

જાનવન્ત અને તેના અંતિમ લક્ષ્ય બાબતની સાચી સમજની આડે આવતાં બધાં બુદ્ધિનાં બળાં દૂર કરવા તે ખાસ પ્રયત્ન કરે છે. પૂર્ણજ્ઞાની હોવાનો દેખાવ કરતા શ્રોતાઓને પ્રશ્નો પૂછીને તેમના પૂર્ણજ્ઞાની હોવાના દાવાનો હકીકત સાથે મેળ ખવરાવવા તે યત્નકાર કરે છે. તે જમાનામાં અનેક લોકો પોતાને ઇન્ધરનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન હોવાનો તથા તેને કારણે તે છે કે નહીં એટલું જ નહીં, પણ તે શું વિચારે છે, શું ઇચ્છે છે, અને શું કરે છે, તે ખાતરીપૂર્વક કહી બતાવવાનો દાવો કરતા. બુદ્ધ તેમાંના ઘણાને માત્ર આધ્યાત્મિકતાનો ડાળ કરનારા તરીકે ઉઘાડા પાડે છે. (તેવિનજ્જસુત્તમાં બુદ્ધ જણાવે છે કે, બ્રહ્મદેવને નજરે કદી જોયા વિના બ્રાહ્મણો તેમની સાથે સાયુજ્ય મેળવવાના માર્ગો વિશે વાદવિવાદ કરે છે. તેઓ પેલા પ્રેમી જેવા છે કે જેને પોતાની પ્રિયતમા કોણ છે તેની જ ખબર નથી; કે મહેલની સીડી ચણનારા પેલા માણસ જેવા છે, કે જેને કયા મહેલ ઉપર જવા પોતે પગથિયાં બાંધે છે, તેની ખબર નથી; કે છલાછલ ભરેલી નદીને સામે પાર જવા ઇચ્છનારા માણસ જેવા છે કે, જે સામા કિનારાને જ આ તરફ આવવા આજીજી કરતો હોય છે.^૧ આપણામાં પણ ઘણા ધાર્મિક ભાવના કે વૃત્તિવાળા હોય છે; પરંતુ પોતાની ભાવનાનો વિષય શો હોય છે, તે ચોક્કસ નથી જાણતા. બુદ્ધ તે બ્રાહ્મણોને બ્રહ્મવિહારનું એટલે કે બ્રહ્મદેવની સાથે રહીને વિહરવાનું સાચું રહસ્ય સમજાવે છે; અને કહે છે કે, તે તો ચિત્તની એવી સ્વસ્થતાનું નામ છે, કે જેમાં વેર અને દ્રેષ્ટી

મહાંતર મુક્ત એવી મૈત્રી સર્વ પ્રાણીઓ માટે પ્રવર્ત
છે. જોકે, તે આર્યઅપ્રાણિક માર્ગથી પ્રાપ્ત થતું નિર્વાણ તો
 નથી જ.

વિવેકબુદ્ધિનો
 ઉપયોગ

જુદા જુદા માર્ગપ્રવર્તકો જુદા જુદા માર્ગો રજૂ કરતા
 હોવાથી, તેમને બુદ્ધિ તથા જીવનની એરણે
કસી જોવાની, અને તે પ્રવર્તકો પ્રત્યેની
 (કેવળ) આદરબુદ્ધિથી પ્રેરાઈને કશું

સ્વીકારી ન બેસવાની સલાહ બુદ્ધિ, પોતાના શિષ્યોને આપે છે.
 અને આ નિયમમાં તે પોતાની જાત માટે પણ અપવાદ
 કબ્બાતું કહેતા નથી. તે કહે છે—“હું જે કાંઈ કહું, તે
પર પરાધી માંભળ્યા કરો છો. માટે તેને ખરું માનશો નહીં,
કે આપણી પૂર્વપર પરા એવી છે માટે ખરું માનશો નહીં,
‘એ એમ જ હશે’ એમ પણ ઉતાવળથી માની લેશો નહીં,
કે એ વસ્તુ આપણા ધર્મશ્રદ્ધામા છે માટે પણ તેને ખરી
માનશો નહીં, તે વસ્તુ તમારી શ્રદ્ધાને અનુકૂળ છે માટે તેના
ઉપર વિશ્વાસ મૂકશો નહીં, કે તમારા ગુરુએ કહેલું છે માટે
તેના ઉપર વિશ્વાસ મૂકશો નહીં.”^૧

પોતે એક મહાપુરુષ-બુદ્ધ-છે, એ પ્રતિષ્ઠાના ખ્યાલને
 તેમની વિવેકબુદ્ધિની આડે ન આવવા દેવા તે પોતાના શિષ્યોને
 દર્દાલરી વિનંતિ કરે છે. સારિપુત્તે એક વાર કહ્યું—“હે ભગવન!
 મારી એવી શ્રદ્ધા છે કે, મ જોધિજ્ઞાનની બાળતમા ભગવાનના
 જેવો બીજો દોષ શ્રમણ થયો નથી, થવાનો નથી, અને હાલમા
 છે પણ નહીં.”

બુદ્ધે જવાબ આપ્યો, અલબત્ત, ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલા યધા બુદ્ધોને તો તે જાણ્યા જ છે ને ? ”

‘ના, ભગવન્ !’

‘તો હવે થનાર યધા બુદ્ધોને તુ જાણે છે ?’

‘ના, ભગવન્ !’

‘ઠઈ નહીં તોય તું મને તો જરાજર જાણે છે ને ?’

‘ના, ભગવન્ ! આપનો ગભીર સ્વભાવનો પણ મને પૂરા તાગ નથી ’

‘તો પછી, હે સારિપુત્ત, તુ આવડી મોટી વાત વિના શકાએ શી રીતે ઉચ્ચાત્રી રાકે છે ?’

આમ બુદ્ધના ઉપદેશમાં ગૂઢ જોડુ કશું નથી પોતાની પામે ગૂઢ જ્ઞાન હોવાનો જોઓ દાવો કરે જતાનો વિગધ છે, તેમને તે વખોડી કાઢે છે ‘હે ભિમુઓ ! જાણ જાણ ગુપ્તતા જાળવે છે, બુદ્ધવાપણું નહીં તે પણ દેાણ ? શ્રીઓ ગુપ્તતા જાળવે છે, બુ વાપણ નહીં, પ્રોહિત-પૂજની ગુપ્તતા જાળવે, બુ-વાપણું નહીં, અને પાખડી ધર્મપ્રચારકો ગુપ્તતા જાળવે છે, બુવાપણું નહીં પરંતુ તથાગતે પ્રજ્ઞેવો ધર્મ અને વિનય જગજાહેર છે, તેમાં કશી ગૂઢતા નથી ” પોતાના નિર્વાણથી થોડા સમય અગાઉ આનંદને જવાબ આપતા તેમણે જણાવ્યું હતું “હે આનંદ ! અમુક વાતો જાહેર અને અમુક વાતો છાની, એવો ભેદ ગણ્યા વિના મેં

મારો ધર્મ ઉપદેશ્યો છે કારણકે, ધર્મની જાળતમા તથાગત
ઢી ગુરુકૃતી પોતાની પાને છાની રાખતા નથી ૧”

પોતાના ઘણા મવાદોમા બુદ્ધ પ્રશ્નકાગે સાથે ઓછીવત્તી
આત્મદીપ જનો જાણે સૌકેદીમની પદ્ધતિથી ચર્ચા કરતા
હોય એમ જોવા મળે છે, અને એ રીતે,
જે પૂર્વપક્ષથી શરૂ કરીને વાત કરનાગઓ આત્મા હોય
તેનાથી જુદો પક્ષ સ્વીકારવા તરફ તેમને ખબર પણ ન પડે
તે રીતે ખેંચતા જાય છે આધ્યાત્મિક જાળતોમા જાતે તપાસ
કરી જોવાની જવાબદારી પોતાના શિષ્યો કુળાવી દે, એમ
તેમણે કહી થવા દીધું નથી જાળાવાજ્યને પ્રમાણ કરી લઈ,
તેઓએ સત્યની શોધ જાતે કરવાનું પડતું મૂક્યું ન જોઈએ
પોતે જ પોતાના માર્ગદર્શક દીવા જની ગડે, તથા પોતે જ
પોતાનું શરણ જની ગહે, તેવા આશ્રયી માણસો તેઓ જાનવા
જોઈએ “તમે આત્મદીપ જનો, તમે આત્મશરણ જનો,
તમે અનન્યશરણ જનો, તમે ધર્મદીપ જનો, ધર્મશરણ
જનો”^૨ આપણા અતરાત્માનો અવાજ એ જ આપણું
મોઢામા મોઢું પ્રમાણ હોવો જોઈએ

જેને આપણે જડ સિદ્ધાંત કે જાળાવાજ્ય કહીએ તેણે
પરમતસહિષ્ણતા બુદ્ધના ઉપદેશોમા બહુ ઓછું છે તે
જમાનામા વિરલ, અને આજના જમાનામા
પણ મર્વસાધાગણ નહીં એવી દૃષ્ટિબિંદુની વિશાળતા ધારણ
કરનાગ હોઈ, બુદ્ધ સામા ટીકાકારને ગૂંજાવી દેવા માગતા

૧ મહાપરિનિબ્બાન સુત્ત૦, -૩૨

૨ મહાપરિનિબ્બાન૦, -૩૩, ૩૫ પણ જુઓ

નથી. ખીજના અભિપ્રાયની અસહિષ્ણુતાને તે ધર્મનો મોટામા મોટો દુશ્મન માને છે એક વખત તે અઝલટિકાના રાજા ગારકમા^૧ આવ્યા. ત્યાં તેમના કેટલાક શિષ્યો મુપ્રિય પ્રાદ્ધણે કરેલી ટીકાની બાબતમાં બળાપો કરતા હતા. તે પ્રાદ્ધણે બુદ્ધની, તેમણે ઉપદેશેલા ધર્મની, અને સ્થાપેલા ભિક્ષુસઘની નિંદા કરી હતી, તથા અવજ્ઞાપૂર્વક આક્ષેપો કર્યા હતા. ગૌતમે તેમને કહ્યું - ‘હે ભિક્ષુઓ ! ખીજનો મારે વિષે, ધર્મ વિષે કે સઘ વિષે અવજ્ઞાપૂર્વક બોલે, તેથી તમારે તેમની સામે શુસ્સો ન કરવો જોઈએ, કે તેમના પ્રત્યે બળાપો કે અપ્રીતિ ન કરવા જોઈએ કારણકે, તેમ કરશો તો તેનાથી તમને જ અતરાય થશે, એટલું જ નહીં, પણ તેમણે કરેલી ટીકામાં શુ ખરું છે અને શુ ખોટું છે, તે સમજવાને પણ તમે અસમર્થ બની જશો.’ તીવ્ર જ્ઞાનશોધનના કહેવાતા ૨૫૦૦ વર્ષ બાદ, આ વાક્યમાં પ્રગટ થતી જ્ઞાનપૂત ભાવનાને આજે પણ આપણે ટપી શક્યાનો દાવો ન કરી શકીએ ધર્મસિદ્ધાંતો આપણા પૂર્વગ્રહોને ગમતા કે ન ગમતા હોય તેટલા માત્રથી જ તેઓ વધારે કે ઓછા સાચા બની જતા નથી. ગમે તેવો વિચિત્ર લાગતો મત ભલે ને રહ્યો, કે ગમે તેટલી અતિમ હુદ્દની નાસ્તિકતા ભલે ને હોય, પણ બુદ્ધ તેના વિષે વિચાર કરતા કદી પાછા પડતા નહીં કે ખીતા નહીં. તેમને ખાતરી હતી કે, તે જમાનામાં પ્રવર્તતા (જીવનદર્શન વિષયક) ગોટાળા અને અસાજકનો સામનો કરવાનો એકમાત્ર માર્ગ બધા

૧ ડા—બુદ્ધનો જન્મ ન્યાન જેમાં માટે દિવને ગ્રાધુ સન્યામી પણ ઉતારા કરી શકે — ૮૮૦

મતમતાંતરોની ધીરજથી આજવાણી કરવી અને લોકોને ખુદ્દિ-
શુદ્ધ પાયા ઉપર પોતાના જીવન રચવામા મદદ કરવી, એ જ
છે. બીજાઓના અભિપ્રાયની અઘટિત અવગણને તે વખોડી
કાઢતા. તે કહેતા કે, 'એમ કરવું એ તો મોં ઊંચું કરી,
આકાશ મામે થકવા બગાળર છે, એ થકથી આકાશ તો મેલુ
નથી જ થતું, પણ તે પાછું પડી, થકનારના શરીરને જ
ગદ કરે છે.'

કોઈ પ્રશ્ન એ ખુદ્દિ ગુન્મે થઈ ગયા હોય અથવા તેમના
મોમાથી કંઠાર શબ્દ નીકળ્યો હોય એવું કદી બનતું નહીં
માનવજાત માટે તેમનામા અમાય સહિષ્ણુતા હતી તે એમ
માનતા કે, જગતના લોકો દુષ્ટ નથી, પણ અજ્ઞાની છે, તથા
તેમની વર્તણૂક અતોપકારક ભલે ન હોય, પણ તેથી કરીને
બગવાબોર પણ નથી. એટલે પોતાની સામેના વિરોધનો
તે શાંતિથી અને વિશ્વાસપૂર્વક સામનો કરે છે. તે પોતાની
સ્વસ્થતા શુભાવી બેમતા નથી, ચિડાઈ જતા નથી કે કોષે
સળગી ઊઠતા નથી. તેમની વર્તણૂક થોડાક વ્યગ માથે
નપૂર્ણ વિવેક અને સદ્ભાવભરી હોય છે. એક વખત ભિક્ષાચર્યા
વખતે એક ઘેર ડોઈએ કડવા શબ્દોમા ગાળો ભાડીને તેમનો
તુચ્છકાર કર્યો. ખુદ્દે જવાબમા તેને કહ્યું, 'હે મિત્ર! યાચકને
આપવા માટે કોઈ ગૃહસ્થ અન્ન ધરે, અને તે યાચક એ અન્ન
લેવાની ના પાડે, તો તે ડોની પાસે રહે વારુ?'

પેલા માણસે જવાબ આપ્યો, 'પેલા ગૃહસ્થ પાને જ
ગહે વળી!'

“તો તમે મને આપેલી ગાળો અને જતાવેલો અસદ્ભાવ હું સ્વીકારવા ના પાડું, તો તે પાછાં તમને જ મળે, નહીં! માત્ર મારે એક મિત્ર ગુમાવવો પડ્યો, એટલી જોટ!”^૧

કોઈને જળજળરીથી પોતાના માર્ગમાં લાવવો એ વસ્તુ તેમને અજાણી જ હતી. તેમના ધર્મને પાથે આચાર છે, માન્યતા નહીં મનુષ્યોમાં તે એક પ્રકારનો પ્રકૃતિ-સ્વભાવ કે શીલ ઊભું કરવા ઇચ્છતા. આપણે દુઃખી છીએ તેનું કારણ આપણી અવિદ્યામૂલક વાસનાઓ છે. આપણી જાતને સુખી કરવી હોય તો આપણે આપણો હૃદયપલટો કરવો જોઈએ અને સમ્યગ્દષ્ટિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. આપણે જો અકુશળ વિચારોને દબાવી, કુશળ વિચારો ધારણ કરીએ, તો આપણું અકુશળ તથા દુઃખી ચિત્ત બદલાઈને કુશળ તથા સુખી બને. ધર્મતત્ત્વ કે સિદ્ધાંતની માન્યતામાં ફેરફાર કરાવવા સાથે તેમને નિસ્રળત નથી. તે એક ગ્રાહ્યણની યજ્ઞવેદિ પાસે બેસીને, તેની યજ્ઞ-પૂજાને વખોડી કાઢ્યા વિના, સાચી યજ્ઞપૂજા બાળત તેને ઉપદેશ આપે છે. જ્યારે જૈન શ્રાવક સિંહ સેનાપતિ બુદ્ધનો અનુયાયી થાય છે, ત્યારે પણ બુદ્ધ તેને ભિક્ષા માટે ઘેર આવેલા જૈન નિર્જીયોને પહેલાની માફક જ ભિક્ષા આપવાનો આદેશ કરે છે.^૨ અસાધારણ મૃદુતાથી એ પોતાનો અભિપ્રાય રજૂ કરે છે, અને બાકીનું બધું પછી સત્યમાં પોતામાં પ્રતીતિ કરાવવાની રહેલી શક્તિને ભરોસે છોડી દે છે.

૧. ‘મગ્ગિમ’ ૦ ૭૫

૨. મહાવગ્ગ ૬ ૩૧-૩૨

એ મહાન ધર્મ-વીરને સંઘવ્યવસ્થાની નજીવી જાણતો

ઉપર વારંવાર નિર્ણયો આપવા પડતા. સંઘ
સંઘવ્યવસ્થા સ્થાપવો એટલે જ જગત સાથે સમાધાની

કરવી અને સમાજની આવશ્યકતાઓને નમતું જોખવું; જેઓ
સમાજના સામાન્ય જીવનમાં સુખે ગોઠવાઈ શકતા નથી,
તેવાઓને આશ્રયસ્થાન પૂરું પાડવું. તેમના સંઘમાં અનેક
પંચાતો ઊભી થતી. બુદ્ધના પૂર્વજીવનના સાળા દેવદત્તે
બુદ્ધની જગાએ ભિક્ષુસંઘના નાયક બનવા બુદ્ધનું ખૂન કરાવવા
સુધીનું કાવતરું કર્યું, પણ તેને માફી બક્ષવામાં આવી. એક
પ્રસંગે બુદ્ધે કોઈ ભિક્ષુને રોગથી આડા થઈ જતાં વિદ્યામાં
આજોડતો જોયો. તેમણે તેને તરત ઘોઈ નાખ્યો, તથા પોતાના
સાથીદાર આનંદની મદદથી તેની પથારી બદલી નાખી. પછી
તેમણે ભિક્ષુઓને કહ્યું : ‘ હે ભિક્ષુઓ ! જે કોઈ ભારી સારવાર
કરવા ઇચ્છતા હોય, તેમણે આ માંઢાની સારવાર કરવી. ’

(બુદ્ધના સંઘમાં જાતિભેદ નહોતો. ‘ હે ભિક્ષુઓ ! જેમ

જાતિભેદ ગંગા, યમુના, અચિરવતી, સરભૂ અને મહી
જેવી મોટી-નદીઓ પણ મહાસાગરમાં જઈ

મળ્યા પછી, પોતાનાં પૂર્વ નામ અને ગોત્ર ખોઈ, મહાસાગર
એવા એક નામે ઓળખાય છે; તેમ ક્ષત્રિય, બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય
અને શૂદ્ર—એ ચાર જાતિઓ પણ અગારાવસ્થામાંથી નીકળી
બુદ્ધે ઉપદેશેલા ધર્મ અને વિનયમાં પ્રવર્જિત થાય છે, ત્યારે
તેઓ પોતાનાં પૂર્વનાં નામ અને ગોત્ર ખોઈને ભિક્ષુ તરીકે
જ ઓળખાય છે. ’)

બુદ્ધના વર્ણતમાં સ્ત્રીઓ ઓઝણમાં રખાતી નહોતી, અને
સ્ત્રીઓ બુદ્ધ માનતા કે સ્ત્રીઓ પણ પુરુષોની પેઠે જ

નિર્વાણમાર્ગમાં પ્રવેશ કરી, નિર્વાણનો
માફાતકાર કરી શકે છે. તેમના જીવનના છેલ્લા વર્ષમાં તેમણે
આમ્રપાલી ગુણકાને ઘેર ભોજન સ્વીકાર્યું હતું. છતાં સ્ત્રીઓને
પોતાના ધર્મવિનયમાં પ્રવ્રજ્યા આપવાની પરવાનગી આપતાં
બુદ્ધ સારીપેઠ ખચકાયા હતા.

‘લગવન! સ્ત્રીઓ સાથે અમારે કેમ વર્તવું?’

‘હે આનંદ! જાને ત્યાં સુધી તેમનું દર્શન કરવું નહીં.’

‘પણ હે લગવન! તેમનું દર્શન કરવાનો પ્રસંગ જ આવે,
તો શું કરવું?’

‘આનંદ! એવે પ્રસંગે એમની સાથે બોલવું નહીં.’

‘પણ લગવન! સંભાષણ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો જ,
તો શું કરવું?’

‘આનંદ! એવે પ્રસંગે સ્મૃતિ નત્રત રાખવી.’^૧

આનંદમાં સ્ત્રીસન્માનની વૃત્તિ વધારે હતી; તેણે સ્ત્રીઓને

यथा नद्यः स्यन्दमाना समुद्रेऽस्त गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।

तथा विद्वाञ्चामरूपाद्विमुक्त परात्पर पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥

૨-૨-૮

‘જેવી રીતે નદીઓ વહેતી વહેતી સમુદ્રમાં પોતાના નામરૂપ તજીને અગ્ત
પામી નય છે, તેવી રીતે નામરૂપમાથી વિમુક્ત બનેલો જ્ઞાની પરથી પર
એવા દિવ્ય પુરુષમાં એકરૂપ બની નય છે.’

સઘમાં હાજલ કરવા માટે ખુદ આગળ જોરદાર વકીલાત કરી, અને છેવટે ખુદની પરવાનગી મેળવી. એ વસ્તુ અલખત થોગ્ય હતી, પણ પરિણામની દૃષ્ટિએ કદાચ ઠીક ન હતી. ખુદે તરત જ આનંદને જણાવ્યું:—

“હે આનંદ! જો શ્રીને આ ધર્મવિનયમાં પ્રવ્રજ્યા મળી ન હોત, તો આ ધર્મ એક હજાર વર્ષ ટકત. પણ હવે આ સદ્ધર્મ પાંચસો જ વર્ષ ટકશે.”^૧

શ્રીને પ્રવ્રજ્યા લેતા પહેલાં તેનાં સગાંવહાલાંની પરવાનગી આવશ્યક ગણાતી; પરંતુ એક નિયમ તરીકે તો, પુરુષ તે જાખતમાં સ્વતંત્ર ગણાતો. જોકે, સઘના નિયમો છેવટના ન જ હતા. ખુદે કહી રાખ્યું હતું કે, ‘હું ન હોઉં ત્યારે સઘ ઇચ્છે તો બધા નાના તથા ઓછી અગત્યના નિયમોને [સુદાનુસુદકાનિ સિમ્લાપદાનિ] રદ કરી શકે છે, અથવા તેમા ફેરફાર કરી શકે છે.’

તેમના પરિનિર્વાણની કથા મહાપરિનિબ્બાન મુક્તમા

પરિનિર્વાણ ભાવેદ્રેક સાથે પરંતુ સાદાઈથી કહેલી છે.

અવિરત પ્રવૃત્તિ અને પ્રવાસનો ઘસારો

ઉઠાવતાં ઉઠાવતાં ખુદ ૮૦ વર્ષના થયા હતા. બનારસથી

૧૨૦ માઈલ ઉત્તર-પૂર્વમાં આવેલા કુસિનગર નામના નાના

શહેરની પાસે આવેલા એક ગામડામાં તે પરિનિર્વાણ પામ્યા.

સોફેટીસ અને જીસસનાં શહીદીબર્યાં મૃત્યુની તુલનામાં ખુદનું

શાંત મૃત્યુ જુદું તરી આવે છે. તે ત્રણે જણે ભિન્ન ભિન્ન

પ્રમાણમાં પોતાના જમાનાની પરંપરાગત શ્રદ્ધાઓને તોડી પાડી હતી. વસ્તુતાએ સૌકેદીસે આધેન્મના રાજમાન્ય ધર્મનો^૧ કે હમમે યહૂદી ધર્મનો વિરોધ કયો હતો તેના કરતાં બુદ્ધે વેદપરંપરાનો કે તેના ક્રિયાકાંડોનો વધુ તીવ્રતાથી વિરોધ કયો હતો; અને છતાં તે ૮૦ વર્ષ ગુધી જીવી શક્યા, મોટી સંખ્યામાં શિષ્યો ભેગા કરી શક્યા, અને પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન જ એક ધર્મમંદિર સ્થાપી શક્યા. ધર્મની સામે બળવાખોરી પ્રત્યેના વર્તનમાં આ જે મહિષ્યુતાનો ભેદ છે, તે કદાચ હિંદુસ્તાનની વિશિષ્ટ ધર્મવૃત્તિને આભારી છે.

^૧ એનોફોન મ્હે છે કે, ‘સૌકેદીસ ધણી વાર ઘેર કે ગહેરના જહેર યજ્ઞકુટમાં બલિદાન આપતો હતો.’ (‘મેમોરેબિલિયા’ ૧-૧-૩) ખેટોના જણાવ્યા પ્રમાણે સૌકેદીસના છેલ્લા શબ્દો આ હતા “કીટા, એન્સેપીયસ મારી પામે બલિદાનનો એન્સ કુટો માગે છે, હ યાદ રાખી માનુ તે દેવુ ભરપાઈ સ્ત્રીશ ?” [કીટા ૧૧૮]

આર્ય સત્યો અને આર્ય માર્ગ

પ્રથમ ધર્મોપદેશ
 બુદ્ધનો પ્રથમ ધર્મોપદેશ તેમના મૂળ શબ્દોમાં સચવાઈ રહેલો આને આપણને મળે છે.^૧ તે શબ્દો તથા વિચારો બુદ્ધના પોતાના જ છે, એ બાબતમાં અવિશ્વાસ કરવાની જરૂર નથી. તેમાંનું નિરૂપણ તદ્દન સીધુંસાદું છે. મુમુક્ષુઓએ કામોપલોગ અને દેહદંડ એવા બે છેડાઓ તરફ જવાને બદલે મધ્યમ માર્ગ અનુસરવો, એવું જણાવી, દુઃખ, દુઃખનો ઉદય, દુઃખનો નિરોધ, અને તે સાધવાનો માર્ગ—એ ચાર સત્યો તે આ પ્રમાણે રજૂ કરે છે:—

૧. “જન્મ દુઃખકારક છે, જરા દુઃખકારક છે, વ્યાધિ દુઃખકારક છે, મરણ દુઃખકારક છે
 પ્રથમ આર્ય સત્ય : દુઃખ અપ્રિય વસ્તુઓનો સમાગમ અને પ્રિય વસ્તુનો વિયોગ પણ દુઃખકારક છે, તથા ઇચ્છેલી વસ્તુ ન મળવાથી પણ દુઃખ થાય છે.”

૧. પાલિ ત્રિપિટકનો અભ્યાસ કરતા આપણને જણાય છે કે, ચાર આર્ય સત્યો, અને આર્ય અષ્ટાંગિ માર્ગ વિષેનો વારાણસીવાળો ઉપદેશ, મહાપરિનિબ્બાન સુત્તના કેટલાક સંભાષણો, તેમજ ધર્મપદ, ઉદાન અને ઇતિવુત્તકમાં ‘બુદ્ધવચન’ તરીકે આલેખા આવેલા કેટલાક શ્લોકો અને દુવકાઓ, એ બધાનું મૂળ, બુદ્ધ પોતે જ હશે, એમ માની શકાય, મારણકે, નેપાલના સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં અને તિબેટન તથા ચીની ભાષાતરોમાં એ ભાગ સમાનરૂપે જ મળી આવે છે.

જન્મ અને મૃત્યુ, શોક અને પ્રેમ, એ માર્વાર્ભીમ હેકીડતો છે એ ઘટનાઓ જીવનમા કયાક ગહેલી વિમગતતા કે અણુ ગેળની સૂચક છે માણુમના હુ.અશોક તથા તેના આધ્યાત્મિક ગેગનુ નિદાન કરશે તો તેના મૂળમા ઢોઈ ને કોઈ અવરૂપે અથડામણ અથવા વિસવાદ જ ગહેલા જોવા મળશે. અનિત્ય અને ક્ષણિક એવા આ સમારનુ એ વ્યાપક લક્ષણ છે, તેમાથી છૂટવાનો ઉપાય શક્ય હોવો જોઈએ અને તે જોળી કાઢવો જોઈએ

૨ દરેક બાળતને કારણ હોય છે, અને તે પાછી નવું કાર્ય ઉત્પન્ન કરતી હોય છે આ કાર્ય કારણનો સાદો નિયમ દેવો મનુષ્યો, આકાશ પાતાળ એમ આખા વિશ્વમા સર્વત્ર પ્રવર્તે છે એ નિયમ અનત આકાશમા પથરાયેલા, તથા ઝગઝગાટ કરતા ગ્રહમડળો અને વૃદ્ધિ વિનાશના પરિવર્તનોની અનત હારમાળવાળા બાહ્ય વિશ્વમા જ પ્રવર્તે છે એમ નથી, પરંતુ માનવજીવનની અને ઇતિહાસની ખીનાઓને પણ લાગુ પડે છે આપણે જો હુ ખનુ કારણ શોધી કાઢી શકીએ અને તેને દૂર કરીએ, તો હુ.અ.યોતે પણ દૂર થઈ જાય હુ ખનુ કારણ તૃષ્ણા - અર્થાત કામલોગ અને જીવિત માટેની તૃષ્ણા છે.

આ સત્યને પછી બાર અકોડાવાળી કારણપરપરાની સાકળમાં વિકસાવવામા આવ્યું છે ^૧

૧ અવિઘાથી સંસ્કાર (પ્રવૃત્તિ) સંસ્કારથી વિજ્ઞાન (જાણવાપણ) વિજ્ઞાનથી નામરૂ નામરૂપથી [પદાવતન (મન અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો),

અવિદ્યા અને તૃષ્ણા એ ટોડ જાળવના વિચાર અને આચાર જેવા બે પાસા છે, તે બે એ ઝીંતે પરસ્પર મઢળાયેલી વસ્તુઓ છે અવિદ્યા જનમની એ જીવન માથેના ભગાણનું— તેની જીવત અખડતામા પડેલા વિગ્ઢેદનુ પ્રતીક છે તથા જગતના સુમેળ મામે જાળવા ઉપે, પોતાની જાતને અવગ પાડવાઉપે, તથા અતિરાયતાભરી વૈયક્તિકતાઉપે તે વ્યસ્ત થાય છે આમ જીવાત્માને મતાપતી તૃષ્ણાઓ અને કામનાઓ ઊભી થાય છે, તેઓ તેને સાઠજોમા જડડી લઈ, એવી તો પરાધીન દશાએ પહોચાડે છે, કે જેમાથી જીવવાના પછી તે વ્યર્થ ફાફા મારે છે તે અવિદ્યાનો નાશ સંજોગથી અને તૃષ્ણાનો નિરોધ આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગથી થાય છે ^૧

પૂર્વગ્રહોમાથી મુક્તિ એ સાપેક્ષ વસ્તુ છે, અને બુદ્ધ પણ

પોતે મર્વ પ્રકારના પૂર્વગ્રહોથી સદતર મુક્ત

ક્રમ અને પુનર્જન્મ
વિષે માન્યતા

હતા એવો દાવો ન કરી શકે ક્રમ અને

પુનર્જન્મની જાળતને તે સ્વયંસિદ્ધ તરીકે

પ્રજાયતનથી] અપગ (ઉદ્વિધવિધયસયોગ) અપગ થી વેદના (સુખ ડુખ હોમા એ ત્રણ અવસ્થા) વેદનાથી તૃષ્ણા તૃષ્ણાથી ઉપાત્તન (લોભ) ઉપાત્તનથી ભવ (જન્મ) ભવથી જન્મ અને જન્મથી જરા મરણ-શોક-પરિદેવન ડુખ-દોષનમ્ય ઉપાયાસ જુદે જુદે સ્થળે આ સાધનના ક્રમમા ફેર છે

૧ સરખાવો ટોપનિષદ ૨ ૬ ૧૪ — જ્યાર તેના હૃદયમા સ્થિત બધા કામો ટળી જાય છે ત્યારે મત્ય માણસ અમર બને છે અને આ જગતમા જ પ્રવ્રણ. અનુભવે છે સરખાવો ધર્મપદ (૨૧૧) — 'રાગ સમાન અગ્નિ નથી દ્રેષ સમાન ઓ (ગ્રાહ) નથી મોહ સમાન જળ નથી અને તૃષ્ણા સમાન પૂર નથી

સ્વીકારી લે છે. માણસ જેવાં કર્મ કરે છે, તેવો તે જાને છે. આપણે નિરંતર પોતાનું સારું અથવા નરસું નૈતિક ઘડતર કરતા હોઈએ છીએ. આપણા દરેક વિચાર, દરેક લાગણી, અને દરેક સંકેષ આપણા વ્યક્તિગત વિકાસમાં કંઈ ને કંઈ ફાળો નોંધાવતાં જાય છે. એ રીતે માનવજાત સતત પોતાનું ઘડતર પોતે કર્યા કરતી હોય છે. આજે નજરે ન પડતા એવા ભૂતકાળના વિચારો અને કૃત્યોએ જ ખરેખર આપણા જગતની આજની વસ્તુસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી હોય છે. બુદ્ધ જીવનને અનંત એવા ઋતુના નિયમ^૧માં રહીને પ્રવર્તતું માને છે. આપણે આપણાં કૃત્યોનાં પરિણામોમાંથી કદી છટકી શકીએ તેમ નથી. દરેક જાતનું દુઃખ, રોગ અને હાનિ, નિષ્ફળતા અને નિરાશા, પ્રેમ અને હતાશાના જખમો—એ બધાની પાછળ નૈતિક રહસ્ય રહેલું હોય છે, અને નૈતિક કાર્યકારણના નિયમ હેઠળ જ તે બધું નિયત થયું હોય છે. નર્મ સ્વાર્થમય જીવનની સજા જેમ ભોગવવી પડે છે, તેમ આપણે ગાળેલું પરોપકારમય જીવન આંતરિક શાંતિરૂપે ફળે છે. આપણે જે કાંઈ કર્યું છે, તે આપણને આંખોમાં આંગળી ખોસીને બતાવી આપવામાં આવશે, તથા ઈઝેકીલના^૨ સૂચક શબ્દોમાં કહીએ તો, ‘આપણે કરેલા ગુનાઓ માટે આપણે આપણી જાતને ધિક્કારીશું’—એવી બુદ્ધને આંતરિક પ્રતીતિ છે. તે કહે છે, ‘મારું કર્મ એ મારી મિલકત છે; મારું કર્મ એ

૧ ‘ઋતુ’ એટલે વિશ્વના મૂળમાં રહેલી નૈતિક તેમજ ભૌતિક નિયમની વ્યવસ્થા અને લગતી વિગતે ચર્ચા પાશ્વર્યમાં પ્રકરણમાં આગળ છે.—અનુ૦.

૨ જુઓ, આ પુસ્તકને અ તે આ પાન માટેની નોંધ.

મારો વારસો છે; મારું કર્મ એ મને લાજનારું બીજું છે; L
કર્મ એ મારી જાતિ છે; અને મારું કર્મ એ મારું શરણ છે.'

આ પ્રમાણે કર્મના નિયમનું માત્રાજન્ય સ્વીકારવાનું એક સુપરિણામ એ આવે છે કે, તેનાથી કાયમી નરકવાસની કારમી કલ્પનાઓ^૧ આપોઆપ દૂર થઈ જાય છે. કારણકે કોઈ પણ યાતનાની ભૂમિકા શાશ્વત નથી. સ્વર્ગ અને નરક સાન્ત અને અનિત્ય વસ્તુઓ જ છે. (તેમનાં સુખદુઃખ ભલે ને ગમે તેટલાં તીવ્ર તથા લાંબાં હોય, તોપણ તેમનેય અંત છે, અને તે અંત ક્યારે અને કેવી રીતે લાવવો એ આપણા પોતાના હાથની વસ્તુ છે. આપણે આપણી કોઈ પણ પાશવિક વૃત્તિને નિર્મળતામાં પલટી નાખીએ, આપણા કોઈ પણ હલકટ હેતુને ક્ષાવવા ન દઈએ, કે આપણી કોઈ પણ પામર નબળાઈને છુટી લઈએ, એની જરૂર અસર થાય છે.

પરંતુ તેથી કરીને આપણે એમ માનતા થઈ જવાનું નથી કે, જગતમાં જે કંઈ ગરીબાઈ અને દુ.ખ છે, તેની સાથે આપણે કંઈ લેવાદેવા નથી, દરેક જણ તેણે જેવું કર્યું હશે તેવું પામતો હશે, તથા એ ણધા દુઃખશોકની જવાબદારી તેની પોતાની છે ! જો કોઈ માણસને એવું લાગે, તથા સમગ્ર જીવ-સૃષ્ટિની અરસપરસ બ્રાતૃભાવની ઉચ્ચ ભાવના ન ઝીલવા જેટલું તેનું હૃદય કઠોર બની ગયું હોય, તો કર્મનો નિયમ પણ તેની

૧. ખ્રિસ્તી, જેન વગેરે ધર્મોમા અમુક જીવો કાયમને માટે શાપિત—
'અમૃત' છે, તેમનો કદી મોક્ષ ન થઈ ગઈ એવી માન્યતા છે, તેનો અર્થ
કલ્પેજ છે.—અનુ.

સાથે કઠોરતાથી વર્તશે, કારણ તેણે પોતે જ તેની દયા અને ક્ષમાના વાહક બનવાનું નડાયું છે)

(બૌદ્ધ માન્યતા પ્રમાણે,) કર્મના નિયમનો અમલ કેઈ સાકાર ઈશ્વરની કબજગીરીને અધીન નથી એટલે ઈશ્વરી અન્યાયો કે તેની ચ્વચ્છદી મનસ્વિતાના મૂઝવનારા ઓળા ઓળે તે માન્યતામા સ્થાન નથી

મનુષ્યપ્રાણી પાત્ર વસ્તુનો મમામ છે — (૧) સ્પર્શ

મનુષ્યના ઘટકો
પાત્ર ૨-૫

એટલે કે હલનચલનની શક્તિઓવાળું અને ઇદ્રિયોના ગોલકોવાળું શરીર, (૨) મુખ દુખ ઇત્યાદિ વેદનાઓ, (૩) દર્શન શ્રવણ ઘ્રાણ સ્વાદ અને સ્પર્શની સજ્ઞાઓ, કે જેમના વડે તે બાહ્ય જગત સાથે વ્યવહાર કરે છે, (૪) ભૂતકાળમાથી જિભા થયેલા અમુક બાબતોના ગમા અણુગમા કે અમુક જાતની શક્તિઓ રૂપી સસ્કારો, તે બધા પૂર્વજન્મમાથી મળેલા સારા અથવા નરસા વારસારૂપ હોય છે, તથા નવા જન્મ વખતે શરૂઆત ઢરવા માટે ચારિત્ર્યના બડોળ તરીકે ઠામ દે છે, (૫) અને એ બધાને આવરી લેતું વિજ્ઞાન, કે જેમા સ્થૂલ વિચારથી માડીને સૂક્ષ્મ ધ્યાન સુધીની બધી ચેતસિઠ પ્રવૃત્તિઓ આવી જાય છે^૧

કેઈ પણ માણસનું આતર જીવન વિચારો, ઠામનાઓ, આસક્તિઓ અને વાસનાઓનું બનેલું હોય છે એ બધાને

૧ બૌદ્ધ પરિભાષામા આ પાત્રને ૫ ચ્ચરક ધ મ્હે છે તેમના કઈ-વિગતે વિવરણ માટે જુઓ પિઠાપીઠનું પૂર્વભાઈ જેન અથમાળા નું આચાર્ય ધર્માનંદ મેસ મીકૃત પુસ્તક બુદ્ધચરિત પૃ ૧૦૦-૧૧૧ અનુ૦

ધારણ કરી રાખનારુ ભૌતિક ખોળિયુ ત્યારે મરણસમયે^૧ નાર પામે છે, ત્યારે બાકી રહેતા સૂક્ષ્મ મંસ્કારોથી નવી વ્યક્તિ ઊભી થાય છે. તે નવી વ્યક્તિ શરીરથી નહીં, તોય મનથી તો પેલા મરી ગયેલા મનુષ્ય માથે અખંડ રીતે સંબદ્ધ હોય છે, અને તેણે પોતાની કચ્છીથી જેવી કમાણી કરી હોય છે, તે પ્રમાણે આને સુખદુઃખ ભોગવવાં પડે છે. સંસારી પ્રાણીના ઘટક સ્કધો નિરતર બદલાયા કરે છે, પણ ત્યાં સુધી તે બધાને ભેગા ભેડી રાખનારી અને પુનર્જન્મ ઊભા કર્યા કરનારી શક્તિરૂપ વામના—અર્થાત્ અલગ અસ્તિત્વ માટેની ઇચ્છા, નિર્વાણ નથી પામી જતી, ત્યા સુધી તે સ્કધો કાયમને માટે વીખરાઈ જતા નથી.

જો કોઈ નિત્ય આત્મા જેવી વસ્તુ ન હોય, તો અનાત્માએ
 કરેલા કૃત્યો માટે કોને કૃણ ભોગવવા પડે
 અનાત્મા
 છે? ખુદ એ પ્રશ્નનો એવો જવાબ આપે
 છે કે, જે માણસ હજુ તૃપ્તિના અધિપતિપણા હેઠળ છે, તેવો અજ્ઞાની, પોતાના ગુરુએ કહેલી વાતથી પાર દોડી જવાનો વિચાર કરી શકે ખરો? પ્રાચીન ગૌદ્વ ઐશ્વર્યોમા આ મુશ્કેલીનું કાંઈ નિરાકરણ આપેલું નથી, માત્ર પૂર્વજન્મ અને નવા જન્મ વચ્ચે માનસિક અખંડતા રહે છે, એટલું જણાવેલું છે.^૨

૧ સંયુત, ૩,૧૦૩ સત્પુમાસનમ્ અતિવાનિતચ્ચમ્ મચ્છેગય ।
 આ પ્રશ્નની વિગતે અર્ચા આગળ ૭૬૧ પ્રશ્નશુભા આવશે —અનુ૦

૨ મહાનિદાનમુત્તમા, પુનર્જન્મ થતા પહેલાં માતાના નર્મમા, ચેતનાનુ અસ્તરણ (અનુક્રમ) થવાનો હટવેળ આવે છે પૂર્વજન્મ અને નવા

જે માણસ આત્માનું અને તેના પુનર્જન્મોનું સ્વરૂપ સમજે છે, તે માણસ કોઈ પણ એક જન્મને સ્વતંત્ર રીતે અતિ મહત્ત્વ નહીં આપે, જો કે ભવિષ્ય માટે તે જન્મનાં પરિણામો ગંભીર પણ હોઈ શકે છે.

૩ અવિધાને દૂર કરવા માટે કડક આચારની આવશ્યકતા

ત્રીજી આય સત્ય છે શીલ અને પ્રજ્ઞા એ બંને એકબીજા સાથે અતૂટ રીતે સંકળાયેલા છે પરંતુ ઉપાય બુદ્ધ વિધિવિધાનો, આચારપ્રણાલિઓ, નિયમો અને ક્રિયાકાંડો નથી ઉપદેશતા ચિત્ત અને હૃદયને શુદ્ધ રાખવું, એ જ કટ્યાણનો માર્ગ છે, અને એ વસ્તુ આપોઆપ સંતૃપ્ત્યે રૂપે જ પરિણમે ચિત્ત તેમજ કર્મની સ્પીધી અને સાદી શુદ્ધતા એ જ તેમના ધર્મના પાયારૂપ છે પૂર્ણ જીવનને બુદ્ધ કોઈ દેવ કે બાહ્ય શક્તિઓ સાથેના કોઈ પ્રકારના સંબંધો ઉપર આધાર રાખતું કંપતા નથી, અને મનુષ્યને શીખવે છે કે, સારામા સારું કે નરસામા નરસુ એવું જે કાંઈ તેને થઈ શકે, તે તેના પોતાના હાથની વાત છે આપણે તેમને વારંવાર એમ જ કહેતા સાલણીએ છીએ કે, ‘હે ભિમ્બુઓ ! દુખનો અંત કરવા માટે શુદ્ધ બનો - આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગને અનુસરો !’

જન્મ વચ્ચે ચેતનાની અખણતા રહે છે એમ તો પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે જ દીકામરોનો મતભેદ માત્ર એ પ્રશ્ન પરત્વે છે કે એ ચેતના માથું સિંગદેહ જેવું કાંઈ હોય છે કે નહીં દાખલા તરીકે બુદ્ધરાય ચેતના સાથે એવું માઠ ભૌતિકરૂપ હોવાની ના પાડે છે [મહાનિદાનસુત્તના આ ઉલ્લેખની વિગતો માટે તુઓ પુસ્તકને અતે આ પાન ઉપરની નોંધ-અનુ.]

એ આર્થ અષ્ટાંગિક માર્ગ પરિપૂર્ણ મિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટેની એક મીઠી રજૂ કરે છે. તેનું પહેલું અષ્ટાંગિક માર્ગ પગથિયું સમ્યક્દષ્ટિ એટલે આર આર્થ મત્યોનું^૧ મમ્યદ્ જ્ઞાન છે. આ મમ્યદ્ જ્ઞાનને ઉપનિષદોના જ્ઞાન એટલે કે માશાત્કાર માથે કે, ભક્તિમાર્ગીઓની શ્રદ્ધા માથે ભેગવી દેવું ન જોઈએ. તોપણ ત્યાં સુધી આ મત્યોને માત્ર બુદ્ધિથી જ સમજી શક્યાં હોય, ત્યાં સુધી તેમનામાં જીવનપરિવર્તન બગ હોતું નથી. તે સત્યોને દરેક માણસે પોતાના અંતરના ઊંડાણમાંથી પામવા જોઈએ તથા તેમની પ્રતીતિ કરવી જોઈએ. મમ્યદ્ દષ્ટિ એટલે કે જાગી ઊઠવું - ચેતવું, અર્થાત્ જે માર્ગે જઈને અત્યાર સુધી પોતે પોતાનું મત્ય અને શ્રેય ગુમાવતા હોઈએ, તે માર્ગ ત્યાગી દેવો, અને યથાયોગ્ય સમજ (દષ્ટિ) પ્રાપ્ત કરવી. આ કાર્ષ પોતાના અભિપ્રાયોની સામાન્ય ફેરવદલી નથી, પરંતુ પોતાના સ્વભાવનો ધન-મૂળથી પલટો છે, કે જે આત્માના ઊંડાણ સુધી પહોંચતો હોય છે, અને આપણને નૈષ્કર્મ્ય (એકાતવામ), પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે મૈત્રીભાવ (અવ્યાપાદ) અને અવિહિંમાના સમ્યક્ સત્ત્વ રૂપી ધીજીત પગથિયે લઈ જાય છે^૨ સમ્યદ્ સંકલ્પ એટલે વિષયસુખોનો ત્યાગ કરવાનો,

૧. ડુબ, ડુ ખનુ મરણ, ડુ ખનો નિરોધ, અને તે માટેનો માર્ગ

૨. દીપ૦ ૧-૧૨૪ મનિત્રમં ૪૧મા બુદ્ધ જાણાવે છે^૧, સત્પુરુષનો દૃઢ સંકલ્પ જરૂર સફળ થાય છે “તે કોઈ ધર્મચારી તથા ન્યાય આચરણવાળો માણસ આસનોનો કાચ મરી, પ્રજ્ઞાવિમુક્તિ નામની ચિત્તની વિમુક્તિ હાલતોમાં જ પ્રાપ્ત કરવાનો સંકલ્પ કરે તો તે તેને માટે સમ્ય

ખીન્ન પ્રાણીઓ પ્રત્યે દ્વેષભાવનો ત્યાગ કરવાનો, તથા કોઈને ત્રાસ ન આપવાનો સંકલ્પ ત્રીણ પગથિયુ સમ્યક્ વાચા છે સમ્યક્ વાચા એટલે અસત્ય (મૃધાવાદ) ન બોલવું, ચાડી (પિશુનવાચા) ન ખાવી, ગાળો (પરુષવાચા) ન ઉચ્ચારવી, અને નિર્ગ્થક (સલિન્ન) પ્રલાપ ન કરવો તે ચોથુ પગથિયુ તે સમ્યક્ કર્મ છે સમ્યક્ કર્મ એટલે પ્રાણધાત ન ડરવો, ચોગી (અદત્તાદાન) ન કરવી, અને કામ મિથ્યાચાર અર્થાત્ વ્યભિચાર ન કરવો તે પાચમુ પગથિયુ તે સમ્યક્ આર્જન અર્થાત્ ખરાબ માર્ગે આજીવિકા ન કરવી, એ છે ખરાબ માર્ગો જેવા કે, વણ્ણતરાનો ધંધો, શુભામોનો વેપાર, કસાઈનો ધંધો, ડલાલનો ધંધો અને ઝેર વેચવાનો ધંધો બુદ્ધે પોતાના શિષ્યોને કદી પણ લશ્કરમા ભેડાવાની મનાઈ કરી હતી

પરંતુ અધ્યાગિક માર્ગ એ કાંઈ નીતિનિયમોનો સંગ્રહ નથી, પણ એક જીવનમાર્ગ છે તેનું છઠ્ઠું પગથિયુ સમ્યક્ વ્યાયામ (પ્રયત્ન) છે અર્થાત્ જે ખરાબ વિચારો મનમા આવ્યા ન હોય તેમને ઉત્પન્ન ન થવા દેવાનો પ્રયત્ન, જે ખરાબ વિચારો મનમા આવ્યા જ હોય તેમનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન, જે સુવિચારો મનમા આવ્યા ન હોય તેમને ઉત્પન્ન

છે સરખાવો ખાઈખવ, જમ્મસ ૧ ૧૬ સદાચારી માણસ ખરા દિવસી બે પ્રાર્થના કરે તો તે જરૂર સમ્યક ગાય છે જો પ્રાચીન બૌદ્ધ ધર્મ મા એ સમજતાને માર્ગ દર્શાવે કરતી અગત્યનો જવાબ માન્યો નથી પરંતુ વિશ્વશિવમનો જ આગેવાન મગતો જવાબ આપે છે

કરવાનો પ્રયત્ન, અને જે સુવિચારો મનમાં આવ્યા જ હોય, તેમને વધારીને પૂર્ણતા તરફ લઈ જવાનો પ્રયત્ન.

આ પગથિયેથી મનના ખેડાણની શરૂઆત થાય છે. આંતરનિરીક્ષણની ટેવ એ માનવચિત્તના આંતરનિરીક્ષણની ટેવ પેટાળમાં વસતાં બૂતોનું નિરાકરણ કરવાનો, દુષ્ટ કામનાઓ અને તૃષ્ણાઓને ઉન્મૂળ કરવાનો, ચિત્ત તેમ જ આપણાં બાકીનાં કરણો વચ્ચે એટલે કે અટપટા માનસિક અને શારીરિક તંત્ર વચ્ચે સમતુલા જાળવવાનો અસરકારક માર્ગ છે. માણસ બીજાઓ સાથેના સંબંધમાં જ નહીં, પણ પોતાની માથે પણ જૂઠા અને છેતરપિંડી ચલાવતો હોય છે. ઘણી વાર આપણે શુદ્ધ તેમજ નિઃસ્વાર્થી હેતુઓથી નહીં, પણ કૌંઈ જાતના અંગત વિરોધને કારણે અથવા હવનમાં મળેલી નિષ્ફળતાને કારણે અમુક વિચારો ધરાવતા હોઈએ છીએ. આપણું અભિમાન ધવાયું હોય કે આપણા મૈમનો પ્રત્યુત્તર ન મળ્યો હોય, કે આપણામાં કૌંઈ લજ્જાસ્પદ શારીરિક ખોડખાંપણ હોય, તેને કારણે આપણે વેરવૃત્તિવાળા કે કઠોર બની જઈએ છીએ. માણસની બાળતમાં ધ્યાન ખેંચે એવી બાળત હોય તો તે એ છે કે, તે પોતાની જાતને આમ વારંવાર છેતર્યા કરે છે. આપણામાંના ઘણા, દિવસનો મોટો ભાગ, ચંત્રવત્ વર્તીએ છીએ. આપણા વિચારો અને લાગણીઓ પણ ટેવોથી જિભાં થયેલાં બીજાં અનુસાર હળ્યા કરે છે. આંતરનિરીક્ષણથી આપણે એ જાતનાં ચંત્રવત્ આચરણનાં બીજાં તોડી શકીએ છીએ; મન જે યાંત્રિક ટેવોનો

આશરે લેતું હોય છે તે દૂર કરી શકીએ છીએ; અને એ રીતે આપણું સત્ય સ્વરૂપ પામી શકીએ છીએ.

આળસ અને પ્રમાદ, દુષ્ટ કામનાઓ જેટલી જ, આધ્યાત્મિક પ્રગતિને રૂંધનારી વસ્તુઓ છે. તેથી સાતમું પગથિયું સમ્યક્ સ્મૃતિ છે. સમ્યક્ સ્મૃતિ એટલે શરીર (નું સ્વરૂપ તથા તેની સુખદુઃખાદિ વેદનાઓ) અને ચિત્ત (તથા કારણપરંપરા વગેરે તાત્ત્વિક બાબતો) નું એવી રીતે વારંવાર અવલોકન— ચિંતન કરતા રહેવું, કે જેથી સુખદુઃખ, આસક્તિ વગેરેને કારણે ઊભાં થતાં રૂઠિ અને અરુઠિ ઉપર વિજય મેળવી, જાગૃત તથા સ્મૃતિયુક્ત રહી શકાય. આત્મભાનથી મળતો એક પ્રકારનો એ આત્મવશીકાર છે; જેથી પછી કોઈ કૃત્ય ચંત્રવત્ કે ભાનરહિતપણે થઈ જતું નથી; પરંતુ દરેક વસ્તુ કે કાર્ય અનંત એવી કાર્યકારણપરંપરાની કસોટીએ ચકાસી જોવાય છે.

આઠમું પગથિયું તે સમ્યક્ સમાધિ છે. તેનો અર્થ ચાર પ્રકારનાં ધ્યાનો છે. એવો એક વિચિત્ર નિષ્ક્રિયતાનો આરોપ ખ્યાલ સામાન્ય રીતે પ્રવર્તે છે કે, સમ્યક્ જીવનનો બુદ્ધે બતાવેલો માર્ગ એટલે નિષ્ક્રિયતાનો માર્ગ છે—અર્થાત્ થોડું ઇચ્છવાનો અને કશું ન કરવાનો માર્ગ છે! પરંતુ દુઃખમાંથી ઉગારનાર સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો સંકલ્પ, તેની પ્રાપ્તિ માટે આવશ્યક પ્રયત્ન, સમ્યક્ કર્મના આચરણમાં ખર્ચાયેલ જીવન, તથા પરમ શ્રેય કરતાં એાછી કોઈ વસ્તુ સ્વીકારી લેવાના કાયમ રહેતા

પ્રયોજનથી ચલિત ન થતી ઇચ્છાશક્તિનું ધારણુબદ્ધ - એ બધું એ ખાતરી ઉપર જ નિર્ભર રહેલું છે કે, માનવમ કંપશક્તિ ભગીરથ પ્રયત્ન કરી શકવા અને તેને અતે સફળતા પ્રાપ્ત કરવા માટે સમર્થ છે ધ્યાનમાં પણ લક્ષ સ્થિત કરવાપણુ રહેલું હોઈ, તેમાં સ કંપશક્તિનો પ્રયત્ન ભારોભાર રહેલો હોય છે, તે કાઈ નિષ્ક્રિય દિવાસ્વપ્ન જેવી નિયતિ નથી, પણ તેમાં તો તીવ્ર પ્રયત્ન વડે ચિત્તને એવું સ્થિર કરી દેવાનું હોય છે, કે જેને પરિણામે સ કટપ અને ચિંતન એકરસ બની જાય છે બુદ્ધના ઉપદેશ મુજબ દરેક માણસે પોતાનો મોક્ષ છેવટે તો એકલે હાથે અને પોતાની જ સ કંપશક્તિથી મેળવવાનો છે, અને તે ભગીરથ પ્રયત્ન કરવામાં તેને હુનિયાભગ્ની સ કંપ શક્તિની જરૂર પડે છે એવી જે સામાન્ય છાપ છે કે જ્ઞાન અથવા તો સાક્ષાત્કાર એ મજબૂતા નહીં પણ બહિસરપે મજબૂતી વસ્તુ છે, એ હકીકતથી વેગળી છે બધી અનુભવ જ્ઞાનની મહાન ક્ષણેને અમુક અશે મેજબૂતા કહેવા ઝરતા મજેગ કહી શકાય, - એટલા પૂરતી એ દશાને પણ મજેલી જોડો તો જુદી વાત સાક્ષાત્કાર માટે પ્રયત્ન કરતા જ્ઞાની કે ભક્તને નિષ્ક્રિય કહેવા ઝરતા તેને તેના સ્વીકાર માટે તપ્પર રહેતો કહેવો જોઈએ. એ માટે તેણે પોતાનું મમત્ર જીવન પ્રયત્નપૂર્વક નિગૂહીત, નિયમિત કરી દીધેલું હોય છે

સમ્યક સમાધિ એ અદ્યાગિકમાર્ગનો છેડો તથા પૂર્ણાકૃતિ બને છે જ્યારે મનોવૃત્તિઓ અને સંબોધ સાક્ષાત્કાર ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ અટકી જાય છે, અને વિતર્ક તથા વિચાર શાંત બની જાય છે, ત્યારે આપણને

આત્માની શુદ્ધતમ અને સર્વોત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. તે વખતે આત્મા પોતાના સ્વરૂપનો નિર્લેખ આનંદ અનુભવે છે. ઉત્તમોત્તમ જીવનની તે પરાકાષ્ઠા છે. તે વખતે અવિદ્યા અને વાસના નિર્વાણ પામી ગયાં હોય છે, અને તેમનું સ્થાન (અનુક્રમે) પ્રજ્ઞા તથા પવિત્રતાએ લીધું હોય છે. શાંત ધ્યાનની અને સમાધિના આનંદની તે દશા છે, તથા ચિત્તે પોતે પોતા માટે તેને ઘડી હોય છે. આત્માનું તે સાચું અને નિર્વિકાર જીવન છે, અને તેમાં આપણને આપણા શાશ્વત જીવનની એવી ઝાંખી થઈ જાય છે, કે જેની સરખામણીમાં આપણું સામાન્ય જીવન તો દુઃખ અને રોગરૂપ લાગે છે. તે દશામાં આપણને સાક્ષાત્ તથા અનંત સ્વાતંત્ર્ય અને જ્ઞાનનો અનુભવ થાય છે.

ભિક્ષુઓ તેમજ ગૃહસ્થો માટે બુદ્ધ વ્યવહારુ સાધનાના માર્ગ ઘડી આપે છે. બ્રાહ્મણ કૂટુંબ ત સાથેના સંવાદમાં તે બધા ગૃહસ્થ અનુયાયીઓને લાગુ પડતા પાંચ નીતિનિયમોનું આ પ્રમાણે વિધાન કરે છે :—પ્રાણુધાત ન કરવો, ચોરી ન કરવી, વ્યભિચાર ન કરવો, અસત્ય ન બોલવું, અને દારૂ વગેરે માદક પદાર્થોનું સેવન ન કરવું. બુદ્ધ કોઈને નિષ્ક્રિયતા ધારણ કરવાનું કહેતા નથી. એક જૈન ઉપાસક બુદ્ધને પૂછે છે, ‘તમે અક્રિયાવાદનો ઉપદેશ કરો છો, એ વાત ખરી છે ?’ બુદ્ધ જવાબ આપે છે :—‘એક રીતે મને અક્રિયાવાદી કહેવાય એમ છે. કારણકે, પાપવિચારરૂપી ક્રિયા કરવી નહીં, પાપવિચારોનો નાશ કરવો, પાપવિચાર મનમાં સુદ્ધાં આવવા દેવો નહીં,

એવો ઉપદેશ હું કરું છું. પણ કુશળ વિચારો રૂપી ક્રિયા કરવી, કુશળ મનોવૃત્તિઓ વધાર્યે જવી, અને સદ્વિચારોને અનુસરીને વર્તવું એવી ક્રિયા પણ હું ઉપદેશું છું.’

બુદ્ધની શીલશિક્ષામાં મૈત્રીભાવના—પ્રેમભાવનાને પુણ્ય-

પ્રેમ

કર્મો કરતાં પણ વધુ અગત્યની ગણવામાં આવી છે. “ગમે તેટલાં અને ગમે તેવાં

પુણ્યકર્મો હોય, તોપણ હૃદયને વિકસિત કરનારા પ્રેમના સોળમા અંશ બરાબર પણ તે થાય નહીં. પ્રેમમાં તે બધાંનો સમાવેશ આપોઆપ થઈ જાય છે. પ્રેમ પોતે તેજસ્વી છે, અને પ્રકાશ તથા ઉત્ત્ત્વળતા અર્પે છે.” “માતા જેમ પોતાના એકના એક પુત્રને પોતાના જીવને જોખમે પણ પાળે છે, તે જ રીતે બધાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે અમર્યાદ પ્રેમ રાખે.” સાચો બૌદ્ધ પોતાના આનંદ કે મુખ માટે અન્ય પ્રાણીઓને મારે નહીં કે તેમનું માંસ ખાય નહીં. પશુ કે પ્રાણીઓને પણ તે પોતાનાં નાનાં ભાંડું ગણે; નહીં કે હલકી કોટીનાં પ્રાણીઓ, કે જેમના ઉપર સત્તા ચલાવવાનો તેને દૈવી હક્ક છે. ચિત્તની વિમલતા અને બધી સજીવ સૃષ્ટિ પ્રત્યે મૈત્રીભાવ, એ બુદ્ધનો આદેશ છે. બુદ્ધ કેઈ સ્વભાવગત પાપને^૧ નહીં, પરંતુ અજ્ઞાન અને મૂર્ખતાને જ જવાબદાર ગણે છે, અને તે વસ્તુ સંજોધ અને સહાનુભૂતિથી દૂર કરી શકાય તેવી છે.

૪. ન્યાયે માણસ અવિધાને દૂર કરે છે, પોતાને ફળ

૧. એ ભતની ખ્રિસ્તી માન્યતાનો અર્થ ઉદ્દેશ્ય છે.—અનુ૭.

માધુ આય સત્ય
દુ ખનિરોધ
અર્થાત્ મુક્તિ

લોગવવાની સ્થિતિએ પાછો ગે ચી જવાની
પોતાના જ કર્મોની તાકાતને તોડી નાખે
છે, તથા તૃષ્ણા અને શોક કરતો બંધ થાય
છે, ત્યારે તે સંગોષ્ઠ પ્રાપ્ત કરે છે, તથા આ દૃશ્ય જગતથી
લિપ્ત, તથા મૂર્તતા કે અમૂર્તતા અને મુખ કે દુ ખથી પર
એવી વિલક્ષણ સત્તા કે સત્યમા પ્રવેશ કરે છે એનું સ્વરૂપ
મનુષ્યપ્રાણીની કંપનામા આવી શકે તેવું નથી કહેવું હોય
તો એટલું ઠહેવાય કે, તે મુક્તિ છે—પુનર્જન્મમાથી છુટકારો
છે—નિર્માણ છે

આ સ્થિતિના સ્વરૂપ વિષે આથી વિશેષ સમજૂતી
આપવાની બુદ્ધ ઘસીને ના પાડતા કારણકે, તેનાથી લાભ
કશે નથી, અને કદાચ આપણે આપેલા તેના વર્ણનો
અર્થહીન જ હોય તેના સ્વરૂપનું વર્ણન કોઈ શબ્દોમા ન થઈ
શકે, પરંતુ તેને શી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય, એ બુદ્ધ દર્શાવે
છે જેઓ તેમણે બતાવેલ માર્ગે ચાલે, તેમને આ જન્મમા જ
તેનો અનુભવ કરાવી આપવાની તે પ્રતિજ્ઞા કરે છે બુદ્ધ કોઈ
પ્રકારના ક્રિયાકાંડો, વ્રતતપો, દેવદેવીઓ કે પોતાની પણ
ઉપાસનાનું વિધાન ડરતા નથી તે તો સત્યના શોધક તથા
ઉપદેશક છે તે પોતાના ઉપદેશનું કેન્દ્ર સદાચાર—સમ્યક
પ્રવૃત્તિને બનાવે છે, અને સમકાલીન તાર્કિકો માથે તાત્ત્વિક
ચર્ચાઓમા ઊતરતા નથી આ જગત અનંત છે કે સાત છે,
અનાદિ છે કે સ આદિ છે, તથા સત્યને પ્રાપ્ત કરનાર માણસનું
વ્યક્તિત્વ ઠાયમ રહે છે કે નહીં, અથવા મૃત્યુ બાદ તેનું

અસ્તિત્વ હોય છે કે મટી જાય છે, એ બધી ચર્ચાઓમાં બુદ્ધ
ઊતરતા જ નથી

બુદ્ધ યોને કોઈ 'દૃષ્ટિઓ'—વાદો કે સિદ્ધાંતો નથી.

સાપ્રધાયિક દૃષ્ટિઓ અનાદિ કાળથી પોતાને પ્રાપ્ત^૨ એણે કોઈ
જ્ઞાન લઈને પૃથ્વી ઉપર આવ્યાનો તે દાવો
કરતા નથી જાતકકથામાં આવતા તેમના પોતાના જ કથન
પ્રમાણે, તેમણે તે જ્ઞાન અસંખ્ય જન્મો દરમિયાન આદરેલા
ધીરજયુક્ત પ્રયત્નથી મેળવ્યું હતું.^૩ તે પોતાના અનુયાયી
ઓને આધ્યાત્મિક પ્રગતિનો સાધનામાર્ગ ઉપદેશે છે, નહીં
કે કોઈ ધાર્મિક માન્યતાના સિદ્ધાંતોનો સમૂહ તે બરાબર
સમજતા હતા કે, સામાન્ય રીતે લોકોની બાબતમાં એણે બને
છે કે, તેઓ અમુક ધર્મતત્ત્વની માન્યતાને સ્વીકારી લે છે ને
પછી તે બહાને જાતે કરવાની સાધના કે શોધને પડતી મૂકે છે
આપણે ઘણી વાર અમુક હકીકતોને સ્વીકારવાની ના પાડીએ
છીએ તેનું કાગણું એ નથી હોતું કે, કોઈ પુરાવો તેમની વિરુદ્ધ

૧ મન્નિઝમ ૧-૪૮૬

૨ કૃષ્ણ જેવા અવતારી પુરુષ જેમ કહે છે તે પ્રમાણે—જુઓ ગીતા
બં. ૪ ની ગદ્યાત્મકો સદર્શ અર્થો ટકોરાયો લાગે છે —અનુ. ૦

૩ અનુસાર ૪-૩૬માં એમ જણાવ્યું છે કે, બુદ્ધ એવા મુક્ત આત્મા
છે કે જેને કદી કોઈ બંધનમાં આવવાપણું નથી

[જે જે આસરો વડે દેવપણું, ગધર્વપણું ચમ્રપણું માણસપણું પ્રાપ્ત
થાય, તે બધા આસરો મારાગમ સદતર નાશ પામી ગયા છે અને જરી ધોષ
યવાના નથી, જેમ કમળને પાણી ગંધર્વી સંસ્પૃશ્ન નથી તેમ જુદા જુદા લોકો
(જન્મો) હવે મને સ્પર્શી શકે તેમ નથી, તેથી હું બુદ્ધ છું] —અનુ. ૦]

જતો હોય છે, પરંતુ એ હોય છે કે તે હકીકતો આપણે અગાઉથી સ્વીકારી લીધેલી અમુક માન્યતાઓથી વિરુદ્ધ જતી હોય છે

૧

બુદ્ધ પોતાનો ઉપદેશ પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા આધ્યાત્મિક અનુભવની હકીકતની આસપાસ વણે છે એ અનુભવ પોતે શબ્દોમાં મૂકી શકાય તેવો નથી (બુદ્ધના ઉપદેશમાં જે કંઈ સિદ્ધાંતભાગ છે, તે પેલા અનુભવને તથા તેને પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગને લગતો જ છે બુદ્ધે જ વાપરેલી એક ઉપમા વડે કહીએ તો, પરમ તત્ત્વ વિષેના આપણા સિદ્ધાંતો, કોટલુ દ્રાહીને બહાળ નહીં આવેલા મરઘીના બચ્ચાએ બહારની દુનિયા વિષે બાધેલા સિદ્ધાંતો જેટલા જ કીમતી છે મત્યને જાણવા માટે આપણે તેના સાક્ષાત્કાર માટેના માર્ગે પળવું જોઈએ)

આ બાબતમાં જગતના બીજા મહાન વિચારકો સાથે તેમનું મળતાપણું છે ‘જીવન માણસોનો બુદ્ધિશ્લેષ કરવાના’ આરોપના જવાબમાં સોક્રેટીસે જણાવ્યું હતું કે, મારો ડોઈ પ્રસ્થાપિત ધર્મસિદ્ધાંત નથી, તથા મેલેટસે પોતાના શિષ્યો કે સગાવહાલામાંથી એવો ડોઈ પુરાવો રજૂ કર્યો નથી કે જેથી એમ દેખાઈ આવે કે, તેમને મારા સિદ્ધાંતોથી નુકસાન થયું છે.^૧ ઇસુખ્રિસ્તને પણ મિદ્ધાંતો અને વાદો પ્રત્યે તિરસ્કાર હતો તેમણે ડોઈ સામ્રદાયિક માન્યતા રજૂ કરી ન હતી, કે કોઈ પથ પ્રવર્તાવ્યો ન હતો તેમનો ઇરાદો તો જીવનનો એક

૧ એપોક્ષાજી ૨૨ [જુઓ પા ૧૦ માટે મધને અતે આપેની સોક્રેટીસ વિષેની નોંધ —અનુ.]

નવો માર્ગ બતાવવાનો હતો. એમના નવા ધર્મનું પ્રતીક ક્રૂસ ચડવાપણુ એટલે કે શહીદી છે, નહીં કે અમુક માન્યતા-ઓમાં શ્રદ્ધા. તેમના શિષ્ય ધવાની શરત એ છે કે, પોતાનો ક્રૂસ પોતાને ખલે ઊંચકવો^૧: અર્થાત્ વેર અને પાપનો પ્રતીકાર અવેર અને ભલાઈના નવા માર્ગે કરવો, પોતાના દધિબિંદુમાં ધરમૂળથી પલટો કરવો, તેમજ સ્વાભાવિક અહતાઓ તથા કીર્તિ અને મહત્તાનાં દુન્યવી ધોરણોને ફગાવી દેવા. સત પોલ^૨ પ્રેમ, આનંદ, શાંતિ, સહનશીલતા, વિનય, ભલાઈ, શ્રદ્ધા, નમ્રતા અને નિર્વ્યસનિતાને આધ્યાત્મિકતાના સુફળ તરીકે જણાવે છે, અને મૂર્તિપૂજા, ધિક્કાર, વિરોધ, ઈર્ષ્યા, ક્રોધ, કલહ, અદેખાઈ, વધળ ધન, અને તેવી બીજી બાબતોને ભૈતિકતાનાં પરિણામો તરીકે જણાવે છે. સત થોમસ ઝેંકવીનાને^૩ પોતાના જીવનના અતિમ વર્ષમાં એક લાખો આધ્યાત્મિક અનુભવ ચાલુ રહ્યો, જેને પરિણામે, તેના મત્રી રેજિનાર્ડની આજીજીઓ છતાં તેમણે આગળ કાઈ લખવાની ધસીને ના પાડી દીધી. રોજર્ટ ગ્રિજસ^૪ તેની કવિતામાં^૫ તે પ્રસંગને આ પ્રમાણે વર્ણવે છે —

૧ ઈસુખ્રિસ્તને પોતાનો માર્ગ ઉપદેશવા બદલ તેમના મહત્તી ભત્રાઈઓએ ક્રૂસ ઉપર ચડાવીને મારી નાખ્યા હતા તથા ત્યાર પહેલાં તે ક્રૂસ તેમના વડે જ ઊંચકાવીને ખરે ફેરવ્યા હતા, તેનો ઉદ્દેશ્ય છે — અનુ૦

૨ ગેનેટિયનસ પ ૨૭-૩, ૨૭-૧ [સત પોલ વિષે જુઓ પુસ્તકને અ તે આ પાન માટેની નોંધ — અનુ૦]

૩ જુઓ પુસ્તકને અ તે, આ પાન માટેની નોંધ

૪ જુઓ પુસ્તકને અ તે, આ પાન માટેની નોંધ

૫ 'ટ્રેસામેંટ ઓફ બ્યૂટી'

‘પ્રાર્થના વખતે તેમને જે શૂદાનુભવ થયો,—અર્થાત્ નેપલ્સમાં જ્યારે તે અત્યાનન્ સમાધિમાં પડી ગયા, ત્યારે તેમના પોતાના માનવ વ્યક્તિત્વને જાણે ખીજા કોઈ વ્યક્તિત્વે આવીને ખસેડી નાખ્યું, એવી હું કલ્પના કરું છું કારણકે, તે વખતે જાતે તેમને ઓરિસ્ટોટલ કે ઈસુખ્રિસ્ટનું દર્શન થયું હોય એમ, તેમણે જાતે લખવાનું કે ખીજા પાસે લખાવવાનું સર્ તર બંધ કરી દીધું અને ખડિયો ને કલમ દૂર મૂકી દીધા તે દિવસે કોઈ તેમને ગમે તેટલું કહે પણ તે સામજિકતા જ નહીં રેનોલ્ડ્સે ધગગના આશ્રમપૂર્વક તથા મિત્રતાની નિકટતાથી તેમને તેમના અધૂરા રહેલા ‘સુમ્મા’ ની યાદ દેવરાવવા પ્રયત્ન કર્યો, ત્યારે તેમણે નિ શ્વાસ નાખી જવાબ આપ્યો —

“ જોડા, તને હું એક સુખ વાત મ્હું છું પણ એક શરતે કે, હું જીવું છું ત્યાં સુધી તારે કોઈને તે કહેવી નહીં મારું લખવાનું હવે પૂરું થયું છે મને એવી બાળતોનો સાક્ષાત્કાર થયો છે કે, તેમની સરખામણીમાં મેં જે કોઈ લખ્યું છે કે ઉપદેશ્યું છે, તે બધું મને અતિ તુચ્છ લાગે છે હવે હું મારા ઈશ્વર પાસે અવી આશા રાખી રહ્યો છું કે મારું લખવાનું જેમ તેણે પૂરું મ્યું તેમ હવે મારા જીવનને પણ પૂરું કરે ! ”

આટલે સુધી આપણે, મળી શકતા બધા પુરાવાઓને આધારે નક્કી કરી શકાય તેટલી નિશ્ચિતતાથી, બુદ્ધના જીવન તથા ઉપદેશ વિષે પ્રાચીનમાં પ્રાચીન પર પરાઓ શું કહે છે, તે જોયું જોકે, તેમનું આચરણ તથા ઉપદેશો તેમના જમાનાના ધાર્મિક જગતને તો બરાબર માફક આવ્યા હતા, તોપણ માણસોને સુખની પ્રાપ્તિનો અને હું બમાથી સુકિતનો માર્ગ બતાવવામાં તેમણે દાખવેલી નિર્લેખ સરળતા, સક્રિય પ્રેમ, અને અગત મદદને કારણે તેમના સમકાલીનો તેમજ પછીની પેઢીઓએ તેમને એક તારક^૧ તરીકે સ્વીકાર્યા છે

૧ મહાપદાનસુત્તમાં બુદ્ધના ઈશ્વરીપણા બાબત બહુ બારપૂર્વક મ્થન કરેલું છે

જીવનને લગતા અંતિમ પ્રશ્નોનો જવાબ વાણી અને મનથી પર છે એમ કહીને, તથા તેમને લગતું કાંઈ પણ ભાવાત્મક વિધાન કરવાની ના પાડીને તે પોતાની પછી અનેક શાસ્ત્રાર્થી ચર્ચાઓ લેલી યવામાં કારણભૂત બન્યા; તેમજ એાછી ઉત્કટતાવાળા લોકની આવશ્યકતાઓ અનુસાર, બૌદ્ધ ધર્મના એાછા કડક તથા એાછા ફિલસૂફિક એવા પ્રકારો પણ પછીના સમયમાં વિકસ્યા, પરંતુ તે બધાની વિગતમાં અહીં ઊતરવાની જરૂર નથી.

બુદ્ધના ઉપદેશોનું મૂલ્યાંકન

બુદ્ધે ખરેખર કયો સિદ્ધાંત ઉપદેશ્યો છે, અથવા તેમના

પ્રાચીનતમ અનુયાયીઓ તે વિષે શું માનતા

વિચારેમા નહ
અને નહ

હતા, તે જાણવા માટે આપણે આપણી

જાતને ઠપ્પનાથી ઈ. સ. પૂ. છઠ્ઠા સૈકાના

હિંદુસ્તાનમા મૂકી દેવી જોઈએ. તત્ત્વચિંતકો પણ પોતાના

દેશકાળની ભૂમિકામાં, ખીન્ન લોકોથી કાંઈ જોછા વવાયેલા

નથી હોતા. તેઓ પોતાના વિચારોને જે બીજાંમા ઢાળે છે

તે, તેમજ તેઓના આચારના પ્રકારો પણ તેમની આસપાસ

આચાર અને વિચારની જે રૂઢિઓ પ્રવર્તતી હોય છે, તે

વડેજ મોટે ભાગે ઘડાયા હોય છે અલબત્ત, મહાપુરુષો

પોતાના જમાનાના વિચારભાગમાં પોતાનો અગત એવો

કાયમનો ફાળો ઉમેરતા હોય છે, પરંતુ તેઓ જે જમાનામા

જીવતા હોય છે તે જમાનાથી તેઓ સદંતર પર થતા નથી કે

થઈ શકતા નથી. તેઓ જે પ્રશ્નોનો જવાબ આપવા પ્રયત્ન

કરતા હોય છે તે પણ, તેમના સમકાલીનો જેમની ચર્ચા કરતા

હોય છે તે જ હોય છે, તે જ પ્રમાણે તેઓ જે જવાબો આપે

છે તે પણ, તેમના જમાનામા પર પરાથી ચાલ્યા આવેલા

નિષ્પણ્ણોને અંતુલક્ષીને જ હોય છે. તેઓ જ્યારે સદંતર નવા

એવા જવાબો આપતા દેખાય છે ત્યારે પણ તેઓ, પોતે જે

છાંડાં સત્યોની ઝાંખી કરતા હોય છે તેમને વ્યક્ત કરવા માટે, પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા અધૂરા વિચારો અને પરિભાષાનો જ ઉપયોગ કરે છે. જ્યારે તેઓ પોતાના જમાનાથી છેક જ ઉંચે નીકળી જતા હોય છે, ત્યારે પણ તેઓ પોતાના જમાનાના મટી જતા હોતા નથી. વિચારના ક્ષેત્રમાં કદી અસંબદ્ધ દૂદકા હોતા નથી; તેમાં હંમેશ જૂના ખ્યાલોનો નવો અર્થ કરીને જ નવા ખ્યાલો તરફ આગળ વધવાપણું હોય છે.

પુદ્ગલને પણ ઇતિહાસની દૃષ્ટિ વિનાના ટીકાકારોને હાથે ખીન્નઓ જેટલું જ ખમલું પડ્યું છે. ઇતિહાસની સમજ વિના જેમ તેમની વધારે પડતી આંકણી કરી દેવામાં આવી છે, તેમ તેમને વધારે પડતા ઉતારી પણ પાડવામાં આવ્યા છે. પશ્ચિમના દેશોમાં પુદ્ગલમંની કંઈક સારા પ્રમાણમાં જાણુ ગયા સૈકાના છેવટના ભાગમાં થઈ. તે વખતે વિજ્ઞાનના ઉદય અને જ્ઞાનવિકાસને કોરણે આખા જગત ઉપર સંશયવાદનું મોજું વ્યાપી ગયું હતું, અને હકીકતવાદ,^૧ અજ્ઞેયવાદ,^૨ નાસ્તિકવાદ, અને માનવહિતનો નીતિવાદ^૩ વગેરેની ભારે

૧. નિશ્ચિત થઈ શકે તેવી હકીકતોને આધારે જ પોતાનો તત્ત્વસિદ્ધાંત ઘસો કરનાર વાદ : 'પોઝિટિવિઝમ.' તેનો મુખ્ય પુરસ્કર્તા હોતે કહેવાય છે.—અનુ૦.

૨. પર જાળતોનું જ્ઞાન રાક્ય નથી એવું માનનારો વાદ.—અનુ૦.

૩. મનુષ્યની રાક્ષિ ઉપર નિષ્ઠા રાખનારી આ તત્ત્વદૃષ્ટિ એમ ખતાવે છે કે, મનુષ્યનું એકિંક જીવન મુખ્ય વસ્તુ છે, અને તેના ધર્મો તથા લક્ષણો વગેરેને તપાસવા, સંભાળવાં, અને ખીલવવાં એ સાચો પુરુષાર્થ અને વારત-વિકાસ હિસા છે.—અનુ૦.

ખોલખાલા થઈ રહી હતી. તેવા સંશય અને અશ્રદ્ધાનું પ્રતિપાદન કરતા ઘણા ગ્રંથોમાં બુદ્ધનું નામ બારે માનબુદ્ધિથી ઉદ્ભવવામાં આવે છે. માનવજાતનાં સુખ, ગૌરવ અને ધૌદ્ધિક પર્યાપ્તતાના પોતાના વાદના પ્રાચીનતમ પુરસ્કર્તા તરીકે માનવહિતવાદીઓ તેમને સંમાને છે. જે લોકો એવું પ્રતિપાદન કરે છે કે, માણસો પરતત્ત્વને જાણી શકે તેમ નથી, તેમ જ જેઓ એમ સ્થાપિત કરે છે કે જાણવા જેવું બીજું પરતત્ત્વ જ નથી, તે જાને પણ તેમનું નામ વાપરે છે. તાકિક અજ્ઞેયવાદીઓ કે જેઓ એક પ્રકારના અસ્કુટ સર્વાતીતતાના પર-વાદ સાથે ચેડાં કર્યા કરે છે, તેઓ પણ તેમનો દાખલો ટાકે છે. સામાજિક આદર્શવાદીઓ, નીતિસાધનપરાયણ અધ્યાત્માનુભવીઓ, અને બુદ્ધિવાદના પેગંબરો - એ સૌ તેમના ઉપદેશોથી આકર્ષાય છે, અને પોતાના સમર્થનમાં તેમનો ઉપયોગ કરે છે.

અલબત્ત, આપણા જમાનાને બુદ્ધના ઉપદેશો બારે કીમતી છે. તો પણ બુદ્ધ કયા જમાનામાં જીવતા હતા તેના પૂરતા જ્યાલ વિના તેમના ઉપદેશનું સાચું હાર્દ સમજવાની આશા આપણે રાખી શકીએ નહીં. ઐતિહાસિક કલ્પના-શક્તિના આવા પ્રયત્નનું કામ સહેલું નથી. કારણકે પોતાના જીવન તથા સંધને લગતા પ્રશ્નોના ઉકેલમાં બુદ્ધે જે સાદા શબ્દો અને પરિભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે, તે શબ્દો અને પરિભાષામાં પછીની પેઢીઓની ચર્ચાઓ અને સૈદ્ધાંતિક વિકા-

નૂતના વિચારોમાં
અર્પણ નવા અર્થો

સોનો અર્થ ઉમેરાયો છે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ આપણે આપણા ખ્યાલમાં રહેલા પછીના સમયના સિદ્ધાંતોનો અર્થ બુદ્ધના કેટલાક શબ્દોમાં આરોપવા પ્રેરાઈએ છીએ. ધર્મ કે તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા કેટલાક મહાન વિચારોની ખાસિયત જ એ હોય છે કે, તેમના સર્જકોના ખ્યાલમાં પણ ન હોય એવા અનેક અર્થો તેઓ ધારણ કરી શકે છે. એટલે, ક્ષણભર એ બધાં પછીના સમયનાં અર્થોત્તરો દૂર કરીને, તેને બદલે, ઈ. મ. પૂ. છઠ્ઠા સૈકાની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં, તે જમાનાના એક વિચારક તરીકે બુદ્ધને જીવતા, વિચરતા અને ઉપદેશતા જોવા, એ કામ અતિશય મુશ્કેલ તથા નાજુક છે. અને એ રીતે તેમના ઉપદેશને નવેગર તારવી કાઢવાનું કામ કદી સંપૂર્ણ રીતે અભિશુદ્ધ હોઈ શકે નહીં, એ ઉઘાડું છે. પરંતુ આપણે એટલી ખાતરી રાખી શકીએ કે, આપણો આ પ્રયત્ન એવું ચિત્ર તો જરૂર બડું કરી શકે કે જે તેની મુખ્ય રૂપરેખાની બાબતમાં મૂળને લગભગ મળતું આવતું હોય.

જો આપણે આપણી જાતને ઈ. સ. પૂ. છઠ્ઠા સૈકામાં કલ્પનાથી લઈ જઈએ, તો આપણને જોવા બુદ્ધના સમયની ધાર્મિક પરિસ્થિતિ મળે કે, તે વળતે વિચાર, માન્યતા અને આચારના જુદા જુદા પ્રવાહો, જેવા કે, જીવવાદ, દેવી શક્તિવાળા મનાતા ક્રિયાવિધિઓ અને વહેમો, એ સૌ એક વધુ ઉચ્ચ એવા પારલૌકિક અદ્વૈતવાદમાં એકત્રિત થવા લાગ્યા હતા. પરમ તત્ત્વની શોધ કરી, તેની સાથે પોતાને સાચા સંબંધમાં જોડવાના માણસના પ્રયત્નો દ્વૈત-

વાદી તેમજ અદ્વતવાદી પ્રયોગોરૂપે વ્યક્ત થતા હતા. પરંતુ તે બધા અમુક મૂળભૂત બાબતોમાં એકમત હતા. જન્મકે, જીવન જન્મ સમયે જ શરૂ નથી થતું, તથા મૃત્યુથી તેનો અંત નથી આવતો; પરંતુ તે તો જન્મોની અનંત હારમાળામાં એક અંકોડારૂપ જ છે, અને દરેક જન્મ તેની આગળના જન્મોમાં કરેલાં કર્મોથી નિયંત્રિત તથા નિયત થયેલો હોય છે; દેવ-મનુષ્ય-પશુ વગેરે બધાં રૂપો એ સાંકળના જ અંકોડાઓ છે; સારાં કર્મો વડે આપણે આપણી યોનિને ઉચ્ચ કરીને દેવ બની શકીએ, તથા દુષ્ટ કર્મો વડે આપણે આપણી યોનિને અધમ કરી શકીએ; બધી યોનિઓમાં જીવન અંતવાન જ હોય છે, તેથી સાચા સુખની શોધ સ્વર્ગ કે પૃથ્વીની કોઈ દશામાં કરવાની હોય નહિ: જન્મ અને મરણની ઘટમાળમાંથી છૂટી શાશ્વતતામાં પ્રવેશવું એ જ ધાર્મિક મનુષ્યનું ધ્યેય હોવું જોઈએ. તે સ્થિતિ માટે મોક્ષ અર્થાત્ મુક્તિ, બ્રહ્મસાયુજ્ય, નિર્વાણ અને તેવા બીજા શબ્દો વાપરવામાં આવે છે.)

એ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગો પણ વિવિધ પ્રકારે કલ્પાયા

સાધનામાર્ગો

હતા. તેમાંથી અરેક મુખ્ય પ્રકારો બુદ્ધ

તારવી શકાય છે: (૧) વૈદિક મંત્રો એમ

જણાવે છે કે, દેવની કૃપા મેળવવાનો સૌથી સારો માર્ગ

સ્તુતિ અને પૂજા છે. (૨) સૌથી વધુ પ્રચલિત માર્ગ યજ્ઞ-

યાગનો હતો. તે માર્ગ દેવોને અપાતી સાદી આહુતિઓમાંથી

ઉદ્દભવ્યો હતો, અને ઉપનિષદ-કાળ અગાઉના જમાનામાં તે

વધુ જટિલ બની ગયો હતો. તે માર્ગની અપૂર્ણતા ઉપનિષદો

સ્વીકારે છે, તો પણ ઇહલૌકિક લાભો તેમ જ અમરપણું પણ મેળવવા માટે ઉપયોગી ગણી, તેને તેઓએ છેક નકાર્યો નહોતો. (૩) કેટલાક વર્ગોમાં^૧ તપશ્ચર્યાનો માર્ગ ખાલુ માનીતો હતો. આહારવિહારમાં સંયમ, પ્રહ્નચર્યા, અને ધ્યાન વડે માણસ પોતાની વિચારશક્તિ અને સંકલ્પશક્તિ વધારી શકે છે. પરંતુ એ તપશ્ચર્યાના માર્ગવાળાઓ ખીજે છેડે જઈને એવું માનતા - આચરતા થઈ ગયા હતા કે, ઠામનાઓને કચરી નાખવાથી અને લાણીખૂણને આચરેલા તીવ્ર દેહદમનથી માણસ અલૌકિક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તપને યજ્ઞ કરતાં ઉત્તમ કહેવામાં આવ્યું છે,^૨ તથા તેને પ્રહ્નજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન ગણવામાં આવ્યું છે.^૩ (૪) ઉપનિષદો ઠામનાઓનો નિગ્રહ અને સાંમારિક બાંધનો તથા આસક્તિઓમાં વૈરાગ્ય સાથેની વિદ્યા અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર ભાર મૂકે છે. એ વિદ્યા એટલે માત્ર શાસ્ત્રજ્ઞાન નહીં, પરંતુ નિદિધ્યાસન છે; તે તો પરપ્રહ્ન સાથે પોતાની એકતાનો સાક્ષાત્કાર છે, જેને પરિણામે બધી ભૌતિક આસક્તિઓ અને બાંધનો ખરી પડે છે. ઠામોપલોગ અને દેહદમન એ બે છેડાઓ વચ્ચેનો મધ્યમમાર્ગ ઉપદેશનારા ખુદ આ છેલ્લા મત તરફ ઢળતા વલણવાળા છે.

૧. ઋગ્વેદ ૧૦, ૧૩૬, ૧૦, ૧૯૦ ['મુનયો વિશંગા વસતે મત્ત્રા દેવાસો અવિશત્, ઊન્મદિતા મૌનેયેન । વદન્ત્ય પહેરનારા મુનિઓ, તપના મદિમાથી દીપતા ઇંદ્રો.]

૨. છાંદો ૭૫૦ ૩-૧૭.

૩. તેજો ૩૫૦ ૩ ૧. ૫ : 'તપસા મદ્ગ વિજિજ્ઞાસસ્વ ।'

બુદ્ધનો ઉપદેશ જેમાંથી ઊતરી આવ્યો છે, તે ઉપનિષદો^૧

ઉપનિષદોનો
સિદ્ધાંત

એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે, બ્રાહ્મ અથવા

આત્મ જે જગત આપણે જોઈએ છીએ,

તેમાં કર્શી મૂળગત સત્તા નથી. તેવી સત્તા

તો જ્ઞાતાવિજ્ઞાતા એવા આત્માની જ છે, કે જે મૌ છવોનો

અંતરાત્મા છે. બ્રહ્મ અને આત્મા એક જ છે, આ પરમ

સત્યનું જ્ઞાન, અર્થાત્ માણુમના અતરાત્મા અને વિશ્વના

પરમાત્મા (બ્રહ્મ)ની એકતાનો સાક્ષાત્કાર, એ જ મુક્તિ છે

એ એક પ્રકારની ભૂમિકા છે, તે કોઈ આરામ કે સુખનું

ધામ નથી, તે તો જીવનની એક સ્થિતિ છે કે જે આધ્યાત્મિક

સાધના અને સાક્ષાત્કારથી પ્રાપ્ત કરવાની છે એ ભૂમિકાએ

૧ બુદ્ધ કહે છે કે, ‘બ્રાહ્મણોમા આ ચાર સત્યો છે, કે જેમનો મે
મારા પોતાના વધુ ઉચ્ચ જ્ઞાનથી સાક્ષાત્કાર કરીને પ્રચાર કર્યો છે
(અગુત્તર ૪-૧૮૫, સયુત ૨૨-૮૦) બુદ્ધ પોતાના વર્મને ‘પુરાણ’,
‘શાશ્વત’ કે ‘સનાતન’ ધર્મ કહે છે તેને લે ન્હાના દટાઈ ગયેલા અને
ભૂલાઈ ગયેલા નગરને ફરી શોધી કાઢવા સાથે સરખાવે છે (નગરસુત)
બુદ્ધને વેદ જાણનાર (વેદ-જ્ઞ), કે વેદાત જાણનાર (વેદાત જ્ઞ) કહેવામાં
આવ્યા છે (સયુત ૧-૧૬૮, સુત્તનિપાત ૪૬૩) મેન્સમૂલર જણાવે છે
કે, બુદ્ધધર્મ એ બ્રાહ્મણધર્મના ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સિદ્ધાંતોનું આમજનતાથી
સમન્વય-સ્વીકારાય તેવું સ્વરૂપ જ છે બ્રાહ્મણધર્મના સિદ્ધાંતોમાંથી દરેક
જાતની શુદ્ધતા દૂર કરવામાં આવી છે અને જતિવિજ્ઞેને ખરેખરે બિશ્વજોને
સ્થાપવામાં આવ્યા છે પરંતુ તે બિશ્વજો તેમના સાચા સ્વરૂપે પૂર્વકાળના
અરણ્યવાસી ઋષિઓના જ વારસો અને પ્રતિનિધિઓ છે ” (‘લાર્ડ
એસેજ, રોમ્ડ સીરીઝ ૧૮૦૧, પા ૧૨૧) [‘બુદ્ધનો ઉપદેશ ઉપનિષદો-
માંથી ઊતરી આવેલો છે, ’ એવા શ્રી રાધાકૃષ્ણનના વિધાન બાબત વધુ
માહિતી માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે, આ પાન ઉપરની નોંધ —અનુ૦]

પહોંચે નહીં, ત્યાં સુધી માણસ કર્મ અને પુનર્જન્મના નિયમના અમલ હેઠળ રહે છે.)

જીવાત્માની પરમાત્મા સાથેની એકતાના આ મૂળભૂત સિદ્ધાંતની જોથમાં એવા અસંખ્ય સિદ્ધાંતો વિકસ્યા, કે જેઓ ઉપાસકના વિશિષ્ટ ઇષ્ટદેવને પરમાત્માને સ્થાને સ્થાપી આપતા. આ પ્રત્યક્ષ જગત સત્ય નથી, તેમાં વ્યવહરતો આં સંસારી પ્રાણી શાશ્વત નથી, તે જાને એક વિશ્વનિયમના અમલ હેઠળ થતા ફેરફારોને આધીન છે, તથા દરેક સંસારી પ્રાણીની ફરજ છે કે તેણે કાળમાં પરિવર્તનો પામતા આ જગતથી પર થઈને નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ - એ નિર્ણયોને બુદ્ધ સ્વીકારી લે છે. આ જગતમાં, સંસારી પ્રાણીમાં તથા નિર્વાણની સ્થિતિમાં કંઈ પણ અંશ વાસ્તવિક કે સત્ય છે કે નહીં, એ વિષે કંઈ પણ કહેવાની બુદ્ધ ના પાડે છે; જોકે તે વખતની પ્રચલિત ધર્મશ્રવિષયક માન્યતાઓનો તે ઈન્કાર જ કરે છે. ઉપનિષદો જગતની વિલિનતા, - કે જે વિચ્છેદ, મર્યાદા અને દુઃખની સ્થિતિ છે, - તેની સામે અમર્યાદ પૂર્ણતાની પરમ સત્તાને મૂકે છે. ઉપનિષદોના અને બુદ્ધના સિદ્ધાંત વચ્ચે જો કંઈ ભેદ હોય, તો તે વ્યાવહારિક જગત (સંસાર) વિષયક સિદ્ધાંતોની બાબતમાં નથી, પરંતુ પરમસત્તા - નિર્વાણવિષયક ખ્યાલોની બાબતમાં છે.

બુદ્ધે પરમસત્તાના પ્રશ્નની બાબતમાં અખત્યાર કરેલા મૌનનો શો અર્થ છે, તે સમજવાનો પ્રયત્ન હાથ ધરીએ તે પહેલાં, તે પાછળ તેમનો હેતુ શો હતો, તે આપણે સમજ

પર પ્રશ્નોની
બાબતમાં બુદ્ધનું
દર્શન.

લઈએ. બુદ્ધના ઉપદેશો સમજવાની આવી, નીતિધર્મને તેમણે આપેલું મુખ્ય સ્થાન છે. જીવન અને જગત વિષેના તેમના ખ્યાલો, તેમના તીવ્ર વ્યવહારુ દષ્ટિર્ણિદુમાંથી ઊતરી આવેલા છે. દરેક બાબતનું અસ્તિત્વ કોઈ કારણ ઉપર અવલંબેલું હોય છે. આપણે તે કારણ દૂર કરીએ, તો તે કાર્ય પણ દૂર થઈ જાય. તેમ, જે બધા દુઃખનું મૂળ કારણ દૂર કરવામાં આવે, તો તે દુઃખ પોતે પણ ટળે જ. પરંતુ બુદ્ધના જમાનામાં ચોતરફ પ્રચલિત એવા યજ્ઞયાગ અને ક્રિયાકાંડોના માર્ગોએ બતાવેલા ઉપાયને^૧ એ મૂળ રોગ સાથે કશી સીધી લેવા-દેવા જ હતી નહીં. દુઃખનું કારણ દૂર કરવાનો એકમાત્ર માર્ગ આપણું ચિત્ત શુદ્ધ કરવું અને નીતિધર્મ આચરવો એ જ હોઈ શકે. તેથી જે સિદ્ધાંતો નીતિધર્મની આ તાકીદ-ભરી જરૂરમાંથી વ્યક્તિના શીલની ખિલવણીને બાદ કરી નાખે છે, તે સિદ્ધાંતોને બુદ્ધ ઇનકારે છે.

૧. બુદ્ધો મ્વા ભોતે અદદા યજ્ઞરૂપા—‘સંસાર પાર કરવાને યજ્ઞરૂપી હોડીઓ કામ આવે તેવી દદ નથી.’ (મુ.કકોપનિષદ, ૧-૨-૭.) વળી બુદ્ધો, નાનુષ્યાયાદ્ ચહ્નુ શબ્દાન્ વાચો વિગ્લાપનન્ દિ તન્—‘શબ્દોના આ ઢગલાનું રટણ ન કર્યા કરશો, કારણ કે એ તો વાણીનો કેવળ વ્યય છે.’ (બૃહદારણ્યકોપનિષદ ૪-૪-૨૧; તથા ૩-૮-૧૦ પણ બુદ્ધો.) ત્યારે એક બ્રાહ્મણ બુદ્ધ પામે આદુતિરોપ લઈને આવ્યો, ત્યારે બુદ્ધે તેને કહ્યું : “હે બ્રાહ્મણ, એમ ના માનતો કે અગ્નિમા માત્ર સમિધ નાખ્યા કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે; કારણ કે એ તો બાહ્ય ક્રિયા છે તેથી તે માર્ગ છોડીને હું અંતરમાં અગ્નિદોત્ર કડું ધુ (જલયામિ ઝયોમિ) કે, જે નિરંતર આક્રમ્ય કરે છે.” “આ યજ્ઞમા છમ એ સુચા (અમશા) છે, અને હૃદય એ અગ્નિ મારની ચદિ (જ્યોતિર્માન) છે.” [મં.યુત્તમ ૧-૧૧૮.]

કારણ કે, ઉપનિષદો જે કહે છે તે સાચું હોય કે આપણે
 પરમાત્મારૂપ—દેવ છીએ, તો પછી આપણે
 કયા આદર્શ માટે શો પુરુષાર્થ કરવાનો
 રહે ? જૈન અને સાંખ્ય સિદ્ધાંતો જડ
 તત્ત્વમાં મટોવાયેલા અને ત આત્માઓમાં માને છે. તે સિદ્ધાંતો
 પ્રમાણે માણસનો પુરુષાર્થ તપશ્ચર્યાદિ સાધન વડે, પરિણામી
 એવા પ્રકૃતિના પાશોમાંથી અપરિણામી એવા આત્માને
 મુક્ત કરવામાં રહેલો છે. ઉપનિષદોની પેઠે આપણે એક
 આત્મામા માનીએ, કે સાંખ્યમત પ્રમાણે અને ત આત્માઓમા
 માનીએ, તો પણ તે બંને મતોમા આત્માનું સ્વરૂપ અપરિ-
 નામી અને અવિકારી માનવામા આવ્યું છે. પરંતુ નૈતિક
 માધનાનો અર્થ જ એ છે કે, કશું રૂપાતર કરવાનું છે. માણસ
 દૈવી નથી, પણ તેણે દૈવી થવાનું છે. તેનું દૈવીપણું એ સમ્યક્
 વિચાર, સમ્યક્ વાચા અને સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ વડે ઘડવાની વસ્તુ
 છે માણસ એ તો પ્રત્યક્ષ સ સારમા વ્યવહરતું અને પ્રયત્ન
 કરતું પ્રાણી છે. તેને એમ કહીએ કે, તેનું એક એવું પરમ
 સ્વરૂપ છે કે જ્યાં સદાકાળથી શકા અને સાપેક્ષતા, અજ્ઞાન
 અને બંધન પ્રવેશી શક્યા જ નથી—તો તે તેને જાસ
 આશ્વાસનદાયક થઈ પડે તેમ નથી કારણ કે, તેના પરસ્વરૂપને
 ભલે કાઈ નીતિસાધનની અપેક્ષા ન હોય, પરંતુ તેના આ
 સ સારમા વ્યવહરતા પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપને તેની અપેક્ષા છે જ
 ‘પ્રાણીઓમા કે પદાર્થોમા કશું શાશ્વત અપરિણામી તત્ત્વ નથી’
 (સર્વમ્ અનામમ્), એ સિદ્ધાંત કોઈ તર્કવાદ નથી, કે જગતની
 ક્ષણભ્રમશુરતા બાબત કોઈ વૈરાગ્યમૂલક લાગણિયાવેડા નથી,

પરંતુ તે તો સુખ પ્રકારનાં શીલ-નીતિનો મૂળ પાયો છે. આપણે આપણા આત્માનું પુરુષાર્થ અને સાધના વડે ઘડતર કરવાનું છે; આપણો આત્મા એ તો વિકાસ પામતી અને પ્રગતિ કરતી વસ્તુ છે; તેની તે પ્રગતિ દુઃખકષ્ટ અને મહેનત વડે સિદ્ધ કરવાની છે તથા ઘડવાની છે; એ કંઈ પહેલેથી મળી ચૂકેલી અને નિષ્ક્રિયપણે માણવાની વસ્તુ નથી. આપણને હરહંમેશ જાણ્યા કરતી લાગણીઓ, આપણે જેમનું રટણ કર્યા કરીએ છીએ તેવી તૃષ્ણાઓ, આપણને ઝોડની પેઠે વળગેલી રહેતી કામનાઓ, તથા આપણે જે કંઈ નિર્ણયો નિરંતર કર્યા કરીએ છીએ - એ બધાંનો જ આપણો જીવાત્મા બનેલો છે. એ વસ્તુઓ જ જીવનને તેની નાટારંગી મજા અર્પે છે. તે બધાંમાં નિર્જુલ કે નિર્વિકારી એવું કશું નથી. તેથી જ આપણે જેવા છીએ તે કરતાં જુદા થઈ શકીએ છીએ. માણસની સર્જક સંકલ્પશક્તિમાં જ માણસની વાસ્તવિકતા રહેલી છે. સંકલ્પપૂર્વક આપણે જ્યારે આપણી લાગણીઓનું ધમસાણું ઇનકારીએ છીએ; વસ્તુઓના પ્રવાહને થોભાવી દઈએ છીએ, અને શરીરની વાસનાઓને ચૂપ કરી દઈએ છીએ, ત્યારે આપણે આપણા ખરા સ્વ-લાવને પામીએ છીએ.

વળી, બ્રામક આત્મવાદ આપણને પોતાના લાભ માટે

પ્રયત્ન કરવા અને તેમ કરતાં બીજાઓને

નુકસાન કરવા પ્રેરનારો બને છે. જગતનાં

દુઃખોનું મૂળ એ જાતનો તીવ્ર અહંભાવ જ

છે. આત્મ-અર્થ - સ્વાર્થી બનવું એનો અર્થ જ આંખો વિનાના

પ્રારંભિક દશાના પ્રાણી બનવું. અર્થાત્ આપણાથી અન્ય

આત્મવાદથી
નીચળી દાનિ

પ્રાણીઓની વાસ્તવિકતા પ્રત્યે અંધ બનવું! તેથી જ ત્યારે આપણે આપણા શરીર અને મનરૂપી ખોળિયાં ઉપરની આપણી આસક્તિને તોડી નાખીને, એવું મમલુએ છીએ કે, આપણાં મૂળ તો જગનના પ્રચલિત ભેદોથી અસ્પૃશ્ય એવી સ્થિતિમાં છે, ત્યારે જ આપણો વિકાસ શરૂ થાય છે. અહંતામાંથી મુક્ત થવું એનો અર્થ જ સર્વ સજીવ સૃષ્ટિ પ્રત્યે વધુ ક્રોધ તથા ઊંડી આત્મીયતા ધરાવતા થવું, એવો થાય છે. ત્યારે જ આપણે આપણી અખંડતા, અર્થાત્ સમગ્ર વિશ્વ સાથેની સુમંવાદિતા ફરીથી પ્રાપ્ત કરીએ છીએ.

આપણો સંસારી આત્મા નિત્ય તથા અપરિણામી છે એ મતને, તેમજ સાથે સાથે, મૃત્યુ સમયે તેનો સદંતર વિનાશ થાય છે એ મતને પણ પુરુષ ઇનકારે છે. કારણકે, જો મૃત્યુથી બધાનો અંત આવતો હોય, તો ઘણા માણસો એમ વિચારે છે, તો પછી આ દૂકા જીવનના ખોળતને સયમ અને નિઃશ્વના ઉમેરાથી વળી વધારી મૂકવાની જરૂર નથી. જીવાત્મા પરિણામી હોવા સાથે હસ્તી ધરાવતી એવી મિથ્ય વસ્તુ છે.'

અમત્કાર કે અલૌકિક તત્ત્વમાંની શ્રદ્ધા આપણા લક્ષને તથા શક્તિને, નૈતિક મૂલ્યોમાથી, તથા જે અલૌકિક શક્તિઓ- તથા શક્તિને, નૈતિક મૂલ્યોમાથી, તથા જે મા શ્રદ્ધાથી વાસ્તવિક હકીકતોના નિરીક્ષણ અને વિવેક નીપજની દ્વારા વહે તે મૂલ્યોની સિદ્ધિ આગળ વધી શકે છે તેમાંથી, ખીજે માર્ગે વાળી લે છે.) પુરુષે પોતાની આસ- પાસના જીવનમાંથી જોઈ લીધું હતું કે, જે કામ પાર પાડવાની જવાબદારી માણસની પોતાની છે, તે કામ પાર પડે તે માટે

માણસો જ્યાં સુધી પોતાની બહારની કોઈ શક્તિ તરફ તાકી રહે છે, ત્યાં સુધી તેઓ પોતાની પાસેની શક્તિઓનો ઉપયોગ જીવનનું શ્રેય વધારવામાં કરતા નથી.^૧ પોતાનો સ્વભાવ અચાનક બદલાઈને શુદ્ધ બની જાય, તે માટે તેઓ ઈશ્વરી અલૌકિક શક્તિના ચમત્કારની અપેક્ષા રાખે છે. બાહ્ય શક્તિ ઉપર આધાર રાખવો, એટલે સ્વપ્રયત્ન છોડી દેવો, એવું જ સામાન્ય રીતે બનતું જોવામાં આવે છે. લોકોમાં મનાતાં દેવ-દેવીઓના અસ્તિત્વને બુદ્ધે ઇનકાર્યું નથી; પરંતુ તેમણે તેમને પણ જ્ઞાનોપદેશની જરૂરવાળાં એવાં સંસારી ભૂમિકાનાં સર્વો જ ગણી કાઢ્યાં છે. ઉપદેશ તેમજ આચરણ બંને દ્વારા બુદ્ધે પ્રયત્નશીલ જીવનનું જ નિરૂપણ કર્યું છે.

વિશ્વના આખા કેમમાં નિયમનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તે છે. મનુષ્યોના જીવનમાં દેખાતા વિચિત્ર તફાવતો માટે જગતના સર્જક ઈશ્વરને જવાબદાર ગણવાની જરૂર નથી.^૨ ઈશ્વર એ

૧. બુદ્ધો અરોક્તું વાક્ય :— ‘નાનો તથા મોટા સૌ કોઈ પ્રયત્ન-પરાક્રમ કરે.’

૨. બુદ્ધો ગરુડ પુરાણ :—

સુયસ્ય દુઃસ્વસ્ય ન કોઽપિ દાતા, પરો દદાતીતિ કુતુહિરેયા ।

સ્વયં કૃત સ્વેન ફલેન યુજ્યતે, શરીર હે નિસ્તર યત્ ત્વયા કૃતમ્ ॥

[“સુખ અને દુઃખનો બીજો કોઈ દાતા નથી; બીજો કોઈ આપણને સુખી દુઃખી કરે છે એવું માનવું એ કુબુદ્ધિ છે. પોતે કયાં પ્રમાણેનું જ ફળ આપણને મળે છે. માટે હે શરીર ! તેં જે કર્યું છે તેનું ફળ ભોગવ.”]

એક પ્રાચીન બૌદ્ધ કવિ ત્રીવ રોપમાં આવી જઈને કહે છે કે :—“બધા જો આખા જગતનો ઈશ્વર હોય, તથા બધી પ્રજાઓનો પિતા હોય, તો આમ છિન્નમિત્ત થયેલા અને સંપ્રાપ્ત પામેલા જગતને કેમ સીધું કરી દેતો નથી ?

આપણી લડાઈઓમાં પણ લેનારી વ્યક્તિ છે, અથવા વિશ્વની પ્રક્રિયામાં દખલગીરી કરનારો અ-લૌકિક બલીમ છે, એવી દેખનાઓને બુદ્ધ ઇનકારે છે. ઈશ્વરની કૃપા-અવકૃપા ઉપર ભાર મૂકવાથી માણસનું કર્તા તરીકેનું સ્વાતંત્ર્ય ધીનવાઈ બન્ય છે, અને માનુષી નહીં એવા હેતુઓ પાર પાડવા માટે બધું એ તો પેલી અલૌકિક શક્તિના હાથમાં એક સોગટારૂપ જ હોય, એવો ખ્યાલ લેવો થાય છે. વિશ્વાત્મા જેવો કોઈ હોય, તો પણ તે પર-માનુષી ક્ષેત્રમાં દેવી રીતે પ્રવર્તે છે તે બળવું, એ કંઈ બુદ્ધને મતે અગત્યનો પ્રશ્ન નથી; પરંતુ તે પર-આત્મા મનુષ્યવ્યક્તિમાં અને વ્યવહારી જગતમાં શી રીતે વ્યક્ત થાય છે તે બળવું, એ સૌને માટે અગત્યનો પ્રશ્ન છે.

આ જગતનું શાસન ધર્મ અર્થાત્ નીતિનિયમ વડે થાય છે. આ સંસાર દેવો કે દેવદૂતોએ આવો નથી બનાવ્યો; તેને તો મનુષ્યોએ પોતાની સ્વતંત્ર પસંદગી અનુસાર ઘડ્યો છે. માનવ-ઈતિહાસ એ મનુષ્યોનાં છવનો, તેમણે લીધેલા નિર્ણયો અને તેમના અનુભવોનું એકત્રિત પરિણામ છે. આપણામાંનો દરેક જ્યારે આ જગતમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તેની સામે જે પરિસ્થિતિ રજૂ થાય છે, તે તેની પહેલાં થઈ ગયેલાં સ્ત્રી-પુરુષોનાં અસંખ્ય કર્મોને આભારી હોય છે; તેમજ આપણે તે પોતે સર્વશક્તિમાન હોય, તો આખા જગતમા તેણે આટલું દુઃખ-અવશ્યતા શા માટે રચ્યાં છે, તે કેમ બધાને સુખી કરી દેતો નથી ? તેના રચેલા જગતમાં આટલું બધું બદલ-દગાખાણ-અધર્મ કેમ પ્રવર્તે છે, અને ધર્મ તથા ન્યાય કેમ ફાવતાં નથી ? ”

પણ પોતપોતાના પ્રમાણમાં આપણા સંકલ્પો અને કૃત્યો વડે તે ઇતિહાસની ભવિષ્યની ક્ષણ કેવી હશે તે નક્કી કરી શકીએ છીએ. અલબત્ત, બુદ્ધ બરાબર સમજે છે - અને તેમના કરતાં કદાચ બીજું કોઈ વધુ સારી રીતે સમજતું નહીં હોય - કે, મનુષ્યની સંકલ્પશક્તિ સર્વશક્તિમાન નથી જ; તે શક્તિને માનવજીવન ઉપર દરેક બાજુએ અકળાતી ભૌતિક, પાશવિક, અને સામાજિક પરિસ્થિતિમાં કામ કરવાનું હોય છે. પરંતુ માણસ પોતાની સંકલ્પશક્તિ અને પ્રયત્ન વડે પોતાની પરિસ્થિતિને, થોડે ઘણે અંશે, બદલી શકે છે તથા તેની પુનર્ઘટના કરી શકે છે. માણસ અને તેની પરિસ્થિતિ વચ્ચે નિરંતર ચાલતા આ આઘાત-પ્રત્યાઘાતો રૂપી વાણી-તાણાથી જ માનવઇતિહાસ વણાય છે. માનવપ્રયત્ન તેના સર્જનમાં સીધો હિસ્સેદાર છે.

આણું પરિસ્થિતિને મુકાબલે ધર્મનું ધ્યેય હંમેશા આદર્શ-

ધર્મતત્ત્વ

રૂપ હોય છે. ધર્મ બધાં આદર્શરૂપ ધ્યેયોના

સરવાળારૂપ હોય છે, અને તે આપણને

નવી કામના અને પ્રયત્ન તરફ પ્રેરે છે. તે આપણા નિયામક બને છે એ એના પોતાના અંતર્ગત અર્થ અને મૂલ્યને કારણે, નહીં કે આપણાથી અલગ એવું તેનું કોઈ પ્રત્યક્ષ અસ્તિત્વ છે તે કારણે. કાર્યમાં ઈનકારી ન શકાય એવી ધર્મની જે શક્તિ છે, તે એની વાસ્તવિકતાનો પુરાવો છે. બુદ્ધ આગ્રહપૂર્વક જણાવે છે કે, ધર્મ વસ્તુ વિશ્વસત્તા સાથે છેક અસંબદ્ધ નથી. જો કે, વિશ્વથી પર એવી કોઈ ઈશ્વરવ્યક્તિ સાથે ધર્મવસ્તુને જોળવી દેવાનો તે વિરોધ કરે છે. ધર્મ અર્થાત્ નીતિનો

આદર્શ એ વિશ્વથી પરની વસ્તુ છે એવું માનવું એનો અર્થ જ એ થાય કે, સંસારમાં રહીને કરેલા પ્રયત્ન તેને સ્પર્શી શકે તેવા સમર્થ કે પવિત્ર ન હોઈ શકે; અર્થાત્ સાંસારિક અવસ્થામાં વર્તતો માણસ એવી એક પતિત-અધૂરી વસ્તુ છે, કે જેનો ઉદ્ધાર ઈશ્વરકૃપા વડે જ થઈ શકે. એ માન્યતા હેઠળ પછી માણસની શીલશુદ્ધિને માનવપ્રયત્નનું કુદરતી પરિણામ ગણવામાં નહીં આવે, પરંતુ ઈશ્વરી અનુગ્રહ દ્વારા અચાનક સધાતો ધરમૂળ પલટો ગણવામાં આવશે. પુદ્ગલની માન્યતા પ્રમાણે તો ધર્મ માટેની, ન્યાય અને કરુણા માટેની વૃત્તિ વિશ્વમાં કામ કરી જ રહેલી છે; તેને નિર્બાધપણે કામ કરવા દેવામાં આવે, તો અવ્યવસ્થા, કૂરતા અને અત્યાચાર ઓછાં જ થતાં જાય. ધર્મ એ વિશ્વસત્તાની સાથે જડાયેલી મૂળગત વસ્તુ છે; અને તેમાં અનુસ્યૂત રહેલી કર્મ વસ્તુ આ જગતનું સર્જક તત્ત્વ છે. પુદ્ગલ ઉપદેશમાં ઊડી વૈયક્તિક ભક્તિ, પ્રેમની આકુળતા, અને આત્મા-પરમાત્મા વચ્ચેનો ભૌતિક પ્રેમને મળતો આવતો નિગૂઢ વ્યવહાર જેવા નથી મળતાં; તેમ છતાં ધર્મનું તત્ત્વ, અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ વસ્તુઓના વહેતા પ્રવાહથી પર તેમ જ તેની અંદર રહેલી સત્તાનું દર્શન, તેમ જ પોતાથી પર તેમ જ મહાન એવી કાંઈક વસ્તુ—કે જે પર હોવા છતાં જગતમાં ક્રિયા કરી રહી હોય,—તેની પ્રત્યે સાહજિક વફાદારી કે નિષ્ઠા, એ વસ્તુ તેમનામાં જરૂર છે.

અંતિમ પ્રશ્નો

આંતરિક શાંતિ તથા નીતિધર્મના પુરુષાર્થની સામે જીવન અને જગતની આતુળતા વ્યાપી રહેલી ગૂઢતા જતી માનીને તાત્ત્વિક ચર્ચાઓને બુદ્ધ બહુ મર્યાદા આપતા નહીં; કારણ કે એમાં આપણે એવી ગહન અગાધ ગૂઢતાઓના ક્ષેત્રમાં જઈ પહોંચીએ છીએ, કે જેમનો ઉકેલ મેળવવાનો બુદ્ધિએ આગ્રહ ન રાખવો જોઈએ. જીવનનું રહસ્ય અને મૂલ્ય તેની પાછળ રહેલી ગૂઢતા વડે, અર્થાત્ જેને તર્કના ચોકઠામાં બેસાડી ન શકાય એવી અનંતતા વડે મર્યાદિત થયેલાં છે. આ પ્રત્યક્ષ દેખાતું વ્યાવહારિક જગત એ જ જો છેવટ હોય, તથા આ માણસ અને તેની દુનિયા એ જ પરમ સત્ય હોય— તેમનાથી પાર વધુ ઉચ્ચ, વધુ ગહન અને વધુ ગૂઢ એવું કંઈ ન હોય, તો જીવનનાં દુઃખો અને અનિષ્ટો અસહ્ય બની જાય. આપણે કોઈ પારમાર્થિક તથા ઇતિહાસની (એટલે કે કાળની) કક્ષાથી પર એવી સત્તામાં માનીએ છીએ, તે કંઈ તર્કની આવશ્યકતાને કારણે નહીં; પરંતુ આ વ્યાવહારિક સત્તા વસ્તુતાએ જ એવી કોઈ ગૂઢતાથી આવરાયેલી છે કે જ્યાં તર્કવિચારનો છેડો આવી જાય છે. ઈશ્વરતત્ત્વ અને તેના આપણી સાથેના સંબંધ વિષે બલકલ્યાં ચિત્રો આપતા હકારવાચક ધર્મસિદ્ધાંતો તો સ્થૂલ—બહિરંગ છે;

તેઓ જીવનના અંતિમ પ્રશ્નોને સ્પર્શતા નથી; તેના કરતાં તો શૂદ્ધાનુભવમૂલક નેતિવાદ આપણને અંતિમ ગહનતાની વધુ નજીક લઈ જાય છે. તર્કવિચાર અને બૌદ્ધિક નિરૂપણને એક શૂદ્ધતાની મર્યાદા છે. “ત્યાં પહોંચી શકતા ન હોવાથી શબ્દો મન સાથે પાછા ફરે છે.”^૧ પોતાના શબ્દો અતિચાર-રોપ ન કરી બેસે તેની ખાસ ચીવટ રાખી, (એ બધી બાબતોમાં) મૌન જ સેવનારા શુદ્ધ એ રીતે અંતિમ કક્ષાના શૂદ્ધાનુભવવાદી જ પુરવાર થાય છે. જોકે, પછીની પેઢીઓના તેમના અનુયાયીઓએ તેમના મૌનનો^૨ વિવિધ રીતે અર્થ કયો છે. તાત્ત્વિક ચર્ચાઓ કરવાની માણસની વૃત્તિ લાંબા વખત દબાવી રાખી શકાતી નથી. સિલોનના તવારીખગ્રંથોના અહેવાલોને^૩ સ્વીકારી લઈએ, તો શુદ્ધ પછીના બીજા જ સૈકામાં ૧૮ જુદા જુદા મત-મતાંતરે બૌદ્ધધર્મમાં ઊભા ધયા હતા.

અંતિમ પ્રશ્નો બાબત શુદ્ધના આ મૌનનો અર્થ સમજવાનો અંતિમ પ્રશ્નો બાબત શુદ્ધના મૌનનો અર્થ પ્રયત્ન કરવા જતાં ત્રણ વિકલ્પો આપણી આગળ આવીને ઊભા રહે છે:— (૧) આ પ્રત્યક્ષ જગતના ઘટના-પ્રવાહથી પાર એવું કંઈ છે કે નહીં, તે શુદ્ધ જાણતા જ નહોતા, (૨) તે એમ જ માનતા હતા કે આ વ્યાવહારિક જગત એ જ પરમ સત્ય છે;

૧ તેત્તિરીય ૬૫૦ : યતો વાકો નિવર્તન્તે અપ્રાય મનસા સદ્દ ॥ ૨, ૪ ॥

૨ સંકુત ૦ ૪, ૪૦૦, મન્નિરમ ૦ ૧, ૪૨૬.

૩ દીપવરા, ૫-૫૩, મહાવરા ૫-૮

અને તેનાથી પાર બીજું કંઈ નથી; (૩) તે માનતા તો હતા કે, આ વ્યાવહારિક સત્તાથી પર એવી પારમાર્થિક સત્તા વિશ્વમાં છે, તથા ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા ચિત્તની પાછળ પણ કાલાતીત એવું નિત્ય તત્ત્વ છે; પરંતુ અનિર્વાચનીય બાબતોનું નિરૂપણ કરવા સામે, તેમની પાસે, નીતિસાધનની દૃષ્ટિવાળાં તેમ જ તર્કબુદ્ધિની મર્યાદાને લગતાં સબળ કારણો હતાં.

અને વસ્તુતાએ પણ કેટલાક લોકો એવા છે કે જેઓ બુદ્ધના મૌનને શૂન્યવાદ કે ઉચ્છેદવાદના ઓઠારૂપ માને છે, અને કહે છે કે, બુદ્ધ કોઈ પારમાર્થિક સત્તામાં કે નિત્ય આત્મામાં માનતા જ નહોતા, અને તેમનું નિર્વાણ પણ શૂન્યતાની—ઉચ્છેદની અંધારરાત્રી જ છે. બીજા કેટલાક બુદ્ધને અસ્યેયવાદી માને છે. તેમને મતે, વસ્તુઓનું પારમાર્થિક સત્ય બુદ્ધ જાણતા નહોતા; અને કદાચ તેવું સત્ય હોય તો તે જાણી શકાય તેવું પણ ન હોય. તેથી તેમના મૌનને, એ અંતિમ પ્રશ્નોની બાબતમાં કશો નિશ્ચિત જવાબ હોઈ શકતો નથી, એવા અર્થનું સૂચક ગણવું જોઈએ. જ્યારે ત્રીજા કેટલાક એવું માને છે કે, બુદ્ધ ગૂઢાનુભવવાદી હતા; અને તે લોકોની રીત અનુસાર પોતે અનિર્વાચનીય દશાનાં વર્ણન આપતાં ખચકાતા હતા; કારણ કે એ સ્થિતિ સાક્ષાત્કાર કે અનુભવની બાબત છે, તર્કગમ્ય કે શબ્દગમ્ય વસ્તુ નથી. બુદ્ધના સિદ્ધાંતોના આધુનિક વિવેચકો પોતપોતાના વલણ અનુસાર એ બધામાંથી આ કે તે વિકલ્પને સ્વીકારે છે.

વસ્તુઓનું પારમાર્થિક તત્ત્વ શું છે, તેનું કંઈ નિરૂપણ બુદ્ધે

બુદ્ધ અજ્ઞેયવાદી
નથી

દ્યુત્ ન હોવાને કારણે જ જે દેહદંત્રિયો મ માને
છે કે, તે નાસ્તિવાદી કે અજ્ઞેયવાદી હતા,
તે માણસ વસ્તુતાએ બુદ્ધના ઉપદેશનું

કાર્દ જ સમજ્યો નથી, એમ કહેવાય. ૧ પોતાના શિષ્યોને
પોતે જેટલું કહ્યું છે, તે કરતાં ઘણું વધારે પોતે જાણે છે, એ
મતવળનાં બુદ્ધનાં જે અનેક કથનો છે, તેમની સાથે એ
માન્યતાનો વિરોધ આવે છે. અંતિમ પ્રશ્નોની બાબતમાં

૧. પ્રો. એ. બેરીટ્ટે શ્રીય બુદ્ધને અજ્ઞેયવાદી ગણવા બાબત નીચે પ્રમાણે
લેખી રહ્યું છે કે :—“ આ બધા પ્રશ્નોની બાબતમાં અજ્ઞેયવાદનો આશય,
જ્ઞાનની મર્યાદા બાબત કોઈ વિચારપુરઃસર તારવી કાઢેલા નિર્ણયને કારણે,
લેવામાં આવ્યો નથી; પરંતુ તેના બીજા જ એ કારણે દેખાય છે; અને તે
એ કે, એ બધા મુદ્દાઓને લગતો સ્પષ્ટ નિર્ણય બુદ્ધની પોતાની પાસે ન
હોતો; એટલું જ નહીં, પણ તે એવું જ્ઞાનતા હતા કે, એ બાબતોની મર્યાદા
નિર્વાણપ્રાપ્તિ માટે આવશ્યક મનોદશા પ્રાપ્ત કરવામાં મદદગાર થઈ શકે
તેમ નથી. ” “ પશ્ચિમના કાળકાળો ઉપરથી પૂરું દેખાઈ આવે છે કે, આ
વિષયની પારમાર્થિકતા અને પ્રયોજન, કે જેમાં બુદ્ધ જ્ઞાનતા ન હતા, તેમાં
જ્ઞાનના ધણા પ્રામાણિક વિચારો પણ મરણ બાદ પ્રાણીનો સંદેહ
વિનાશ થાય છે, એવું નિરાતે તથા વિના વાંધે સ્વીકારી લે છે. ” “ બુદ્ધ
સાચા અજ્ઞેયવાદી હતા; તેમણે પોતાના જ્ઞાનનામાં પ્રચલિત એવા જુદા
જુદા વાદોનો અભ્યાસ કર્યો હતો, અને આપણે આપણા આધુનિક વાદોના
અભ્યાસમાંથી જે કાંઈ સમાધાન મેળવી શકીએ છીએ, તેથી વધુ કાંઈ
સમાધાન તેમને તે અભ્યાસમાંથી મળ્યું નહોતું; તથા તેમનો પોતાનો પણ
તે બાબતમાં વિચારી કાઢેલો કે સ્વીકારેલો એવો કોઈ નિશ્ચિત અભિપ્રાય
નહોતો, એવું ચોક્કસ કહી શકાય. તાત્ત્વિક રીતે બુદ્ધના પોતાના કહી
શકાય તેવા બૌદ્ધસિદ્ધાંતના ભાગોમાં તત્ત્વસિદ્ધાંત ઘડવાની બાબતમાં
સર્વનાત્મક શક્તિની જે સામાન્ય દરિદ્રતા જેવામાં આવે છે, તે ઉપરથી
કોઈને પણ એ જુલારો સ્વીકારવાનું મન થાય. ” [“ બુદ્ધિઃ કિલોક્ષોદ્ધી ”
(૧૯૨૩) પા. ૪૫ અને ૧૩].

હકારાત્મક કે નકારાત્મક એવો દેહ જવાળ શોધવાની તરફી જ લેવા ન માગતા એવા એવી સંશયવાદ સાથે બુદ્ધના ભાવને સરખાવવો, કે પોતે એ બાળતમાં કાંઈ જાણતા નથી એવું કબૂલ કરવાની તેમનામાં હિંમત નહોતી એમ કહેવું, એ બુદ્ધને નયો અન્યાય કરવા જેવું છે. ‘સંયુત્તનિકાય’માં એવો પ્રસંગ નોંધેલો છે કે, “એક વખત ભગવાન કોસંબી પાસે સિસપાવનમાં રહેતા હતા. તે વખતે તેમણે સિસપાનાં થોડાં પાન લઈને પોતાના ભિક્ષુઓને કહ્યું, “હે ભિક્ષુઓ! મારા હાથમાં જે આ થોડાં સિસપાનાં પાન છે, તે સંજ્યામાં વધારે છે, કે આ સામેના આખા સિસપાવનમાં જે છે તે વધારે છે?”

“હે ભગવન્! આપના હાથમાં જે થોડાં પાન છે તે સંજ્યામાં વધારે નથી, પરંતુ સામેના સિસપાવનમાં જે પાન છે તે તેમના કરતાં સંજ્યામાં કેટલાય ગણાં વધારે છે.”

“તે જ પ્રમાણે, હે ભિક્ષુઓ! મેં જે અનુભવ્યું છે અને તમને નથી કહ્યું, તે તમને મેં જે કહ્યું છે તેના કરતાં ઘણું વધારે છે. અને તે બધું મેં તમને શાથી નથી કહ્યું? કારણ કે, હે ભિક્ષુઓ! તે બધું જાણવાનો કશો અર્થ નથી, તે બધું જાણવાથી બ્રહ્મચર્યમાં (સાધનામાર્ગમાં) મદદ થતી નથી, વિવરોમાં નિર્વેદ-વૈરાગ્ય થતો નથી, તૃષ્ણાઓનો નિરોધ થતો નથી, ક્ષણભંજુરતાનો પ્રવાહ શાંત થતો નથી, કે સંબોધ-સાક્ષાત્કાર કે નિર્વાણ પ્રાપ્ત થતાં નથી. તેથી કરીને તે બધું મેં તમને કહ્યું નથી.”^૧

માતૃમ્યપુત્ર બુદ્ધ પાને આવીને અતિમ પ્રશ્નો જાળતની
 દંડીક દિલ્લો ગતિાવે છે અને અપદ્ધ મ ભગાવી દે છે ઢે, આ
 મધા પ્રશ્નોનો ઢશે જવાબ તમે નથી આપતા એ મને રુચ્છુ
 આવતુ નથી પછી તો અવિનય ઢહી શકાય તેવી લાપામા તે
 મુદ્ધને પડડાવે છે ઢે, “આપ જો આ બધા પ્રશ્નોના જવાબ
 આપશે તો જ હુ આપનો શિષ્ય ગ્હીશ, નહીં તો લિતુપલાનો
 ત્યાગ કરી ફરી મ માગી થઈ જઈશ, આપને જો આ જાળતોનુ
 જ્ઞાન ન હોય તો તેમ કબૂલ કરી દેલુ એ જ આપને માટે
 પ્રામાણિક માર્ગ છે !”

બુદ્ધ ચિડાયા વિના શાંતિથી જવાબમા તેને પૂછે છે ઢે, તુ
 માગે શિષ્ય થઈશ તો આ મુદ્ધાઓનુ અપીકરણ હુ તને કરીશ,
 એલુ મે તને કહી કહ્યુ હતું જરુ? અને પછી તેને આ પ્રમાણે
 એક રૂપક કહી બતાવે છે - “ઢોઈ માણસને ઝેર પાયેલુ જાણ
 વાચુ હોય તેના સગાવહાલા શત્રુક્રિયા કરનારા વૈધને
 જવહી જલહી બોવાવી લાવે પરતુ પેલો ઘાયલ થયેલો
 માણમ તે વૈધને હે ઢે, ‘ત્યા મુધી તમે મને એ નહીં કહો
 ઢે, આ જાણ કોતો મારું હતું, એ મારનાર સી હતી ઢે પુરુષ,
 પ્લાદ્ધણ હતો ડે શૂદ્ર, તેનુ ગોત્ર શુ હતુ, તથા તે જાણે હતો
 ઢે ાંજણો, તેમ જ તે જાણુ કર્જ બતનુ હતું તથા તેનો આકાર
 ઢેવો હતો - ત્યા મુધી હુ તમને આ જાણુ મારા શરીરમાથી
 જે સી ઢાઢવા દઈશ નહીં’ - તો તેનુ શુ પરિણામ આવે?
 આ બધા પ્રશ્નોનો જવાબ તેને આપવામા આવે ત્યાર પહેલા
 તો તે જળમી થયેલો માણમ મરી જ જાય! તે જ પ્રમાણે
 જે શિષ્ય આની બધી પગ વસ્તુઓ જાળત બધા પ્રશ્નોનો

જવાબ પ્રથમ મેળવવા ઇચ્છે, તે, દુઃખ, દુઃખનું કારણ દુઃખનો નિરોધ, અને દુઃખનિરોધનો માર્ગ - એ આવશ્યક સત્યો અનુભવતા પહેલાં જ મરણ પામે. ”

બુદ્ધનો હેતુ છેક જ વ્યવહારુ છે. તે પોતાના શ્રોતાઓને

તાર્ત્વિક ચર્ચાઓ ન કરવા પાછળ બુદ્ધનો વ્યાવહારિક હેતુ

તાર્ત્વિક ચર્ચાઓ તરફ નહીં, પણ આત્મ નિશ્ચય તરફ પ્રેરવા માગે છે. આપણને જે જાણવાની સૌથી વધુ અગત્ય છે, તેના કેટલાક

અંશો એવા છે કે જેમનું યથાયોગ્ય શાબ્દિક વર્ણન આપી શકાતું નથી. તેથી તે પોતાના શિષ્યોને પોતે ઉપદેશી માર્ગને અનુસરી, બધું જાતે જ જોઈ લેવાની હાકલ કરે છે. તે ઢંઢરો પીટીને કહે છે કે, જો આપણે યથાયોગ્ય પુરુષાર્થ કરીએ, આપણા વિચારો ઉપર કાબૂ મેળવીએ, આપણાં હૃદયને શુદ્ધ કરીએ, અને આપણી વાસનાસરિતને જુદી દિશામાં વાળીએ, તો આપણામાં નિર્મળતાનું ઈંધરી તેજ જળહી જીઠે, તથા પરિપૂર્ણ શુદ્ધિ અથવા શાશ્વત ધર્મ આપણે હૃદયમંદિરમાં વિરાજે. જેને જોવું હોય તે આવે અને જુએ વારાણસીના પ્રથમ ધર્મોપદેશમાં તે ચોખ્ખું કહી દે છે કે “મેં જતાવેલા માર્ગ પ્રમાણે ચાલી જુઓ, તો આ જન્મમાં જ તમે સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરી શકશો, તથા તેને નજરોનજર જોઈ શકશો.” કેઈ અજ્ઞેયવાદી આવી ખાતરીથી તથા આવા પ્રભુત્વ સાથે આવું કહી શકે ખરો ?

જો કે તેમણે ઘણી માન્યતાઓ વિષે શંકા ઉઠાવી છે, તોપણ, વિશ્વમાં પ્રવર્તતા ઋતુના નિયમ જાણત, કે આધ્યાત્મિક

જીવનની પારમાર્થિકતા અને અનન્ય જાળવ કરી શકે તેવી શંકા ઉઠાવી નથી. શીલ-સદાચાર વિષેનો તેમનો નિરંતર આગ્રહ, અને જુદેની કસોટીએ જ બધી માન્યતાઓનું પરીક્ષણ, એ બંને બાબતોના મૂળમાં તેમની લીલ તથા વાસ્તવિક પ્રતીતિઓ સ્પેષી હતી. જનનો નિયમ એ જ તેમને મન પરમાર્થ છે. માતૃત્વની આકાંક્ષા અને પુત્રપ્રાપ્તિનો તે જવાબ છે, તથા આખા વિશ્વનું અસ્તિત્વ તેના ઉપર નિર્ભર છે. ઇતિહાસનું તત્ત્વ પણ તે છે, તથા આખી સૃષ્ટિની દૃષ્ટાંતતા પણ તેમાં જ છે.

આમ, ધારો કે, પુરાવાઓની સમજૂતીને કારણે આપણને ફરજિયાત માનવું પડે કે, જુદે અંતિમ પ્રશ્નો જાળવતું સત્ય પ્રગટ થયું ન હોવા છતાં, તેમને તેનું જ્ઞાન તો હતું જ; તો પણ એવું કેમ ન હોય કે નાસ્તિકતા એ જ તેમનું સત્ય હતું? પર આત્માની વાસ્તવિકતા જાળવ ધર્માનુભવે પૂરા પાડેલા જોરદાર તથા હઠાળાંધ પુરાવાઓને પણ જેઓ પ્રમાણવા નથી માગતા, તેવા નાસ્તિકવાદીઓ પોતાના સમર્થનમાં જુદને ટાંકે છે; અને કહે છે કે, જુદનું નિર્માણ એ ‘શાશ્વતરાત્રીમાં શાશ્વત નિદ્રા’ જ નથી શું? ઈશ્વર વિનાનું સ્વર્ગ, આત્મા વિનાની અમરતા, અને પ્રાર્થના વિનાની શુદ્ધિ - એ તેમને મતે જુદના સિદ્ધાંતોનો સાર છે.

“પાશ્ચાત્ય અર્થમાં ઈશ્વર જેવી વસ્તુને જે સિદ્ધાંત સ્વીકારતો નથી, માણસમાં આત્મા જેવી કોઈ નિત્ય વસ્તુ નથી એમ જે કહે છે, અમરતાની માન્યતાને જે સિદ્ધાંત ભૂલ

જુદ નાસ્તિકવાદી
નથી

ગણે છે, અને તેની આશા રાખવી એને પાપ માને છે, પ્રાર્થના કે હોમહવનથી કાંઈ ફળ નીપજે છે એવું જે સિદ્ધાંત માનતો નથી, સુક્તિ માટે સ્વપ્રયત્ન સિવાય બીજા કશા તરફ નજર કરવાની જે ના પાડે છે, તથા જે ધર્મ તેના પ્રારંભિક શુદ્ધ સ્વરૂપે (અંધ) આજ્ઞાપાલનના નિયમ કે વ્રત જેવી કશી વસ્તુ જાણતો ન હતો, અને છતાં રાજ્યસત્તાની કશી મદદની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જે ધર્મ જૂની દુનિયાના મોટા વિસ્તારમાં અદ્ભુત ઝડપે ફેલાઈ ગયો, અને જુદા જુદા દેશોમાં ગમે તેવાં હલકટ વહેમોના મિશ્રણવાળો બનવા છતાં જે ધર્મ આજે પણ માનવજાતના મોટા વિભાગનો મુખ્ય ધર્મ છે” — એ બિનામાં ટી. એચ. હક્સલી^૧ માનવ જાત માટે ભારે આશા જુએ છે.^૨ પરંતુ બુદ્ધના જમાનાની મનોદશા જોતાં માલૂમ પડી આવે છે કે, જો બુદ્ધનો ઉપદેશ એવો નકારાત્મક હોત, તો તે જમાનાના લોકો તેનો સ્વીકાર કરે એ કદપી શકાતું નથી. આવી નકારાત્મક ફિલસૂફી હિંદુસ્તાન દેશમાં ધાર્મિક પુનરુત્થાનનો આદેશ બન્યો હતો એવું માનવું, એ હિંદુસ્તાનની ધાર્મિક પરિસ્થિતિથી પરિચિત એવા કોઈ પણ માણસ માટે અશક્ય છે. જો કે બુદ્ધ તેમના જમાનામાં સર્વશ્રેષ્ઠ દેવ ગણાતા બ્રહ્માની સર્વોપરિતાનો અસ્વીકાર કરે છે; તોપણ બુદ્ધના અનુયાયીઓને એમ હંમેશ લાગતું હતું કે બ્રહ્મદેવની કલ્પનાથી વધુ કોઈ ઉચ્ચ કલ્પનાને આગળ કરવા જ બુદ્ધ તેમ કરતા હતા. બીજા દેવોના ઉપાસકો પોતાની ભક્તિ એકને બદલે

૧. પ્રમિદ્ધ અંગ્રેજ વૈજ્ઞાનિક. [ઈ. સ. ૧૮૨૫-૬૫] — અનુ. ૧.

૨. ૧૮૬૩, રોમેનીઝ વ્યાખ્યાન.

શ્રીમદ્ દેવને અપંતા હતા. તે જમાનો ગિર અને વિષ્ણુ
જેવા મોટા દેવોની બઢનીનો હતો, અને વખત જતાં બુદ્ધને
પોતાને જ તેમના અનુયાયીઓએ દેવપદે સ્થાપી દીધા.
બુદ્ધના અનુયાયીઓને નાસ્તિકવાદી વત્તણના લોકો હરગિજ
ન કદી મકાયા.

તેના કરતાં વધુ મજાનું અને યોગ્ય તો એ દહેવાય કે,
બુદ્ધના ઉપદેશને તેમની આત્મબુદ્ધિની પરિસ્થિતિના અનુ-
સંધાનમાં સમજવા પ્રયત્ન કરીએ, અને પછી પ્રશ્ન કરીએ કે
વ્યાવહારિક જગતની પાછળ તેમજ તેનાથી પર એવી કોઈ
પારમાર્થિક મત્તામાં, કે સંમારમાં વ્યવહરતા જીવાત્મા ઉપરાંત
કોઈ નિત્ય આત્મામાં તે માનતા હતા કે નહીં, તથા નિર્વાણની
સ્થિતિ વિષેની શાશ્વત જીવન તરીકેની કોઈ ભાવાત્મક દૃષ્ટતા
તેમની પાસે હતી કે નહીં. બુદ્ધ દેવજ નાસ્તિક છે કે
આધ્યાત્મિક પારમાર્થિક મત્તામાં માનનારા છે, તે વાતનો
નિષ્કર્ષ કરવામાં એ વસ્તુ આપણને મદદગાર નીવડશે.

પારમાર્થિક સત્તા

ધર્મની કલ્પનાનો ઉત્તરોત્તર કેવી રીતે વિકાસ થતો ગયો તેનો ઇતિહાસ જાણવા જેવો છે. નૈતિક ધર્મ નયના 'ઋત' નો ખ્યાલ વેદોમાં તેમજ ભૌતિક નિયમ કે વ્યવસ્થિતિના અર્થમાં 'ઋત' નો ખ્યાલ^૧ હિંદુસ્તાનના આર્યો ઇરાનના આર્યોથી છુટા પડ્યા તે સમયે જેટલો જૂનો છે^૨ જ્યાં પદાર્થો અને પ્રાણીઓ નિયમના અમલ હેઠળ છે. તેઓ પોતાને માટે નિયત થયેલ અમુક ક્રમને અનુસરે છે. વૈદિકયુગમાં એ શબ્દ ધીમે ધીમે ભૌતિક ક્ષેત્રમાંથી વિકસીને નૈતિક ક્ષેત્રમાં વ્યાપવા લાગ્યો, અને તેનો અર્થ નિયમ-રૂઢિ અને શિષ્ટાચાર કે જે અનુસાર માણસે વર્તવું જોઈએ—એ થવા લાગ્યો. ઋત અર્થાત્ નીતિનિયમ એ કોઈ દેવે નિર્મેલી વસ્તુ નથી. તે પોતે જ દેવી તથા દેવોથી સ્વતંત્ર વસ્તુ છે, જે કે વરુણ અને આદિત્યે તેના સંરક્ષકો છે.

૧ વૈદિક ભાષા તેમજ જૂની ઇરાનની ભાષા, એ બંનેમાં તે ખ્યાલ માટે એક જ શબ્દ છે અને તેનો અર્થ 'નિયમ' થાય છે. વૈદિક શબ્દ 'ઋત' છે, જૂની ઇરાની ભાષામાં 'અર્ત' છે, અને અવેસ્તા ભાષામાં 'અપ' છે.

૨ આર્યો બાબત જે કલ્પના છે કે, તેઓ મધ્ય એશિયા તરફથી પહેલાં ઇરાનમાં આવ્યા, અને ત્યાંથી પછી મેઘવાક આર્યો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા, એનો અહીં હલ્લેખ છે —અનુ.

ઉપનિષદોમા, ‘ધર્મ’ દરતાં પર દશુ નથી, ‘જે ધર્મ’ છે, તે જ મત્ય છે,’^૧ એ મતલબનાં વાક્યો મળે છે. ઋત અને સય એ બંને એક જ વસ્તુની મૈદ્વાતિક અને વ્યાવહારિક એવી બે બાબતો

ઉપનિષદોમા
‘ધર્મ’નો ખ્યાલ

છે.^૨ પારમાર્થિક જગત તો મપૂર્ણ સુમેળનું જગત છે. વિરોધ, વિભિન્નતા, વિસ્ર ગતિ, અને વિસવાદિતા એ આપણા મત્ય જીવનનાં લક્ષણો છે. નિયમ કે વ્યવસ્થિતિ માટેનો આપણો પ્રેમ અને અત્ય માટેની આપણી શોધ એ વસ્તુઓ તે જાગ્રમા-વિક જગત માથેના આપણા મૂળગત સબધની સૂચક છે

પરંતુ ઉપનિષદોમા ત્યારે પારમાર્થિકને જ વાસ્તવિક ગણીને તેના ઉપર ભાર મૂકવામા આવ્યો છે, તથા મત્ય અને ધર્મને તેની સાથે એકત્ર ગણી લેવામા આવ્યા છે, ત્યારે પ્રાચીન

બૌદ્ધ ધર્મમા પ્રત્યક્ષ જીવનમા પ્રવર્તતા નિયમ તરીકે ધર્મ ઉપર વધુ ભાર મૂકવામા આવ્યો છે, અને પારમાર્થિકની વાસ્તવિકતા ઉપર ભાર મૂકવામા આવ્યો નથી. ધર્મ એટલે મૂળગત નિયમ કે વ્યવસ્થિતિ તેનો અર્થ કુદરતના કાયદા, કાર્યકારણનો નિયમ, તથા વર્ણધર્મ થાય છે. “હે ભગવન્! રાત્રિધિરાજ ડોણ છે? ધર્મ એ રાત્રિધિરાજ છે”^૩ તે અટળ અને અમોઘ

૧ ‘તસ્માદ્ ધર્માત્પર નાસ્તિ’ । બદ્દહા ૦ ૧૫૦ ૧-૪-૧૪ “યો વૈ સ ધર્મ સત્ય વૈ તત્”

૨ ત્વામેવ ઋત વદિધ્યામિ, સત્ય વદિધ્યામિ ॥ તૈત્તિ ૦ ઉપ ૦ ૧, ૧, ઋત ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચન ચ, સત્ય ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ ॥ તૈત્તિ ૦ ૧૫૦ ૧, ૬

૩ અશુત્તરનિકાય ૩

એવો નીતિનિયમ છે; આપણી લૌકિક ન્યાયનીતિ એ તો તેનો પડછાયોમાત્ર છે. ધીમે ધીમે ધર્મ શબ્દ કોઈ પણ વસ્તુનો સ્વભાવ અથવા સ્વરૂપ, કે જે તે વસ્તુના અસ્તિત્વનું મૂળ તથા કારણ બેઠે છે, — તે અર્થમાં વપરાવા લાગ્યો.

પરમતત્ત્વનું આકલન આપણે અસંખ્ય બાબુઓથી કરી શકીએ છીએ. દરેક ધર્મ તેમાંથી એક બાબુ પસંદ કરે છે, અને બાકીની બધીનું તેને કેન્દ્ર બનાવે છે. તેમ બુદ્ધે નીતિનિયમની

નીતિનિયમની
વાસ્તવિકતા

બાબુ ઉપર ભાર મૂક્યો છે. ધૂમતા તારાઓથી માંડીને જીવનની નાનામાં નાની ગતિ સુધીની આખી વિશ્વપ્રક્રિયાને બુદ્ધ નિયમ વડે જોતપ્રોત થયેલી બુદ્ધે છે. આપણે તર્ક ચલાવતી વખતે કેટલીક વાર આ વિશ્વને કોઈ યોજનાસર ન ચાલતું તથા અવ્યવસ્થિત હોવાનું ભલે સિદ્ધ કરીએ, પરંતુ વ્યવહારમાં આપણે તે મતને અનુસરતા નથી. આખું વિશ્વ અમુક નિયમના આવિષ્કારરૂપ છે એમ માનીને જ આપણે કંઈ કરીએ છીએ; અને અનુભવે આપણી તે માન્યતા વધુ ને વધુ સાચી ઠરતી જાય છે. પરંતુ એ નિયમ નૈતિક નિયમ છે. આપણા કેટલાક વિપરીત ભાવાવેશો વખતે જગતને ભલે આપણે અંધાધૂંધીભરેલું, પ્રેમરહિત તથા દુષ્ટ કંઈપણ; પરંતુ કાર્યમાં તો આપણે પેલા જાડા વિશ્વાસથી જ વર્તીએ છીએ કે, તે તત્ત્વતઃ ઋતને અધીન છે. નૈતિક ધ્યેયો એ કંઈ વૈયક્તિક કંઈપણનાં કે વિકાસપ્રક્રિયા દરમ્યાન ઊભી કરવામાં આવેલી કામચલાઉ ગોઠવણો નથી. તેમનાં મૂળ તો વિશ્વના પોતાના ઘડતરમાં છે. ધર્મ અથવા ઋતને બુદ્ધ વિશ્વનું પ્રેરક બળ માને

છે. આપણે તેને મૂર્તિમંત કરીએ એવી આપણી પાસે અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. દરેક નૈતિક આદર્શનાં બે લક્ષણ હોવાં જોઈએ: એક તો, માણસ વડે તે સિદ્ધ કરી શકાય તેવો હોવો જોઈએ; અને બીજું, આખી વિશ્વપ્રક્રિયાનો તેને ટેકો હોવો જોઈએ. આપણે જો તેને મૂર્ત રૂપ આપી શકીએ તેમ ન હોય, તો તેનો અમલ કરવાનું આપણને કહેવાનો કંઈ અર્થ નથી. અપ્રાપ્ય ધ્યેયો, ચિંતવવા પૂરતાં, ગમે તેવાં સુંદર લાગતાં હોય, પરંતુ તેમને કોઈ અર્થમાં નૈતિક ધ્યેયો ન કહી શકાય. તેમને આપણે વરી શકીએ નહીં, કે આપણી વફાદારી સમર્પી શકીએ નહીં. વળી આપણે નૈતિક ધ્યેયો સિદ્ધ કરવા માટે પ્રયત્ન ભરે કરીએ, પરંતુ વિશ્વપ્રક્રિયામાં તેમને સ્થાન ન હોય, તો આપણી બધી આશાઓ ધૂળધાણી થાય, અને આપણા ભલભલા પ્રયત્નો પણ વિક્ષણ થાય. વિશ્વપ્રક્રિયાને ઉલટાવીને આપણે વસ્તુસ્થિતિને વધુ સારી કરવાની આશા રાખી શકીએ નહીં. તેથી સાથે સાથે આપણને એવી ખાતરી મળવી જોઈએ કે, વિશ્વમાં પોતામાં જ એક સચરાચર તત્ત્વ એવું વિદ્યમાન છે કે જે નૈતિક સંસિદ્ધિ માટે કાર્ય કરી રહ્યું છે; અને આપણે અરૂપ પ્રાણીઓએ પોતપોતાના મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં રહેતાં છતાં, તે ધ્યેયની સંસિદ્ધિમાં પોતાનો ફાળો આપવાનો છે. બુદ્ધ તે ખાતરી આપણને આપે છે. તે કહે છે કે, જેના ઉપર આપણે મદાર બાંધી શકીએ તેવી કોઈ વાસ્તવિક સત્તા જો આ વિશ્વમાં હોય, તો તે ધર્મ અથવા ઋતની છે. એ ધર્મનું સંસ્થાપન થયું, એ જ આખી વિશ્વપ્રક્રિયાની પણ સંસિદ્ધિ છે. તે કહે છે કે, 'જગતનાં તમામ પ્રાણીઓ - હા, તમામ

પ્રાણીઓ - પોતપોતાની અપૂર્ણતાઓમાંથી છુટકારો પ્રાપ્ત કરવાનાં છે. ^૧ બુદ્ધ આ જગતના એક સર્વશક્તિમાન અને સર્વજ્ઞ એવા સત્તાધીશમાં ભલે ન માનતા હોય; પરંતુ તે કહે છે કે, વિશ્વપ્રક્રિયા આપણા નૈતિક પ્રયત્નો પ્રત્યે બેદરકાર નથી. ધર્મની મધ્યવર્તી સત્તા આપણને ‘છે તેનાથી સારું’ પ્રાપ્ત કરવાના આપણા પ્રયત્નોમાં આપણને મદદ કરે છે. આ વ્યવહારી પ્રક્રિયાથી પર એવી એક સત્તા છે કે જે તેનામાં વિશ્વાસ કરનારાઓની શ્રદ્ધાને જવાળા આપે છે. ધર્મ એ કંઈ પોકળ કલ્પના માત્ર નથી; પરંતુ તે તો આ પ્રત્યક્ષ દેખાતા જગતના મૂળમાં રહેલી અને તેને નિયંત્રિત કરતી સત્તા છે. આ વ્યાવહારિક જગતમાં બધું ચલ છે, છતાં એવું કંઈક છે કે જે અચલ છે. તે વસ્તુ આ જગતમાં ભૌતિક તેમજ આધ્યાત્મિક વિશ્વનિયમ તરીકે વ્યક્ત થાય છે, અને તે જ આ વ્યાવહારિક જગતનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ છે. આપણે તેની આમન્યામાં રહેવાનું છે, અને તેને આપણી ભક્તિ અર્પવાની છે. બુદ્ધ પૂરેપૂરા તથાગત બન્યા પછી પણ ધર્મના અમલ હેઠળ ધર્મને ‘ભક્તિ અને આદર’ સમર્પતા સમર્પતા જીવન વ્યતીત કરવાનું કરાવે છે.^૨

૧. “એક જાડો મતભેદ અહીં નોંધવો જોઈએ. બૌદ્ધધર્મ એમ કહે છે કે, તમામ પ્રાણીઓની સુક્તિ યવાની છે, ત્યારે ખ્રિસ્તીધર્મ ઇતિહાસમાં જોવામાં આવેલા તેના વ્યાપકમાં વ્યાપક સ્વરૂપે હલ પાળી અસંખ્ય પ્રાણીઓને દુઃખેશને માટે અંત વિનાની યાતનાઓ અને કદી ન ખૂટતા પાપના ભાગી કરાવે છે.” [ડૉ. ઈ. હાર્પેન્ડર, ‘બુદ્ધિયમ એન્ડ ક્રિશ્ચિયાનિટી’ (૧૯૨૩), પા. ૩૦૬].

૨. સંયુત્ત ૨, ૧૩૮ ઇં; અંયુત્તર ૨, ૨૦ ઇં. ‘ધમ્મો મયા અભિ-સંબુદ્ધો તમેવ ધમ્મ સક્કત્વા ગુરુત્તયા ઉપનિસ્સાય વિહરેય્યમ્ ॥”

ધર્મનો સાક્ષાત્કાર (ધર્મનિવસ્સન) એ જ યોધિજ્ઞાન છે.

ધર્મ-સાક્ષાત્કાર અર્થાગિક માર્ગનો છેડો એ ધર્મ-સાક્ષાત્કાર છે—‘જીવતોજીવત આ જિંદગીમાં જ ચિત્ત અને પ્રજ્ઞાની વિમુક્તિ પ્રાપ્ત કરવી, અનુભવવી અને તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો’—એ છે. એ સાક્ષાત્કાર શું વૈયક્તિક માનસિક દશા છે? અર્થાત્, જીવ કહે છે તેમ, પ્રેમના વિષય વિનાની પ્રેમની દશા છે? તે કહે છે કે, તે સ્થિતિમાં આપણે અહીં આ જીવનમાં જ પરમ મત્યનો સ્વીધા સાક્ષાત્કાર કરીએ છીએ; ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય દેખાવોની પાછળ જે આધ્યાત્મિક ગૂઢ રહેલું છે, તેને આપણે ગ્રીધું પકડી શકીએ છીએ. ગેરવ્યવસ્થામાંથી નિયમ કે વ્યવસ્થા તરફ જવા માંડતાં આપણે ક્ષતિગ્રસ્તોના નિત્ય તરફ અને વ્યાવહારિકમાંના પારમાર્થિકમાં જઈ પહોંચીએ છીએ. આપણા મનને જાણ જગતમાંથી પાછું ખેંચી લઈને મમાધિની સ્થિતિમાં રાખતાં આ સાક્ષાત્કાર આપણને થાય છે. નીતિમાધન વડે ત્યારે આપણે આપણા ચિત્તને શુદ્ધ કરીએ છીએ, તથા આપણા ચૈતન્યની સમગ્ર શક્તિને આપણામાં જાડામાં જાડે રહેલા તત્ત્વ ઉપર કેન્દ્રિત કરીએ છીએ, ત્યારે આપણી અંદર શુભ પડેલી આધ્યાત્મિક શક્તિઓને આપણે વ્યવસ્થિત કરી શકીએ છીએ, અને પછી અચાનક સાક્ષાત્કારની સ્પષ્ટતા અને મુક્તિના આનંદવાળા એક નવો અનુભવ પ્રગટી નીકળે છે.

જેઓ આપણને કહે છે કે, જીવ ધર્મોનુભવમાં માને છે, પરંતુ તેનો વિષય કશો માનતા નથી, તેઓ ધર્મ એ જ જાણ મૂળ શ્રેયોમાં કહેલી વાતોથી વિરુદ્ધ જાય

પ્રાણીઓ - પોતપોતાની અપૂર્ણતાઓમાંથી છુટકારો પ્રાપ્ત કરવાનાં છે. ^૧ બુદ્ધ આ જગતના એક સર્વશક્તિમાન અને સર્વજ્ઞ એવા સત્તાધીશમાં ભલે ન માનતા હોય; પરંતુ તે કહે છે કે, વિશ્વપ્રક્રિયા આપણા નૈતિક પ્રયત્નો પ્રત્યે બેદરકાર નથી. ધર્મની મધ્યવર્તી સત્તા આપણને ‘ છે તેનાથી સારું ’ પ્રાપ્ત કરવાનાં આપણા પ્રયત્નોમાં આપણને મદદ કરે છે. આ વ્યવહારી પ્રક્રિયાથી પર એવી એક સત્તા છે કે જે તેનામાં વિશ્વાસ કરનારાઓની શ્રદ્ધાને જવાબ આપે છે. ધર્મ એ કંઈ પોકળ કલ્પના માત્ર નથી; પરંતુ તે તો આ પ્રત્યક્ષ દેખાતા જગતના મૂળમાં રહેલી અને તેને નિયંત્રિત કરતી સત્તા છે. આ વ્યાવહારિક જગતમાં બધું ચલ છે, છતાં એવું કંઈક છે કે જે અચલ છે. તે વસ્તુ આ જગતમાં ભૌતિક તેમજ આધ્યાત્મિક વિશ્વનિયમ તરીકે વ્યક્ત થાય છે, અને તે જ આ વ્યાવહારિક જગતનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ છે. આપણે તેની આમન્યામાં રહેવાનું છે, અને તેને આપણી ભક્તિ અર્પવાની છે. બુદ્ધ પૂરેપૂરા તથાગત બન્યા પછી પણ ધર્મના અમલ હેઠળ ધર્મને ‘ ભક્તિ અને આદર ’ સમર્પતા મમર્ષતા જીવન વ્યતીત કરવાનું ઠરાવે છે. ^૨

૧. “ એક જીડો મતભેદ અહીં નોંધવો જોઈએ બૌદ્ધધર્મ એમ કહે છે કે, તમામ પ્રાણીઓની મુક્તિ થવાની છે, ત્યારે ખ્રિસ્તીધર્મ દત્તિદાસમાં જોવામાં આવેલા તેના વ્યાપકમાં વ્યાપક સ્વરૂપે હજી પણ અસંખ્ય પ્રાણીઓને દંભેશને માટે અંત વિનાની યાતનાઓ અને કદી ન ખૂટતા પાપના ભાગી ઠરાવે છે. ” [જી. ઈ. કાર્પેન્ટર, ‘ બુદ્ધિયમ એન્ડ ક્રિમિયાનિટી ’ (૧૯૨૩), પા. ૩૦૬]

૨. સંયુક્ત ૨, ૧૩૮ હ૦, અનુત્તર ૨, ૨૦ હ૦. ‘ ધમ્મો મયા ભમિ-સવુદ્ધો તમેવ ધમ્મ સગત્વા ગુરુત્ત્વા ઉપનિસ્સાય વિહરેય્યમ્ ॥ ’

ધર્મનો સાક્ષાત્કાર (ધર્મવિપસ્તન) એ જ બોધિજ્ઞાન છે. અર્થાંગિક માર્ગનો છેડો એ ધર્મસાક્ષાત્કાર છે - ' જીવતોજીવત આ જિંદગીમાં જ ચિત્ત અને પ્રજ્ઞાની વિમુક્તિ પ્રાપ્ત કરવી, અનુભવવી અને તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો ' - એ છે. એ સાક્ષાત્કાર શું વૈયક્તિક માનસિક દશા છે ? અર્થાત્, જુદા કહે છે તેમ, પ્રેમના વિષય વિનાની પ્રેમની દશા છે ? તે કહે છે કે, તે સ્થિતિમાં આપણે અહીં આ જીવનમાં જ પરમ સત્યનો સીધો સાક્ષાત્કાર કરીએ છીએ; ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય દેખાવોની પાછળ જે આધ્યાત્મિક ગૂઢ રહેલું છે, તેને આપણે સીધું પકડી શકીએ છીએ. જેરવ્યવસ્થામાંથી નિયમ કે વ્યવસ્થા તરફ જવા માંડતાં આપણે ક્ષણિકમાંના નિત્ય તરફ અને વ્યાવહારિકમાંના પારમાર્થિકમાં જઈ પહોંચીએ છીએ. આપણા મનને બાહ્ય જગતમાંથી પાછું ખેંચી લઈને સમાધિની સ્થિતિમાં રાખતાં આ સાક્ષાત્કાર આપણને થાય છે. નીતિસાધન વડે ત્યારે આપણે આપણા ચિત્તને શુદ્ધ કરીએ છીએ, તથા આપણા ચૈતન્યની સમગ્ર શક્તિને આપણામાં જાડામાં જાડે રહેલા તરવ ઉપર કેન્દ્રિત કરીએ છીએ, ત્યારે આપણી અંદર ગુપ્ત પડેલી આધ્યાત્મિક શક્તિઓને આપણે જાગૃત કરી શકીએ છીએ, અને પછી અચાનક સાક્ષાત્કારની સ્પષ્ટતા અને મુક્તિના આનંદવાળો એક નવો અનુભવ પ્રગટી નીકળે છે.

જેઓ આપણને કહે છે કે, જુદા ધર્મોઅનુભવમાં માને છે, પરંતુ તેનો વિષય કશો માનતા નથી, તેઓ મૂળ શ્રંધોમાં કહેલી વાતોથી વિરુદ્ધ જાય

છે, અને બુદ્ધને નાહક સ્વગત વિરોધના દોષી બનાવે છે. ઉપનિષદોમાં જેને બ્રહ્મ કહે છે તેની પારમાર્થિકતા બુદ્ધના સિદ્ધાંતમાં વિવક્ષિત જ છે; જો કે બુદ્ધ તેને ‘ધર્મ’ એવું બુદ્ધનામ આપવાની છટ લે છે, કે જેથી વ્યાવહારિક ભૂમિકામાં આપણે માટે તેનું નૈતિક મૂલ્ય સ્પષ્ટ થાય. ધર્મનો માર્ગ એ બ્રહ્મનો જ માર્ગ છે.^૧ ધર્મમાં વસવું એ બ્રહ્મમાં જ વસવું છે.^૨ સુક્ત બનેલો તથાગત પણ ધર્મરૂપી કાયવાળો (ધમ્મકાય) કહેવાય છે, બ્રહ્મરૂપી કાયવાળો (બ્રહ્મકાય) કહેવાય છે, ધર્મભૂત કહેવાય છે, બ્રહ્મભૂત કહેવાય છે.^૩ અષ્ટાંગિક માર્ગ પણ નિર્વિશેષપણે બ્રહ્મયાન તેમ જ ધર્મયાન કહેવાય છે.

૧. સુબુત ૧-૧૪૧

૨. સુબુત ૧-૨૦૭

૩. દીપ ૩-૮૪, ૮૧.

અનાત્મવાદ

પોતાના (‘અનત્ત’) અનાત્મવાદના સિદ્ધાંતથી બુદ્ધ
 એવું નિરૂપવા માગે છે કે, જેને આપણે
 બુદ્ધદેવદવાદી નથી ‘અહ’ કે જીવાત્મા કહીએ છીએ, તે તો
 એક ચાલતી રહેતી પ્રક્રિયાનો પ્રવાહ છે, કોઈ નિત્ય અચલ
 વસ્તુ નથી. અલગદૂપમ સુત્તમાં^૧ જણાવ્યા પ્રમાણે, બુદ્ધ ।
 ઉપર ત્યારે એવો આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો કે, તે સત્ એવા
 આત્માનો ઉચ્છેદ-વિનાશ ઉપદેશે છે, ત્યારે બુદ્ધ તેનો સચોટ
 નકારમાં જવાબ આપે છે, અને કહે છે કે, હું તો માત્ર
 જે આત્મા નથી તેવા રૂપ, વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર અને
 વિજ્ઞાન એ પાંચ સ્કંધોને જ ફેંટી દેવાનું કહું છું. બુદ્ધને ત્રીસ
 જુવાનિયાઓની એક ટોળી મળી. તેઓ પોતાની સ્ત્રીઓ
 સાથે વનમાં કીડા કરવા તીકળ્યા હતા. તેમાંના એકને પોતાની
 સ્ત્રી ન હોવાથી તે એક વેશ્યાને લઈ આવ્યો હતો. ત્યારે
 બધાનું લક્ષ ખીજી બાજુ હતું, ત્યારે તે વેશ્યા ચીજ-જણસ
 લઈને રસ્તે પડી ગઈ. બળર પડતાં તેઓ તેને શોધતા શોધતા
 બુદ્ધ પાસે આવ્યા, અને કોઈ સ્ત્રીને આ તરફથી જતી જોઈ
 છે, એમ તેમને પૂછ્યું. બુદ્ધે જવાબ આપ્યો, ‘હે મિત્રો !
 એક સ્ત્રીની શોધમાં જલું સારું છે, કે આત્માની શોધમાં જલું

સારું?’ પેલાઓએ જવાબ આપ્યો, ‘હે ભગવન્! આત્માની શોધમાં જવું સારું કહેવાય.’^૧

ધર્મપદમાં કહ્યું છે, ‘આત્મા જ આત્માનો નાથ છે; બીજો વળી કયો નાથ હોય? પોતાનો આત્મા જો ધરાધર વશ હોય, તો દુર્લભ એવો નાથ મળી ગયો સમજવો.’^૨

ધ્યાન ખેંચે તેવા બીજા એક ફકરામાં બુદ્ધ કહે છે^૩ :—

જે આત્મા છે, તેનો
જે ત્યાગ બુદ્ધ
ઉપદેશ છે

‘હે ભિક્ષુઓ! જે તમારું નથી, તેનો ત્યાગ કરો. રૂપ, વેદના, સંસાર, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન તમારાં નથી; તેમનો જો ત્યાગ

કરશો, તો ચિરકાલ સુખ પામશો. હે ભિક્ષુઓ! આ જેત-વનમાંથી કોઈ માણસ આવીને બધું ખડ-લાકડાં વગેરે લઈ જાય, બાળી નાખે, અથવા પોતાની મરજીમાં આવે તેમ બીજા કોઈ ઉપયોગમાં લે, તો તે તમારું જ હરણુ કરે છે, તમને આજે છે, અથવા પોતાની મરજી પ્રમાણે તમારો ઉપયોગ કરે છે, એમ તમને લાગે ખરું?’

‘ના ભદ્રંત!’

‘શાથી નહીં?’

‘કારણ કે, એ ખડ વગેરે કંઈ અમે — અમારો આત્મા નથી, કે અમારું આત્મીય એવું કશું નથી.’

૧. વિનય ૦ ૧-૨૩.

૨. અત્તા હિ અત્તનો નાથો કોહિ નાથો પરો સિયા ।

અત્તના હિ સુદર્તેન નાથમ્ લભતિ દુદ્ધમ્ ॥ ૧૬૦ ॥

૩. મન્નિવમ ૦ ૨૨.

‘ તે જ પ્રમાણે, હે લિલુઓ ! જે તમારુ નથી - એવા તે સ્વધોનો ત્યાગ કરો. ’

ઉપગ્ના કૃકગથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ઉપ, વેદના વગેરે સ્વધો,
 આત્મા છે કે જેમનો મનુષ્ય બનેલો છે, તે સ્વધો એ
 માણસનો આત્મા નથી, - જેમ જેતવનમા
 જિસેલા માણસનો આત્મા જેતવનના વૃક્ષ, ઘાસ વગેરે નથી
 પ્લોટિનસ કહે છે, ‘ મારા, મારુ એવુ કશુ રહેવા ન દો ’
 માણસમા સત્, નિત્ય, એકરસ અને સ્વયભૂ એવુ કાઈક છે,
 કે જેને માણસની બીજી ક્ષણિક તથા બાહ્ય એવી બાબતોથી
 બુદ્ધ અલગ પાડે છે, અને તેથી ન્યારે બુદ્ધ પૂછે છે કે, જે
 કાર્જ અનિત્ય અને વિકારી હોય, તેને આત્મા કહી શકાય
 ખરુ, ત્યારે તે માથે સાથે સૂચવતા બાય છે કે, નિત્ય અને
 અવિકારી એવુ કાઈક છે ^૧

‘ આ મારુ નથી, હુ આ નથી, આ મારો આત્મા નથી ’,
 એ પ્રમાણેના બૌદ્ધ મહાવાક્યો પણ એ જ મતને ટેકો આપે
 છે, કારણકે, આ બધા નેતિવાક્યો એટલુ જ સૂચવવા માગે
 છે કે, આત્મા અનાત્માથી છેક જ જુદો, પર છે. વ્યાવહારિક
 જગતના કાર્યકારણભાવોથી આત્મવસ્તુ છેક જ બહાર છે
 ન્યારે બુદ્ધ આપણને કહે છે કે, આત્માને તમારો દીવો
 બનાવો (અત્તદીપ), આત્માને તમારુ શરણું બનાવો
 (અત્તસરણ) ^૨, ત્યારે જરૂર તે આપણા અનિત્ય ઘટકોને

૧ જુઓ, ‘ બાર અને બારવાદી ’ વિષેનો ઉપદેશ પણ (સંયુત ૩ ૨૫.)

૨ મહાપરિનિબ્બાનસુત ૨-૨૬

નિર્વાણનું સ્વરૂપ

દરેકે જેને માટે પ્રયત્ન કરવાનો છે, તે આનંદની અંતિમ સ્થિતિ—નિર્વાણની કલ્પના બુદ્ધે પોતાની

નિર્વાણ એટલે
સમૂળ ઉચ્છેદ નહીં

આબુખાબુના પ્રચલિત સિદ્ધાંતોમાંથી લઈ
લીધી છે, અને તે ઉપનિષદોએ વર્ણવેલ

મોક્ષ અથવા મુક્તિની કલ્પનાને મળતી જ છે. નિર્વાણ શબ્દ ઉપનિષદો અને ભગવદ્ગીતામાં વપરાયેલો મળે છે, અને તેનો અર્થ તૃષ્ણાઓનું બુઝાઈ જવું, અને પરબ્રહ્મ સાથે ફરી એકરૂપ બની જવું (બ્રહ્મનિર્વાણ) એ થાય છે. તેનો અર્થ, છેક જ લુપ્ત થઈ જવું અથવા સમૂળ ઉચ્છેદ, એવો થતો નથી; પરંતુ તૃષ્ણાગ્નિનું બુઝાઈ જવું અને પૂર્ણ સાથે ભળી ગયાનો આનંદ, એવો થાય છે.^૧ તે સ્થિતિમાં કાર્યકારણની સાંકળ હંમેશાને માટે તૂટી જાય છે, અને પછી પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થતો નથી. બુદ્ધ તે સર્વોત્તમ સ્થિતિ માટે વ્રહ્મપ્રાપ્તિ અને વ્રહ્મભૂત એ શબ્દો વાપરે છે; તથા તે આ જન્મમાં જ શરીરના નાશ પહેલાં જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. પોતે જન્મ-જરા-રોગ-મૃત્યુ-દુઃખ-પાપ વિનાની નિર્વાણની અનુપમ શાંતિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી, તેનું વર્ણન બુદ્ધ કરે છે.

૧. વિષ્ણુપુરાણમાં, ભગવાનની નિર્દેશિતી બક્ષિ નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવામાં મદદમાર થાય છે, એમ જણાવ્યું છે. ‘પ્રાત્રોચ્ચાત્પિતે વિગ્નોઃ નિર્વાણદ્ અપિ ચોત્તમમ્ ॥’

જ્યારે વિસાખ ઉપાસકે ધમ્મદિત્તા લિશુણી પાસે જઈને

નિર્વાણ શું છે એ પૂછ્યું, ત્યારે તેણે જવાબ

નિર્વાણ એ સામા-
ન્યની વસ્તુ છે :

આપ્યો, “ હે વિસાખ ! તું પ્રશ્નની મર્યાદાનું

ઉલ્લંઘન કરે છે. નિર્વાણ એ પ્રહસ્યર્થની

પ્રીમા છે, નિર્વાણ એ પ્રહસ્યર્થનું પરાયણ છે, નિર્વાણ એ

પ્રહસ્યર્થનું પર્યાવસાન છે. [અર્થાત્ એ પ્રશ્નનો મૌખિક

જવાબ નથી હોઈ શકતો; તે જવાબ પ્રહસ્યર્થસિદ્ધિ દ્વારા પોતે

મેળવવાનો હોય છે.] આ બાબતમાં તને શંકા રહેતી હોય,

તો તું ભગવાનને પૂછી જો, અને ભગવાન તેનો જે નિકાલ

આપે તે પ્રમાણે તું તેનો અર્થ સમજ. ”

વિસાખે તે પ્રમાણે બુદ્ધને પૂછતાં, બુદ્ધ બોલ્યા :—“ હે

વિસાખ ! ધમ્મદિત્તા લિશુણી પંડિતા અને મહાપ્રજ્ઞાવતી છે.

એ પ્રશ્ન જો તેં મને પૂછ્યો હોત, તો પણ હું તેની જેમ જ

તેનો જવાબ આપત. એટલે તેણે આપેલો જવાબ ધરાબર છે,

એમ તું સમજ. ”^૧

આપણે આ જીવનમાં જ દુઃખનો અંત લાવી શકીએ

છીએ.^૨ બુદ્ધ મરણ બાદ કાંઈક મળવાનું વચન આપીને સંતોષ

નથી માનતા. તે તો આપણું શરીર વિદ્યમાન હોય તે સ્થિતિમાં

પ્રાપ્ત કરવાના સાક્ષાત્કારની વાત કરે છે. જેઓ તે પવિત્ર

ગિરિશિખરે પહોંચ્યા હોય છે, તેઓ તેજસ્વી મોંવાળા થઈને

પાછા આવે છે. મોગ્ગહાને સારિપુત્તને પૂછ્યું, “ હે ભાઈ !

૧. મજ્જિમ. ૧-૩૦૪.

૨. ‘ દિદ્ધે ધમ્મે દુ ક્કલ્લ અંતરો દોતિ ’ ॥ (મજ્જિમ. ૬).

આત્મા તરીકે નથી જ ઉલ્લેખતા, પરંતુ આપણામાં રહેલ વિશ્વાત્માનો જ ઉલ્લેખ કરે છે.

માણસ શું આ વ્યાવહારિક પાંચું સ્કંધોના સરવાળારૂપ જ છે શું ? તે ઉપરાંત તેમાં બીજું કંઈ જ નથી ? આ પ્રશ્નનો સામાન્ય જવાબ એ આપવામાં આવે છે કે, એ બાબત ન વર્ણવી શકાય તેવી (અવાચ્ય) છે. માણસ એ સ્કંધોરૂપ જ છે કે તેમનાથી ભિન્ન છે, એવું આપણે કહી શકતા નથી. સારિપુત્ત સાતિ સાથેની ચર્ચામાં કહે છે કે, તથાગતને પાંચસ્કંધોરૂપ, કે તેમનાથી ભિન્ન પણ કહેવામાં આવ્યો નથી.^૧ કેટલાય ફકરાઓમાં વાસ્તવિક આત્માને શાશ્વત ધર્મરૂપ કહેવામાં આવ્યો છે.^૨

ઉપનિષદો જણાવે છે કે, મનુષ્યપ્રાણીનું સત્યસ્વરૂપ પરબ્રહ્મ અથવા આત્મા છે, તથા માણસે ઉપનિષદો અને બૌદ્ધ મતમાં તકાવતઃ તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ; ત્યારે બુદ્ધ સાધન ઉપર બાર આશિચ્ચના નવેસર ઘડતર ઉપર બાર મૂકી, નવું વ્યક્તિત્વ વિકસાવવાની વાત ઉપર બાર મૂકે છે. પરંતુ પોતાના નિગૂઢ અંતરાત્માનો સાક્ષાત્કાર પણ પોતાના આખા વ્યક્તિત્વનો સદંતર પલટો કરી નાખ્યા વિના શક્ય નથી જ. માણસનું ધ્યેય પોતાનું સત્યસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાનું હોવું જોઈએ. પોતે પોતાના વાસ્તવિક આત્મારૂપ જાનવું જોઈએ. પરંતુ, આપણે આપણા વાસ્તવિક સ્વરૂપે પરમાત્મારૂપ છીએ, માટે પ્રત્યક્ષ સંસારમાં પણ આપણે તેવા જ છીએ - સદંતર

અનાત્મારૂપ નથી બની ગયા, એવું માનવા મામે ખુદ્દ આપણને ચેતવે છે. વસ્તુતાએ પરમાત્મારૂપ ત્રનવુ એ આપણુ ધ્યેય હોવુ જોઈએ. “આ જીવનમાં જ તે નિર્વૃત્ત થાય છે, શીતળ થાય છે, તથા બ્રહ્મજૂત બનેલા આત્મા સામે (બ્રહ્મ-મૂર્તિને અત્તના) આનંદાનુભવમાં નિમગ્ન થાય છે.”^૧ પોતાના પાગ્મથાર્થિક બ્રહ્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવા માટે ઉપરનાં પડળો અને બંધનો છૂટ કરવા, એ એક ભારે ભગીચ્છ પ્રયત્નવાળી નૈતિક નાધના છે. ઉપનિષદો એમ કહે છે કે, માણસ પોતાના સત્ય-સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થતાં મુક્ત થાય છે, ત્યારે ખુદ્દ એમ કહે છે કે, તૃષ્ણામાત્રનો ત્યાગ કરનારો મુખી થાય છે. જેનું જીવન વિપયવાસનાઓથી ઘેરાઈ ગયું છે, ભય અને દ્વેષથી ઘેરઅધાર બની ગયું છે, અને ક્રોધ તથા દુષ્ટતાથી તપ્પ્યા કરે છે, તેને સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કેવી રીતે થાય, કે તેને આનંદ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? ખુદ્દનો ભાર માર્ગ ઉપર છે, ધ્યેય ઉપર નથી, પરંતુ ક્ષણિક તથા બદલાતા રહે ધોથી લિપ્ત એવા પાગ્મથાર્થિક આત્માની સત્તા તેમા ગૃહીત નથી શું ?

નિર્વાણનું સ્વરૂપ

દરેકે જેને માટે પ્રયત્ન કરવાનો છે, તે આનંદની અંતિમ સ્થિતિ—નિર્વાણની કલ્પના બુદ્ધે પોતાની આબુખાબુના પ્રચલિત સિદ્ધાંતોમાંથી લઈ લીધી છે, અને તે ઉપનિષદોએ વર્ણવેલ મોક્ષ અથવા મુક્તિની કલ્પનાને મળતી જ છે. નિર્વાણ શબ્દ ઉપનિષદો અને ભગવદ્ગીતામાં વપરાયેલો મળે છે, અને તેનો અર્થ તૃષ્ણાઓનું બુઝાઈ જવું, અને પરબ્રહ્મ સાથે ફરી એકરૂપ બની જવું (બ્રહ્મનિર્વાણ) એ થાય છે. તેનો અર્થ, છેક જ હ્રુમ થઈ જવું અથવા સમૂળ ઉચ્છેદ, એવો થતો નથી; પરંતુ તૃષ્ણાગ્નિનું બુઝાઈ જવું અને પૂર્ણ સાથે ભળી ગયાનો આનંદ, એવો થાય છે.^૧ તે સ્થિતિમાં કાર્યકારણની સાંકળ હંમેશને માટે તૂટી જાય છે, અને પછી પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થતો નથી. બુદ્ધ તે સર્વોત્તમ સ્થિતિ માટે વ્રહ્મપ્રાપ્તિ અને વ્રહ્મભૂત એ શબ્દો વાપરે છે; તથા તે આ જન્મમાં જ શરીરના નાશ પહેલાં જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. પોતે જન્મ-જરા-રોગ-મૃત્યુ-દુઃખ-પાપ વિનાની નિર્વાણની અનુપમ શાંતિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી, તેનું વર્ણન બુદ્ધ કરે છે.

૧. વિષ્ણુપુરાણમાં, ભગવાનની નિર્દેશિત કક્ષિત નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવામાં મહદમાર થાય છે, એમ જણાવ્યું છે. 'પ્રાપ્તોત્પાદયિતે વિષ્ણોઃ નિર્વાણમ્ અપિ ચોત્તમમ્ ॥'

ત્યારે વિસાખ ઉપાસકે ધર્મહિતા ભિક્ષુણી પાસે જઈને નિર્વાણ શું છે એ પૂછ્યું, ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો, “ હે વિસાખ ! તું પ્રશ્નની મર્યાદાનું ઉત્તર ધન કરે છે. નિર્વાણ એ બ્રહ્મચર્યની સીમા છે, નિર્વાણ એ બ્રહ્મચર્યનું પરાયણ છે, નિર્વાણ એ બ્રહ્મચર્યનું પર્યાવસાન છે. [અર્થાત્ એ પ્રશ્નનો મૌખિક જવાબ નથી હોઈ શકતો; તે જવાબ બ્રહ્મચર્યસિદ્ધિ દ્વારા પોતે મેળવવાનો હોય છે.] આ બાબતમાં તને શંકા રહેતી હોય, નો તું ભગવાનને પૂછી જો, અને ભગવાન તેનો જે નિકાલ આપે તે પ્રમાણે તું તેનો અર્થ સમજ. ”

વિસાખે તે પ્રમાણે બુદ્ધને પૂછતાં, બુદ્ધ બોલ્યા :—“ હે વિસાખ ! ધર્મહિતા ભિક્ષુણી પંડિતા અને મહાપ્રજ્ઞાવતી છે. એ પ્રશ્ન જો તેં મને પૂછ્યો હોત, તો પણ હું તેની જેમ જ તેનો જવાબ આપત. એટલે તેણે આપેલો જવાબ ધરાબર છે, એમ તું સમજ. ”^૧

આપણે આ જીવનમાં જ દુઃખનો અંત લાવી શકીએ છીએ.^૨ બુદ્ધ મરણ બાદ કાંઈક મળવાનું વચન આપીને સંતોષ નથી માનતા. તે તો આપણું શરીર વિદ્યમાન હોય તે સ્થિતિમાં પ્રાપ્ત કરવાના સાક્ષાત્કારની વાત કરે છે. જેઓ તે પવિત્ર ગિરિશિખરે પહોંચ્યા હોય છે, તેઓ તેજસ્વી મોંવાળા થઈને પાછા આવે છે. મોગ્ગહાને સારિપુત્તને પૂછ્યું, “ હે બાઈ !

૧. મન્નિઝમ ૧-૩૦૪.

૨. ‘ દિદ્ધે ધમ્મે દુ ક્કલ્લસ અંતરો દોતિ ’ ॥ (મન્નિઝમ ૯).

તારી ઈંદ્રિયો તેજસ્વી દેખાય છે, અને તારી ચામડીનો વર્ણ પણ સ્વચ્છ અને નિર્માળ દેખાય છે. તો શું તને અમરપદ પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે કે શું ?”

“હે ભાઈ, મને અમરપદ પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે.”

નિર્વાણ એ આ જીવનમાં જ પ્રાપ્ત થતી આધ્યાત્મિક દશા છે; તથા તેને બાહ્ય બૌદ્ધિક કે સામાજિક અહંપણાનો નાશ કર્યો સાથે કર્યો વિરોધ નથી. તેમાં અહંપણાનો ભાવ છેક જ ગળી ગયો હોય છે. બુદ્ધના એ શિષ્યો કહે છે:—“ભગવન્! જે મુક્ત થયો હોય છે, તેની ભવસંસાર છેક જ પરિક્ષીણ થઈ જાય છે. પરમાર્થ જેને પ્રાપ્ત થયો છે એવા તે વિમુક્ત પુરુષને પછી એવો ખ્યાલ નથી રહેતો કે, કોઈ મારા કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, કે કોઈ મારા સમાન છે, કે કોઈ મારાથી ઊતરતો છે.” બુદ્ધે જવાબ આપ્યો, “સાચા જ્ઞાની આ પ્રમાણે બીજાને સમજ પાડે છે, પોતાને જે અર્થ સમજાયો હોય તે તેઓ કહી બતાવે છે; પરંતુ ‘અહં’ કે ‘જાતા’ને આગળ કરતા નથી.”^૧

એ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરનારાઓને જન્મ-મૃત્યુ સ્પર્શી શકતાં નથી, એ અર્થમાં એ અવસ્થા કાલાતીત છે.

નિર્વાણ: સંપૂર્ણતાનુ સાચત જીવન તે અવસ્થાની સાથે સર્વોત્તમ આનંદ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. તે અવસ્થા ઘેર અને ઘેરી^૨

૧. અંજુતર, ૩-૩૫૬

૨. ઘેર એટલે સ્થવિર, જ્ઞાનરત્ન બિંદુ; ઘેરી એટલે જ્ઞાનરત્ન બિંદુની તે નામના પાત્રિ કાવ્યમયો જ છે —અનુ૦.

માથાએના મોટા ભાગના કાવ્યનું વસ્તુ બની છે. મુક્ત થયેલા પુરુષનું શરીરથી મૃત્યુ થયા બાદ શું થાય છે? તથાગતનો તે વખતે સંપૂર્ણ વિલય-ઉચ્છેદ થાય છે? કે માત્ર આ વ્યાવહારિક જગત સાથેનો જ તેનો સંબંધ કપાઈ જઈ, વસ્તુતાએ પારમાર્થિક કહી શકાય એવી બીજી ભૂમિકાએ અસ્તિત્વનો આનંદોપભોગ આણુ રહે છે? બુદ્ધ તે પ્રશ્નનો જવાબ આપવાની ના પાડે છે. તો પણ, નિર્વાણ એટલે સદંતર વિલય, એવા અર્થને પ્રાચીન ત્રિપિટક ગ્રંથોમાંથી સમર્થન મળવું મુશ્કેલ છે. બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથો જ્યારે અહંતપદનું, અર્થાત્ સાધના-માર્ગે મળતી અંતિમસંસિદ્ધિનું જ્વલંત શબ્દોમાં તથા આનંદપૂર્ણ વર્ણન આપે છે, ત્યારે તેઓ મૃત્યુનું વર્ણન નથી કરતા હોતા. આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગના ક્ષણરૂપ, તૃષ્ણાઓમાંથી વિમુક્તિરૂપ, અખંડ શાંતિરૂપ, તથા દેવો પણ જે પદની અભિલાષા રાખતા હોવાનું કહેવાય છે તે સકળ પુરુષાર્થના અંતિમ લક્ષ્યરૂપે નિર્વાણપદ, એ કાંઈ શૂન્યતા તો નથી જ. એ તો જીવનને અલગ પાડી દેનારા બંધોના નાશરૂપ છે. તે તો કાલાતીત સંપૂર્ણતામાં શાશ્વતજીવનરૂપ છે. એ કાંઈ પૂર્વ જીવનની માત્ર સુધારેલી-વધારેલી આવૃત્તિ નથી, પરંતુ વર્તમાન તેમજ ભૂત એમ બન્ને યોનિઓના છેડારૂપ છે; અહીં અત્યારે જે છે તેનાથી તેનો પ્રકાર છેક જ જુદો છે.

તે દશાને જ્યારે ‘અમરપદ, અનંતપદ, અવ્યયપદ’ એવા શબ્દો લગાડવામાં આવે છે, ત્યારે તે કાળની લંબાઈ સૂચવવા નહીં, પરંતુ પરમસત્તાનું સ્વરૂપ સૂચવવા. “જેને અનંત જીવન પ્રાપ્ત થયું છે, તેનો વિસ્તાર કોઈ માપગણતરીથી

માપી શકાય નહીં:” બધી યોનિઓનાં લક્ષણો તેમાંથી ફર થઈ ગયાં હોવાથી, તે વાણીનો વિષય પણ બની શકતી નથી.

અગ્નિવચ્છગોત્ત સુત્ત^૧માં જણાવ્યું છે કે, જ્યારે બળતણ પૂરું થઈ જાય છે, ત્યારે જ્વાળા દેખાતી બંધ થાય છે, અને તેની ગતિ જાણી શકાતી નથી. તે પ્રમાણે જ્યારે જીવનના અગ્નિને પ્રત્યક્ષ રાખનાર તૃષ્ણાઓ અને કામનાઓ રૂપી બળતણ ફર થઈ જાય છે, ત્યારે પ્રત્યક્ષ દેખાતી જીવનજ્યોત ખુઝાઈ જાય છે; પરંતુ તેનો અર્થ સદંતર વિનાશ નથી.^૨ જે ઓલવાઈ જાય છે તે તો રાગ-દ્વેષ અને મોહરૂપી અગ્નિ છે. ખેમા બિશુણી પસેનદિ રાજાને કહે છે કે, “લગવાને એ સ્થિતિનું વર્ણન કયું” નથી.”

“શાથી લગવાને તેનું વર્ણન કયું” નથી ?”

“હે રાજા ! હું તમને એક પ્રશ્ન પૂછું, તેનો તમે પ્રથમ જવાબ આપો. તમારી પાસે કેઈ એવો ગણુક કે આંકડાશાસ્ત્રી છે કે જે આ ગંગાની દેતીના કણુ ગણીને કહી શકે કે, તે આટલા

સો, આટલા હજાર કે આટલા લાખ છે ?”

“ના, જી.”

“તે પ્રમાણે, તમારી પાસે એવો કેઈ ગણિતી કે હિસાબનીસ છે કે જે આ મહાસમુદ્રને એમ જ માપીને

૧. મગ્ગિમ્મ ૧-૪૮૭

૨. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં પણ બળતણ સળગી ગયું હોય તેવા અગ્નિનું મૂર્તસ્વરૂપ (મૂર્તિઃ) જેમ દેખાતું નથી, તેમ પરમાત્માત્મનું સ્વરૂપ દેખાતું નથી, એવી ઉપમા આપી છે

કહે, કે તેમાં આટલાં મો કે આટલાં હજાર કે આટલાં લાખ માપ પાણી છે ? ”

“ ના, જી. ”

“ શાથી ? ”

“ કારણ કે, સમુદ્ર બહુ ગહન, અમાપ તથા અગાધ છે. ”

“ તે જ પ્રમાણે હે રાજા ! તથાગતનું વર્ણન જેના વડે થઈ શકે તે શરીર તો નાશ પામી ગયું હોય છે, મૂળમાંથી કપાઈ ગયું હોય છે, તથા જમીનમાંથી ઊખડી ગયેલા તાકની પેઠે ફરી ઊભું થવા પામતું નથી. આમ શરીરના લક્ષણવિનાના બનેલા તથાગતનું સ્વરૂપ પણ ગહન, અમાપ તથા અગાધ હોવાથી તેનું વર્ણન થઈ શકતું નથી. ”^૧

ક્ષણભંગુર એવા જે સ્કંધો તે વિનાનો બનેલો મુક્ત આત્મા એ કંઈક સત્ વસ્તુ જરૂર છે, પરંતુ તે અવાચ્ય છે. એક સ્થળે યમક એવું પ્રતિપાદન કરે છે કે, સંયોજનોથી રહિત બનેલો તથાગત ત્યારે મરણ પામે છે, ત્યારે તેનો સદંતર ઉચ્છેદ થાય છે, અને પછી તેનું અસ્તિત્વ રહેતું નથી; ત્યારે સારિપુત્ર તેને ખખડાવીને કહે છે કે, તારું કહેવું શાસ્ત્રવિરુદ્ધ છે, તથા જીવતોજીવત પણ તથાગતનું સ્વરૂપ સમજશક્તિની મર્યાદાની બહાર હોય છે.^૨

બુદ્ધ વચ્ચને કહે છે કે, ‘ તથાગત બનેલા મહાત્માનું

નિર્વાણનું વર્ણન
‘ નેતિ નેતિ ’ સ્વરૂપ ગહન, અમાપ, તથા અગાધ હોય છે. ’ તે એક જુદા જ પ્રકારનું અતિ ગહન

એણે જીવન છે, કે જેનું સ્વરૂપ અનનુવેદ્ય (અનુવેજ) છે^૧ તેનું નેતિ એમ નિષેધાત્મક વર્ણન જ મલવી શકે. ધર્માનું ભવના અથોની ‘નેતિ નેતિ’ પદ્ધતિએ ‘દૈવી અધકાર, અનત મત્ત્વ, અપાર મમુદ્ર, વિશાળ રણ’ એવા શબ્દો વારંવાર તેના વર્ણનમાં વપરાયા કરે છે. તે સત્તા સામાન્ય અર્થમાં મમજાતી સત્તા નથી, અને છતાં તે અમત્ પણું નથી. તે એક નક્કર સત્તા છે, વિચારતા પણ તેની કંપના આવી શકતી નથી, ભાષામાં તેને માટે શબ્દ જોઈએ જડતો નથી. આ જગત જો અનત ગતિરૂપ – નિરંતર પરિણામી હોય, તેા નિર્વાણને શાશ્વત ગાતિ અને વિગમરૂપ ઠહી શકાય. નિર્વાણની સ્થિતિમાં વર્તતી ચેતના સામાન્ય માનવચેતનાથી એટલી બધી જુદી તરેહની છે કે તે બનેને એક નામ ન લગાડી શકાય. આપણી રોજિંદા અનુભવની બધી ચેતના તેા અનાત્માની – બાહ્ય – સ્થૂલ ચક્રોની ચેતના છે. તેની મરખામણીમાં પેલી નિર્વાણ ચેતનાને અચેતના જ કહેવી જોઈએ. ઉપનિષદમાં કહ્યું છે તેમ, “તે કશું જાણતો નથી એમ કહીએ છીએ ત્યારે, તે જાણતો હોવા છતાં નથી જાણતો, એમ કહેવું પડે છે. કારણ કે, તે જાણનારની જ્ઞાનશક્તિનો તેા અવિનાશી હોવાને લીધે લોપ થતો જ નથી, પરંતુ તે જાણનારથી જુદું બીજું કાંઈ બાકી રહેતું નથી કે જેને તે જાણે. તેથી તે કશું નથી જાણતો એમ કહેવાય છે.”^૨ “તે બધું પાણીની પેઠે એકરસ એક જ બની ગયું હોય છે, દ્વૈતરહિત દ્રવ્યની એ સ્થિતિ, એ જ

૧ અવ દૂપમનુત્ત

૨ જુદદારવ્યયોપનિષદ ૪ ૩ ૩૦

પ્રદક્ષિણા કહેવાય છે. ”^૧ ત્યાં બધું પારદર્શક વિજ્ઞાનઘન બની જાય છે; ત્યાં કશું અંધારું કે અન્ય રહેતું નથી. ક્ષણિક એવા કશાનું તેમાં મિશ્રણ નથી.

બૃહદારણ્યક ઉપનિષદના મુપ્રસિદ્ધ શ્લોકમાં યાજ્ઞવલ્કય પોતાની પત્ની મૈત્રેયીને મુક્ત આત્માનું ઉપનિષદનો ઉત્તરો સ્વરૂપ વર્ણવી બતાવે છે. તેને તે પર-આત્મા સાથે એકરૂપ બનેલો તથા બીજા કશાની પરિભાષામાં ન વર્ણવી શકાય તેવો કહે છે. “ જેમ સિંધવનો ગાંગડો બહારથી તેમજ અંદરથી એકસરખો ખારાશરૂપ જ (સ્ત્રવન) હોય છે, તેમ એ આત્મા પણ અંદરથી તેમજ બહારથી એકસરખો વિજ્ઞાનસ્વરૂપ જ (પ્રજ્ઞાનઘન) હોય છે. આ મહાભૂતોના ખોળિયામાંથી નીકળી તે (માનવ-આત્મા) તે મહાભૂતો સાથે નાશ પામે છે (અનુવિનશ્યતિ), એટલે મયાં પછી (પ્રેત્ય) કશી ચેતના રહેતી નથી. ”

આ સાંભળી મૈત્રેયી બહુ મૂંઝવણમાં પડી જાય છે. એટલે પાછા યાજ્ઞવલ્કય તેને કહે છે કે, ‘હું તને મૂંઝવણ ધાય તેવું કશું કહેતો નથી. આ આત્મા અવિનાશી છે, અને તે નાશ પાગતો નથી. જ્યાં દૈત જેતું હોય ત્યાં એક જણ બીજાને જુએ, એક જણ બીજાને સૂંધે, એક જણ બીજાને આખે, એક જણ બીજાને અભિવાદન કરે, એક જણ બીજાનું કહું સાંભળે, એક જણ બીજાનો વિચાર કરે, એક જણ બીજાને સ્પર્શ કરે, તથા એક જણ બીજાને જાણે. પરંતુ જ્યાં આત્મા

જ બધું બની રહે, ત્યાં કોણ શી રીતે બીજાને જીએ-સૂઘે-આખે-અલિવાદન કરે-સાંભળે-વિચારે-સ્પર્શે-કે જાણે? જેની શક્તિથી બધું જાણી શકાય છે, તેને કેવી રીતે જાણી શકાય? તેથી એ આત્માનું ‘નેતિ નેતિ’થી વર્ણન કરાય છે. એ આત્મા અગૃહ્ય છે, કારણ કે તેનું ગ્રહણ થઈ શકતું નથી; તે આત્મા અવિનાશી છે, કારણ કે તેનો નાશ થતો નથી; તે આત્મા અસંગ છે, કારણ કે તે ક્યાંય આસક્ત થતો નથી; તે કશાથી બંધાતો નથી, તે કશાથી દુઃખ પામતો નથી, તે કશાથી ક્ષીણ થતો નથી. અરે, સર્વને જાણનારને તે શી રીતે જાણી શકાય? ”^૧ તે સર્વ પ્રકાશોનો પ્રકાશ છે.

એક સુંદર ફકરામાં બીજા એક ઉપનિષદમાં^૨ કહ્યું છે કે, “જે જ્ઞાની લોકો તે (પરબ્રહ્મ-પરમાત્મા)ને પોતાના આત્મામાં રહેલો (આત્મસ્થ) જીએ છે, તેઓ જ શાશ્વત શાંતિ પામે છે, બીજા કોઈ નહીં. તેઓ જ ‘એ આ છે’ એમ કરીને અવર્ણનીય એવું પરમસુખ અનુભવે છે. તેને હું કેમ કરીને જાણું? તેને પોતાનો જ પ્રકાશ છે કે બીજા કોઈના પ્રકાશથી તે પ્રકાશવાન બને છે? ત્યાં કોઈ સૂર્ય પ્રકાશતો નથી, કોઈ ચંદ્ર કે તારા પ્રકાશતા નથી, આ વીજળીઓ ત્યાં ચમકતી નથી, તો પછી આ અગ્નિ તો ત્યાં ક્યાંથી જ પ્રકાશે? તે પ્રકાશે છે તો તેની પાછળ આ બધું પ્રકાશવાન બને છે.”

લોભ, અવિદ્યા અને દ્વેષથી પર, નિર્લેપ, સાત્ત્વ, કૃપ,

૧. બૃહદ્ ૧૦ ૪-૫-૫.

૨. કઠ ૨, ૫, ૧૩-૧૫.

અવિનશ્વર, જેને કોઈ ઝંઝાવાતો ડાલાવી શકતા નથી, એવા કશાકની સત્તાનું પ્રતિ-

ઉદાન અંથનો ઉતારો

પાદન કરનારું 'ઉદાન'^૧ બુદ્ધનો અભિપ્રાય બરાબર નિરૂપિત કરે છે. નિર્વાણ એ કોટીનું છે. 'કારણ કે, એક એવી ભૂમિકા (આયતનમ્) છે, જ્યાં પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ, આકાશનું આનંત્ય, કે વિજ્ઞાનનું આનંત્ય, અકિંચનતા, સંજ્ઞા કે અસંજ્ઞા, આ લોક, પરલોક, કે ચંદ્ર, સૂર્ય બંને નથી. હું તેને આગતિ, ગતિ, સ્થિતિ, અ્યુતિ, કે ઉત્પત્તિ કાંઈ કહેતો નથી. તેની કોઈ પ્રતિષ્ઠા (પાયો) નથી; તે પ્રવર્તનરહિત છે, અનાલંબન છે. તે દુઃખનો છેડો છે.'^૨ આકાશ તેને ધારણ ન કરી શકે, કારણ કે તે અપ્રતિષ્ઠ છે; કાળ તેને સમાવી ન શકે, કારણ કે તે બધાં પ્રવર્તનોથી પર છે; તે કાંઈ કરતું નથી કે લોગવતું નથી. ગતિ અને સ્થિતિ બંને તેને માટે એકરૂપ છે.^૩

૧. પાલિત્રિપિટકનો અંથ. તેમા દરેક ફરમાને છેડે 'બુદ્ધે આમ કલુ' હતુ' (ઉદાનેત્તિ) એમ કહીને ગાથા આવે છે. તેથી તેનું નામ 'ઉદાન' પડ્યું છે.

૨. 'ઉદાન' (ઈ. ડી. ઇ. સ્ક્રોન્ગનું ભાષાતર પા ૧૧૧)

૩. વધુ અર્થો માટે જુઓ (આ જ લેખકનું) 'ઈન્ડિયન ફિલોસોફી' પુસ્તક, વો. ૧, બીજી આવૃત્તિ (૧૯૨૬) પા. ૧૭૧-૬૦, ૪૪૧-૬૦, ૪૬૫-૬૦.

ઉપસંહાર

પુદ્ગલા ઉપદેશોનો આમ ખીન્ને અર્થ શક્ય છે એટલું જ નહીં પરંતુ કદાચ તે અર્થ પુદ્ગલા પોતાના વિચારો અને તેમના જમાનાની ભાવનાઓને વધુ અનુરૂપ છે. તો પછી તે ઉપદેશોમાં ઉચ્છેદવાદ કે અજ્ઞેયવાદ ખોળવાનો આગ્રહ રાખવો, એ ઠહાપણભરેલું ન જ કહેવાય. પારમાર્થિક તેમજ શાશ્વત શ્રેયના વાસ્તવિક અનુભવ વિના, કોઈ પણ માણસને બધી ક્ષણિક વસ્તુઓની દુઃખરૂપતાનો, અને તેથી તે ક્ષણિક વસ્તુઓ સાથે સંબંધ છે તેટલો અંશે માનવ જીવનની દુઃખરૂપતાનો પુદ્ગ જેવો મૌલિક અનુભવ થવો શક્ય નથી. એ શાશ્વત અને અવિનાશી પદના અનુભવની ભૂમિકાએથી જ ક્ષણિક અને પરિણામી વસ્તુઓની પોષણતા ધરાવતર સમજી શકાય.

પુદ્ગલે એ શાશ્વત તત્ત્વનું કોઈ પણ વર્ણન કરવાની ના પાડી, અથવા તો તેમણે તેનું માત્ર નિયેધાત્મક વર્ણન કરીને જ સંતોષ માન્યો, તે એ સૂચવવા કે, પર તત્ત્વ બધાં લક્ષણોથી પર છે. બાકી, તેમના ઉપદેશો પાછળ ગર્ભિત રીતે ડાકિયું કયાં કરતા એ પર તત્ત્વને અદ્વૈત વેદાંતના પરબ્રહ્મથી કે ડાયોનિ-

શાશ્વત તત્ત્વનું સીધું
પ્રતિપાદન શાથી
નથી ક્યું

સિયસનાં લખાણોમાં નિરૂપવામાં આવેલા ખ્રિસ્તી ગૂઢાનુભવ-વાદીઓના પરમ-ઈશ્વરથી દોઈ પણ રીતે જુદું પાડવું મુશ્કેલ છે. વ્યાવહારિક જગતને ખુદે નિંદું છે, તે પણ એ શાશ્વત તત્ત્વની દૃષ્ટિએ જ; પરંતુ તે તત્ત્વ બૌદ્ધિક પ્રમાણોનો વિષય ન હોવાથી, તેમણે તેને તે નિંદાના હેતુ તરીકે રજૂ કર્યું નથી. પરમતત્ત્વના સ્વરૂપનું લક્ષણ બાંધવામાં આનાકાની તથા સંકેતને હિંદી માનસે હંમેશાં ઉચિત તેમ જ સ્વાભાવિક માન્યાં છે. ઉપનિષદો ભાગ્યે જ પરમ તત્ત્વને બૌદ્ધિક નિરૂપણો કે ન્યાયશુદ્ધ લક્ષણોમાં બાંધી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે; અને ખુદે તેનું લક્ષણ બાંધવાનો પ્રયત્ન કરવાનો સદંતર ઇનકાર કર્યો, તે, બીજા ટેટલાક આચાર્યો તેનું જીણામાં જીણી વિગતે વર્ણન કરવામાં ઊતરી પડે છે, તેનો છેક સામો છેડો છે.

એ બધું ‘દૂધનો દાઝયો છાશ કૂંકીને પીવે’ તેના જેવું છે.

તેમ કરવાનાં ખુદનાં કારણો સમજી શકાય તેનાં કારણો તેમાં છે. પ્રયત્ન તો ઈ. સ. પૂ. છઠ્ઠા સૈકામાં

હિંદુસ્તાન ઉપર, બીજે ક્યાંય માનવજાતના ઇતિહાસમાં

૧. મૂળમાં ‘સ્થુટો-ડાયોનિસિયસ’ એટલે કે ‘નામધારી-ડાયોનિસિયસ’ એવું છે. એમ કહેવાય છે કે મૂળ ડાયોનિસિયસ તો સેંટ પૉલ પાસેથી ખાસ કરી ઉપર ખ્રિસ્તીધર્મ સ્વીકારનાર આથેન્સવાસી છે, કે જેનો ઉલ્લેખ એકદમ ૧૭-૩૪માં આવે છે. પરંતુ પછી સેંકડો વર્ષ બાદ એના નામથી કેટલાક ધર્મગ્રંથો દોઈને લખ્યા. એ નામધારી ડાયોનિસિયસના લખાણો ઉપરથી એટલું નક્કી થઈ શકે છે કે, તેનો સમય ઈ. સ. ૫૦૦ પછીનો ન હોઈ શકે, તથા એમાં સૈકા પહેલાનો ન હોઈ શકે. પરમઈશ્વર જનનથી પર પણ છે, તેમજ જગતનો અંતર્યામી પણ છે, તે સિદ્ધાંત એ ગ્રંથોમાં યથાયોગ્ય નિરૂપવામાં આવ્યો છે.

કહી જોવામાં ન આવી હોય તેવી છેવટની હદની સૈદ્ધાંતિક કલ્પનાઓ, તીખા વાદવિવાદો, અને અસંખ્ય પ્રકારના તથા પરાકાષ્ઠાભર્યા ધાર્મિક અનુભવોનો વંટોળ ફરી વળ્યો હતો. લોકો નર્થા વહેમોમાં ગળાબૂક ડૂબી ગયા હતા એટલું જ નહીં, પરંતુ સાથે સાથે વધારેપડતા વિતંડાવાદી પણ બની ગયા હતા. અણસમજુ લોકોના વહેમો અને પંડિતોની વિતંડાઓ વચ્ચે ફરક બતાવતી કશી લીટી દોરવી એ શક્ય રહ્યું નહોતું.^૧ આ અંધાધૂંધીમાં બુદ્ધે આવીને માનવસ્વભાવ અને માનવ-અનુભવની ઝિનાઓને જ સમજવાનો તથા બધા તર્કવાદો અને માત્ર આસવાક્ય ઉપર અંધશ્રદ્ધા ત્યાગવાનો આગ્રહ રાખ્યો. આસવાક્ય હંમેશાં માણસની બુદ્ધિ અને સમજને પોતાના પક્ષમાં લઈને જ આગળ ચાલી શકે; અને જેટલે દરજ્જે આસવાક્યની સમ્યાઈ તથા યોગ્યતાનું આ લક્ષણ પ્રત્યક્ષ જોઈ શકાય છે કે સ્વીકારી શકાય છે, ત્યાં સુધી માણસનું હૃદય તેની આગળ ઝૂકતું રહે એ યોગ્ય પણ છે. કોઈ કોઈ પ્રસંગે કહાપણ, આદરભાવ કે ભયને કારણે પણ આસવાક્યને માથે ચડાવી લેવું પડે; પરંતુ માત્ર એટલાં જ કારણો હોય, તો તેમાં સાચી પ્રમાણભૂતતા ન હોઈ શકે. તેથી બુદ્ધ આપણને આપણી પોતાની બુદ્ધિ વાપરવાની હિંમત ધારણ કરવાનું તથા નિશ્ચય કરવાનું કહીને સૈદ્ધાંતિક કલ્પનાઓમાંથી પ્રત્યક્ષ હકીકતો ઉપર પહોંચી જવાનું કહે છે.

વીજુ.—દરેક જણે સત્યનો સ્વપ્રયત્ન અને સ્વાનુભવથી સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ. એને માટે સાધના અથવા

પુરુષાર્થની જરૂર છે. સૈદ્ધાંતિક વાદવિવાદોથી સ્વભાવ ગરમ બની જાય છે, અને સત્યની શોધ માટે જે ઠંડી તાકાત જોઈએ તે ઊભી થતી નથી. સત્યની પ્રાપ્તિ એ તો પવિત્ર સિદ્ધિ છે, તર્કવાદીની રમત નથી. આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં જે પોતાનો દીવો ન પ્રગટાવે તે દેખી શકતો નથી.

ત્રીજું:-ખુદનું જીવનકાર્ય માત્ર પાંડિતોને જ નહીં પરંતુ આમજનતાને મહાન વિચારો તરફ વાળવાનું હતું. તે તેમને કહી દેવા માગતા હતા કે શીલ-સદાચાર એ જ સિદ્ધિનો રાજમાર્ગ છે.

ચોથું:-આસ્તિક ઇશ્વરસંપ્રદાયો પરમતત્ત્વનો વ્યાવહારિક જગત સાથેનો સંબંધ દર્શાવવાની ઉત્સુકતામાં પરમતત્ત્વને પોતાને જ વ્યાવહારિક કક્ષાનું બનાવી મૂકે છે. તેઓ ઇશ્વરના અસ્તિત્વ માટે પ્રમાણ આપે છે અને તેને આ લૌકિક જગત જેવી પ્રમાણગ્રાહ્ય વસ્તુ ગણી લે છે. વ્યાવહારિક જગતનું જ લક્ષણ કહી શકાય તેવી સત્તાને તેઓ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં પણ ખેંચી જાય છે. ઇશ્વરના અસ્તિત્વની તરફેણમાં કે વિરુદ્ધમાં દલીલો કરવી એટલે પરમતત્ત્વને પણ વ્યાવહારિક અર્થમાં જ સમજ લેવું; તેને પણ અન્ય પદાર્થો જેવો જ એક સત્ કે અસત્, લલો કે ખૂરો પદાર્થ સમજવો. તેઓ ઇશ્વરની પારમાર્થિક સત્તા તરફ કે તેની ગહન અકળતા તરફ લક્ષ જ કરતા નથી. ઇશ્વર સખા, પિતા, પ્રિયતમ કે સખા છે એવી માન્યતાઓ તો મર્યાદિત સ્થૂલ તત્ત્વને લગતા સિદ્ધાંતો છે, અને તેઓ ઇશ્વરના પારમાર્થિક સ્વરૂપને તેનાં સ્થૂલ પ્રતીકો

માથે સેળલેળ કરી દે છે. ઈશ્વર છે, પરંતુ તેનું અસ્તિત્વ ખીબ પદાર્થો સાથેના સંબંધ ઉપર કે સરખામણી ઉપર નિર્ભર નથી, પરંતુ તે તો સ્વતંત્ર સિદ્ધ વસ્તુ છે, તથા આપણું મન કંટપી શકે તેના કરતાં કે આ ભૌતિક જગતના પદાર્થો કરતા બુદ્ધિજગતની તથા તેમના કરતાં અનતગણી મહાન એવી સત્તા છે. તેથી બુદ્ધે ઈશ્વરવિષયક બધી વૈચકિતક કટપનાઓનો ઇનકાર કર્યો, કારણકે તે કટપનાઓ ઈશ્વરમાં સૃષ્ટિની તમામ મૂળતાઓ આરોપીને, કર્મને બદલે ભકિતનું સ્થાપન કરે છે. ભકિત ઈશ્વર સાથે અગત સંબંધનું તથા સ્વાર્થી લેવડદેવડનું સ્વરૂપ બંધ ધારણ કરી લે છે. ઈશ્વર પાસેથી ભૌતિક આકાંક્ષાઓના જ વિષયોની યાચના કરી કરીને તે અહુ પણાની ભાવનાને ઊલટી વધારી મૂકે છે. ત્યારે ખીલ બાબતુ ધ્યાન સમાધિ માણસના ઘડતરમાં જ ધરમૂળથી પલટો કરી નાખવા ઇચ્છે છે. તેમાં જીવાત્માની પુનર્ઘટના કરવાપણું, તથા તેના પાશવિક તથા સામાજિક વારસાઉતારને પલટાવી નાખવાપણું રહ્યું હોય છે.

પાંચમું — પારમાર્થિક સત્તાનું સ્વરૂપ તર્કથી પર હોઈ, તેનાં બુદ્ધિગમ્ય વર્ણનો આપવાનો આગ્રહ રાખવો વ્યર્થ છે.

આટલી મર્યાદાઓ સાથે બુદ્ધે જરૂર નિર્વાણની પારમાર્થિકતાનું, નિત્ય આત્માનું, તથા જેને તે ધર્મ કહે છે તેવી પારમાર્થિક સત્તાનું સૂચન કર્યું છે. પારમાર્થિક સત્તાના સ્પષ્ટ

તેનું બુદ્ધિગમ્ય
વર્ણન સમ્યક નથી

નિરૂપણની બાબતમાં મૌન ધારણ કરવામાં, અથવા તેનાં નિષેધાત્મક વર્ણન આપવાની બાબતમાં ઉપનિષદોનો પૂરો

દેકે છે. “ત્યાં ચક્ર, વાળી કે મન પહોંચી શકતાં નથી. આપણે તેને જાણતા નથી, મમજતા નથી, તેનો ઉપદેશ તો મી રીતે સંભવે?”

હવે હું ટૂંકમાં બુદ્ધના વિચારોની દેટલીક મર્યાદાઓનો ઉલ્લેખ કરી જાઉં. તે મર્યાદાઓ બૌદ્ધ ધર્મના પછીના ઇતિહાસમાં તેમ જ હિંદુધર્મ સાથેના તેના સંબંધમાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.

(૧) તત્ત્વચર્યા એ માનવચિત્તની સ્વાભાવિક આવશ્યકતા છે, અને બુદ્ધ પણ તેમના અનુયાયીઓને અંતિમ પ્રશ્નોની જાણતમાં નિર્ણયમોક્ષીનું વલણ અખત્યાર કરવાની દરજ્જા પાડવામાં સફળ ન જ નીવડી શક્યા. બુદ્ધ પામેથી નિશ્ચિત દોરવણીને અભાવે બૌદ્ધધર્મના પ્રારંભકાળથી જ જુદા જુદા અનેક તત્ત્વવાદો બુદ્ધને નામે ચડાવી દેવામાં આવ્યા.

૧. ખેટોના સિદ્ધાંતમાં, સર્વોત્તમ દેશ્વરથી પણ પર એવા તત્ત્વની જાણી છે ડાયોનિસિયસ પણ પિતા અને પુત્ર તથા અનંત વિચારક અને તેનો સાથેત વિચાર એ સંબંધોની કલ્પનાથી પાર જઈને, પારમાર્થિક ગદનતા, કે જેમાં પેલા બંને સમાઈ જાય છે, તેના ઉપર પોતાની દૃષ્ટિ ઠેરવે છે. એ પરમતત્ત્વનું લક્ષણ બાધી શકાય નથી, કે તેના વિશેષણ નિર્ણયી શકાતા નથી ડાયોનિસિયસે તેને ‘વિચાર ન કરતો વિચાર’, ‘જાણી ન શકતો શબ્દ’, ‘સર્વ’ સત્તાથી પાર એવી પારમાર્થિક ‘અસત્તા’ એવું કહીને વર્ણવવાની દ્વિમત કરી છે.

(૨) બુદ્ધનો પાગમાર્ચિત મત્તા તરીકે ધર્મનો ખ્યાલ
 વ્યાવહારિક પ્રયોજન માટે પૂરતો નક્કર
 ધર્મની માન્યતાનો અભાવ ન હતો તિબેટના લોકોની પેઠે આપણે
 ચક્રરડા વડે^૧ પ્રાર્થના ભલે કરીએ, પરંતુ
 ચક્રરડાની પોતાની પ્રાર્થના તો ન જ કરી શકીએ પરિણામે
 ધીરે ધીરે બુદ્ધને જ ધર્મર માનીને પૂજવાનું શરૂ થયું

(૩) બ્રાહ્મણ આચાર્યોએ મન્યામનો અધિકાર, ગૃહ
 સંન્યાસ ઉપર અતિશય ભાર મ્થાશ્રમ દ્વારા જીવનની કમોટીઓ પમાર
 કરીને આવેલા માટે જ અનામત ગણ્યો
 હતો, ત્યારે બુદ્ધે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ તેમજ
 ગૃહસ્થાશ્રમની તાલીમને અનાવશ્યક માની, ડોઈપણ ઉમરે
 માણુમ સમારની જ જાળનો ત્યાગ કરી શકે એમ ઠગવ્યું
 જોકે, બુદ્ધના જમાનામાં આધ્યાત્મિક જીવન જે ત્રણ દુશ્મનોના
 આક્રમણ હેઠળ કચરાઈ રહ્યું હતું તે ત્રણ દુશ્મનો - અર્થાત્
 સિદ્ધાંતવાદીઓ, કર્મકાંડીઓ અને કામલોભને જ સર્વસ્વ
 માનનારા નાસ્તિકો - તેમના ડગ્ગુકો તરફ નજર કરતા,
 આપણે બુદ્ધનું એ નવું જાળતો વિષેનું અતિપણુ સમજી
 શકીએ છીએ

૧ તિબેટના બૌદ્ધમંદિરમાં હોતા જ રહેતા ચક્રરડાનો ઉલ્લેખ છે એ
 ચક્રરડા સાથે અનેક માળાઓના ખીલ ચક્રર નેડેલા હોય છે પરિણામે
 મોટા ચક્રરનો એક આટો ફેરવવાથી અનેક માળાઓના અનેક માળા
 આપોઆપ ફરે છે અને એ રીતે એક સાથે અનેક જગ્યા સ્થાન પુણ્ય ભજવે
 હોય એવું માનવામાં આવે છે — અનુ.

બુદ્ધમાં આપણને આધ્યાત્મિક ઊંડાણ, સર્વોત્તમ કોટીનું
 ચારિત્ર્યબળ, અને બૌદ્ધિક તર્કવૃત્તિનો
 બુદ્ધ: જગતના
 વિરલ મહાપુરુષ
 ઊંડાપણુભર્યો સંયમ, એ ત્રણ બાળતોનું
 જોરદાર મિશ્રણ જોવા મળે છે. જગતના જે
 વિરલ મહાપુરુષો મનુષ્યોમાં તેમના દૈવીપણુનું ભાન ઊભું
 કરી શકે છે, અને એ રીતે આધ્યાત્મિક જીવનમાં સાહસ તથા
 આકર્ષણ પૂરી, તેમને જગતમાં નવા રસ સાથે અને હૃદયભર્યા
 નવા આનંદ સાથે પ્રવેશ કરાવે છે, તેઓમાંના બુદ્ધ એક હતા.
 પોતાની પ્રખર બુદ્ધિ અને પ્રજ્ઞા વડે તે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સત્યનું
 આકલન કરી શક્યા, ત્યારે બીજી બાજુ તેમના કરુણાર્દ્ર હૃદય
 વડે તે દુઃખમાં રિખાતી માનવજાતિને બચાવવાના કાર્યમાં
 પોતાનું સમગ્ર જીવન અર્પી શક્યા. તથા તેમ કરીને તેમણે
 મહા જ્ઞાનીઓની પેલી પરંપરા સાબિત કરી આપી કે, સારું
 અમરપદ પામેલા મહાત્માઓ જાતે મુક્ત થયેલા હોવા છતાં
 માનવજાતનાં સુખદુઃખના ક્ષેત્રથી અલગ થઈ જતા નથી. તેમનું
 મહાન વ્યક્તિત્વ, તેમની પેગંબરી તમન્ના, અને દુઃખમગ્ન
 માનવજાતિ માટેનો તેમનો જ્વલંત પ્રેમ, એ બાળતોએ
 તેમના સમકાલીનો ઉપર એટલી ઊંડી અસર કરી હતી કે જેથી
 તેમની આસપાસ પેલી પ્રચલિત દંતકથાઓ અને વાર્તાઓ
 ઊભી થઈ શકી. સામાન્ય જનતા યથાર્થ બાળતોને, તેમજ
 બુદ્ધ જેવા પુરુષની પોતાના કરતાં વૈયક્તિક શ્રેષ્ઠતાને એ રીતે જ
 વ્યક્ત કરી શકે. પરિણામે આત્મનિયંત્રણ, પ્રજ્ઞા અને પ્રેમના
 પ્રચારક ગૌતમ સંપૂર્ણ જ્ઞાની, સર્વજ્ઞ, અને જગદુદ્ધારક બુદ્ધ
 બની રહ્યા. જેમ જેમ યુગો વ્યતીત થતા જાય છે, તેમ તેમની

સારી મહત્તા વધુ સ્પષ્ટ તથા વધુ ઉજ્જ્વલ જનતી જાય છે, અને ટીકાખોર સંશયવાદીઓ પણ તેમના પ્રત્યે વધુ ચઢાઈ ઠઠર, વધુ જોડો આદર અને વધુ સારી ભક્તિથી વળતા જાય છે. બુદ્ધ ખરેખર માનવજાતના એવા વિરલ મહાવીરોમાંના એક છે કે, જેમણે આપણી જાતિના ઇતિહાસના યુગો ઘડ્યા છે, તથા પોતાના જમાના ઉપરાંત પછીના જમાનાઓ માટે પણ સંદેશ પૂરા પાડ્યો છે.

પુરવળી

૧ : ઉપનિષદો અને જૌદ સિદ્ધાંત

પા. : ૫૯ : શ્રી. રાધાકૃષ્ણન એવું મંતવ્ય ધરાવે છે કે, શુદ્ધનો ઉપદેશ ઉપનિષદોના સિદ્ધાંતમાંથી જતરી આવેલો છે. તે વિધાન બાબત તેમના મોટા પુસ્તક ‘ઇન્ડિયન ફિયોસોફી’—પૃ. ૧ માંથી વધુ ઉતાગ ઉપયોગી ગણીને નીચે આપ્યા છે :—

મૂળ^૧ જૌદ સિદ્ધાંત એ કાંઈ છેક જ નવો સિદ્ધાંત નથી. હિંદી વિચારધારાના પ્રવાહમાં એ કાંઈ અકસ્માત્ અધવચ પડેલું ભંગાણું નથી. શુદ્ધ પોતાના જમાનાની તથા દેશની આધ્યાત્મિક વિચાર-સરણિમાંથી તફાળા દૂટા નથી પડી ગયા. પોતાના જમાનાના ઔદ્યોગિક તથા વ્યવહારધર્મ સામે ખુલ્લો બળવો પોકારવો એ એક જુદી બાબત છે, અને તેની પાછળ રહેલું જીવંત તત્ત્વ તથા દેવું એ જુદી બાબત છે. શુદ્ધ પોતે કબૂલ કરે છે કે, પોતે આત્મ-મંથનના પુરુષાર્થથી ગોધી કાઢેલો ધર્મ સનાતન માર્ગ જ છે, આર્ય માર્ગ જ છે, શાશ્વત ધર્મ જ છે. શુદ્ધ નવો ધર્મ જાઓ કરે છે એમ કહેવાને બદલે, તે પ્રાચીન તત્ત્વનું સંશોધન કરે છે, એમ કહેવું જોઈએ. અર્થાત્ પ્રાચીન પરંપરાને તે પોતાના જમાનાની વિશિષ્ટ જરૂરિયાતો અનુસાર ઘટાવી લે છે, એટલું જ. પોતાનો સિદ્ધાંત ખડો કરવા માટે શુદ્ધને કરવું પડ્યું હોય તો તે એ કે, તેમણે વૈદિક બહુદેવવાદ, અને વૈદિક ધર્મવિધિ સાથે ઉપનિષદોએ જાબી કરેલી વિસંગત તત્ત્વો જોડી દેવા; ઉપનિષદોનો પરસ્પરના સ્થાપનવાળો ભાગ દલીલથી શુદ્ધને

સાધિત કરી આપવો અશક્ય તથા નીતિઆધન માટે અનાવશ્યક માની, આગ્રુએ કાઢી નાખ્યો; અને ઉપનિષદોમાં સ્વીકાયેલ નીતિનિયમની સાર્વત્રિકતા ઉપર વધુ ભાર મૂકી આપ્યો. એટલે હું તો એટલે મુધી દંપત્યની હિંમત કરું કે, મૂળ બૌદ્ધ સિદ્ધાંત ઉપનિષદોની વિચારધારાનું નવા દિશિર્નિદુથી કરેલું પુનર્નિરૂપણ માત્ર છે. રીઝ ડેવિડ્ઝ કહે છે કે, “ગૌતમ હિંદુ જન્મ્યા, હિંદુ તરીકે જીવ્યાં, હિંદુ તરીકે જીવ્યા, અને હિંદુ ગ્રહીને જ મરણ પામ્યા.....ગૌતમના તત્ત્વજ્ઞાનમાં કે સિદ્ધાંતોમાં એવું નિશેષ કાંઈ ન હતું કે જે એક યા બીજા હિંદુ તત્ત્વદર્શનમાં ન મળે; અને તેમણે નિરૂપેય સાધનામાર્ગને મળતો ઘણો ભાગ પહેલાંના કે પછીના હિંદુ ઋષોમાં બતાવી શકાય. ગૌતમમાં જે કાંઈ મૌલિકતા છે, તે બીજાઓએ ત્યાર પહેલાં જે કાંઈ સારી રીતે કહ્યું જ હતું તેને સ્વીકારવાની, વિકસાવવાની, વધુ ઉદાત્ત બનાવવાની અને તેનો સુસંગત સિદ્ધાંત બનાવી આપવાની રીતમાં રહેલી છે; તેમજ કેટલાક સૌથી વધુ બાણીતા હિંદુ વિચારકોએ તે પહેલાં ક્યારનાય સ્વીકારેલા સમાનતા અને ન્યાયના સિદ્ધાંતોને જે રીતે તેમણે તેમની પગકાજાએ પહોંચાડ્યા તેમાં રહેલી છે. બીજા આચાર્યો અને બુદ્ધમા મુખ્ય તદ્દાવત બુદ્ધની જીડી તમજા અને જનમેવાની વિશાળ ઉદાર બાનના પરત્વે રહેલા કહી શકાય.”^૧ બ્રોહ્ડનબર્ગ કહે છે: ‘એ તો નક્કી છે કે, બૌદ્ધધર્મે બ્રાહ્મણધર્મ પાસેથી વારસા તરીકે તેના કેટલાક સૌથી અગત્યના ધર્મ-સિદ્ધાંતોની હારમાળા મેળવી છે, એટલું જ નહીં, પરંતુ ઇતિહાસકાર માટે બ્રોહ્ડન અગત્યનું ન કહી શકાય તેવી વસ્તુ, એટલે કે તેના ધર્મવિચાર અને ધર્મસંવેદનનો ઝોડ, કે જેને ગ્રન્થમાં જેટલી સહેનાઈથી પ્રગટ કરી શકાય તેના કરતાં વધુ સમજી જ શકાય, તે પણ બ્રાહ્મણધર્મ પાસેથી જ મેળવ્યો છે.’ યજુર્વાગ માટેનો તિગ્ગકાર તો બુદ્ધને તેમજ ઉપનિષદોને સામાન્ય છે. ડર્મનો નિયમ અને નિર્માણની શક્યતાની માન્યતામાં

બૌદ્ધધર્મ માનીના તમામ આર્ષ તિ નો બાગીદાર હતો દુ ખરોડ એ આ ન્ત્ય લોખના સનની મૂળગન ધટના છે, એ વાત પણ ઉપનિષદો સદિન બાગીના નધા તિ તત્ત્વમિદાતો માને છે પોતાના મિદાત અને ઉપનિષદના સિદાન વચ્ચે ન અસગનતા છે, એમ બુદ્ધ પોતે પણ માનતા ન હતા નિનુ, પોતાને ઉપનિષદો અને તેમના અનયાથીઓની અનુમૂનિ અને ટેકો છે એમ તેમને લાગ્યા ન્તુ બ્રાહ્મણોને તે બૌદ્ધ શ્રમણોના વર્ગમા ન મૂનતા ('શ્રમણબ્રાહ્મણો'), અને 'બ્રાહ્મણ' રમ્દને બૌદ્ધ આર્ષ તો કે મતોના સબધમા સમાનમૂલ્ય પદ તરીકે વાપરતા બૌદ્ધધર્મ તેની ગરબાનની સ્થિતિમા તો તિદુધર્મનો જ એક સ્થળો હતો, એમ ન્દેવુ નેર્સએ ગીઝ ડેવિઝ ને છે કે, 'બૌદ્ધધર્મ' પં પગગન (બ્રાહ્મણ) ધર્મના વર્તુળની અંદર રહીને ન વધ્યો હતો અને વિશ્યો હતો ^૧

૨ બ્રહ્મ

બુદ્ધે^૨ જગતની ક્ષણબયુગ્તા તથા અતાર્તિકતા ઉપર મુકેનો બાગ મ્પટ ગીતે જ ઉપનિષદોમા આપણને નેના મળતી વ્યાવહારિક જગતની નિંતા સાથે મળતો આવે છે ^૩ પરંતુ મુદાનો સનાન એ છે કે, બુદ્ધે વ્યાવહારિક જગતની ને નિંતા ખરી છે, તે, ઉપનિષદોની પેડે બુદ્ધ પણ કોઈ પરબ્રહ્મ નેવી પાગમાર્થિ- સત્તાને સ્વીકારતા હતા તેનું પરિણામ છે કે કેમ ન્યારે કોઈ ને કે દુ ઇન્દ્રિયા કે તત્ત્વમ્પ્રમા નથી માનતો ત્યારે તેનો એટનો જ અર્થ ચતા હોય છે કે, તે વિરે લોકોમા ને

૧ બુદ્ધિધર્મ' પા ૮૫

૨ બ્હિં કિયો [હિં બ્રાહ્મણ (૧૮૪૦)] પુ ૧ પા ૧૮૨ ૪

૩ હાલો લોકો આ અધુવ પદાર્થોમા મુવની દમ્ધા રાખતા નથી

પ્રચલિત ખ્યાલો છે, તેમાં તે નથી માનતો. તેથી બુદ્ધે ત્યારે અધર્મિત ખ્યાલોને તોડી પાડ્યા, ત્યારે તેમણે કોઈ વધુ ‘ધર્મિત’ (યોગ્ય) એવા ખ્યાલની દૃષ્ટિએ જ તેમ ક્યું હોવું જોઈએ. વસ્તુતાએ પણ બુદ્ધે ક્યાંય ઉપનિષદોએ સ્થાપેલ પરબ્રહ્મની પારમાર્થિકતાનો વિરોધ નથી કર્યો. કથાવલ્લભાં ન્યાં જુદા જુદા વિવાદી મુદ્દાઓ ચર્ચવામાં આવ્યા છે, ત્યાં પણ અક્ષરસત્તાની વાસ્તવિકતાના પ્રશ્નનો ઉદ્દેશ સરખો નથી કરવામાં આવ્યો. આ બધા ઉપરથી કોઈ પણ સૂચિત થતું હોય તો એટલું જ થાય છે કે, બુદ્ધને ઉપનિષદનો સિદ્ધાંત માન્ય હતો. વળી, બનાગમવાળો મુગ્ધસિદ્ધ ધર્મોપદેશ તો પારમાર્થિક ભૂમિકાના અસ્તિત્વનું બળપૂર્વક સૂચન કરે છે. પારમાર્થિક સત્તા બાબત બૌદ્ધગ્રંથોમાં આવતાં ‘તે સત્ નથી તેમજ અસત્ નથી, કે બંને નથી અથવા એકે નથી’ એવાં વર્ણનો, અબૌદ્ધ ગ્રંથોમાં આવતાં તેવાં ફરારો^૧ કે ન્યાં તે વર્ણનોનો હેતુ પારમાર્થિક સત્તાનો નિષેધ નહોતો, પણ તેનાં બુદ્ધિગમ્ય વર્ણનોનો નિષેધ હોય છે, તેમની આપણને યાદ દેવડાવે છે.

તો પછી બુદ્ધે પારમાર્થિક સત્તાનો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સ્વીકાર કેમ ન કર્યો? તેમ ન કરવાનું કારણ એ છે કે, તેમ કરવું એ તો સાપેક્ષતાના જગતમાંથી બહાર પગલું ભરના જેવું થાય; અને તેમ કરવાની કાચહેસરતા બાબત બીજાઓ ઉપર આક્ષેપ કરવાની પહેલ બુદ્ધે પોતે જ કરી હતી. પારમાર્થિક સત્તા વ્યાવહારિક જગતનાં સાધનોનો વિષય બની શકતી નથી. આપણે ઇન્દ્રિયગમ્ય અનુભવ પોતાની મર્યાદામાં ક્યાંય પારમાર્થિક સત્તાનું અસ્તિત્વ દર્શાવતો નથી. ઉપનિષદો પણ એ વસ્તુ કબૂલ રાખે છે, અને પારમાર્થિક સત્તાને આપણા વ્યાવહારિક જગતના સમઘો અને લક્ષણો લાગુ કરવા સામે આપણને ચેતવે છે. ઉપનિષદના ઋષિને

૧. ઋગ્વેદ ૧૦, ૧૨૬, ૧-૨, બૃહદ્ ૭૫૦ ૨-૫-૧૬, ૩-૮-૮, ઈશા ૭૫૦ ૪ અને ૫, કઠં ૭૫૦ ૩-૧૫, મુડકં ૧-૧-૬, ૨-૨-૧, ચૈતાં ૬-૧૧; મૈત્રી ૪-૧૭.

પાર્થમાર્થિ- સત્તાના સ્વરૂપનું વર્ણન કરવાનું હોવામા આવના તે સૂચ જ
ત્યા, અને ત્યારે તેમને શ્રીયી તે પ્રથમ પૂજવામા આ થો, ત્યારે તેમણે
સૂચ મહેવાનુ ચાનુ ગમ્યુ અને હેવો એનુ જ ન્યુ કે, 'આત્મા એ
સુખી છે' (શાન્તોડયમામા) ૧ " ત્યા આખ પગેયી ગની નથી,
વાણી જઈ ગની નથી, કે મન જઈ શનુ નથી તેને અમે જાણના નથી
કે સમજતા નથી, તેનો ઉપદેશ શી રીતે આપીએ? " ૨ " તે જાણે નથી
અને ન જાણે નથી બધા છે " ૩ ધર્મી ના ઉપનિષદો પરમહત્ત્વા
નિરાત્મ- વર્ણનો આપે છે ૪ પરંતુ પરમહત્ત્વ એ એવી અનાન અને
અન્યેય વસ્તુ છે, કે જેનો કોઈ આદિ યા અત નથી તથા આકૃતિ, સ્વરૂપ
કે આનંદન નથી એની કંપના સામાન્ય માણુમો માટે બુ ઊંચી
દેહેવાય તેથી શ્રીને ઉપનિષદો બક્તિ-ઉપાસના અથે પરમહત્ત્વા કે ના-
હનાત્મ- વર્ણનો આપે છે અને જણાવે છે કે, શ્રીદેવી ન વર્ણવી
શકાય એનું પરમહત્ત્વ સ્વરૂપ અતે તો બાનાત્મ છે પરંતુ ઉપનિષદો
એ પ્રમાણે પરમહત્ત્વી અનુયતા બાળની પોતાની મોળી બૂનાતને
વધારા રહેવાની હેવટ સુધી હિંમત ન શ્રી શક્યા, ત્યારે શુદ્ધ નધુ
મુસગત રહીને બાનાત્મગિ જગતનું કોઈ પણ લક્ષણ કે સ્વરૂપ પાર્થમાર્થિ-
સત્તાને લગા વાનો છે- સુધી જન ૧૨ જ ને છે ત્યારે શુદ્ધ એમ
સામિત ને છે કે, આ લક્ષણે બનાતુ જગત એ પાર્થમાર્થિ- સત્તા
નથી, તેમજ ૩૫, વેના વગેરે પાચ ૨ ધો એ આત્મા નથી તમજ
નિરીણ એ કોઈ જાતનું બાનાત્મગિ અગ્નિત્વ નથી, ત્યારે ખરી રીતે તે

૧ શત ૦ આ ૦ ૩ ૨ ૧૭

૨ ૨૦ ૭૫૦ ૧ ૩ જુઓ ૬૬૦ ૭૫૦ ૧ ૧૨ ૧૩ મુદ ૭૫૦

૩ ૧-૮ પાણ

૩ કેન ૦ ૭૫૦ ૧ ૩

૪ બુદ ૦ ૬૫૦ ૨-૩ ૬ ૩-૮-૮ ૩ ૬ ૨૬ ૪ ૭-૪ ૬૬૦ ૭૫૦

૩ ૧૫ મુદ ૦ ૧-૬

પારમાર્થિક- સત્તા, આત્મા કે નિર્માણનું સ્વરૂપ શું છે એ પણ મહેના નથી, નારણ કે પ્રમાણોથી તે સ્વરૂપ પુરનાર જરી આપી શકાય તેવું નથી તેનો સાક્ષાત્કાર મુક્ત પુરુષોને જ થઈ શકે બાળનાઓએ તો આમ પ્રમાણથી જ તેનો સ્વીકાર ગ્વેા પડે પરંતુ એક વાર આમ પ્રમાણનો સ્વીકાર જરીએ, તો પછી વૈદિક દેવોની બામતમા વેદોનું આમ પ્રમાણ સ્વીકારવાની શી ગીતે ના પાડી શકીએ ? અને બીજાઓ મગ્તા બુદ્ધના મતને વધુ સ્વીકાર્ય માનનાનું પણ દાગણું શું ? અતિમ પ્રશ્નો બામત તર્ક પડે જશા નિશ્ચિત નિર્ણય ઉપર પહોંચી શકાય તેમ નથી એમ ઉપનિષદો મહે છે અને બુદ્ધ તે સ્ખૂન રાખે છે અને તેથી જોએ મહે છે કે તેમણે તેવો નિશ્ચિત નિર્ણય પ્રાપ્ત ન્યો છે, તેઓ દુનિયાના ગમાર લોડો ઉપર પોતાની છાપ પાડના ઇચ્છનારા ધૂતો જ છે બુદ્ધ પોતાની પહેના થઈ ગયેના વાદીઓના બામારાક્યોને તોડી પાડ્યા, તે નઈ તેમની જગાએ પોતાના બામાવાક્યો સ્થાપના માટે નહો દાગણુંકે એમ ગ્રાથી તો વાત્તિવાદોને જ ઉત્તેજન મળે, અને તે તો આધ્યાત્મિક નિગ્રાસને બાધ જ નીરડે બુદ્ધ જાહેર મરે છે કે, પોતે જો કાઈ સત્યો જાણે છે તે બધાને પ્રગટ ગ્તા નથી, તેનું દાગણું માત્ર એ જ નથી કે તે સુમુક્ષુને ઉપયોગના નથી પરંતુ એ પણ છે કે, માણસો તે બધાને વિષે બિન બિન અભિપ્રાય ધગવતા હોય છે ૧ તેમના જમાનામા વ્યર્થ ચર્ચાઓ એ એ પ્રકારના માનસિક રોગરૂપે બની ગઈ હતી હિંદુ તરત્રવિચારકો વિચારના અતિમ મુદ્દાઓ સાથે આથ વા જતા સ્વપ્નની જોડી જરિયાનો તરફ દુર્નક્ષ ગ્તા ના, એમ બુદ્ધને લાગતું

૧ ઉદાહરણ પા ૧૧, મયુત્ત ૫-૪ ૭ દીધ ૧-૧૭૬ પરમાર્થ-સત્તાનું અગમ્યપણા કસાવવા માટે ગૌતમ ધારણ કરવાની યુક્તિ થી જાણીની છે જ્યારે વિમલ્લપ્રીતિને પરમાર્થસત્તાનું સ્વરૂપ વર્ણવવાનું કહેવામા આવ્યું ત્યારે તે સૂચ રજા એટલે તોપિસત્ત્વ મનુષ્યો જોલી જડપણા ' કીક મ્યુ ! કીક ક્યુ અદ્વિત તત્ત્વ અદેખર સમ્પદોથી પર ઉ " (વિમલ્લપ્રીતિસુત્ર) સુમુદ્રી ગદાયાન બુદ્ધિગમ પા ૧૦૧ ૧૦૭

ધર્મથી પણ જ્યુ નથી . જે આ ધર્મ છે, તે જ સત્ય છે . ખરેખર એ બંને એક જ છે.”^૧ વૈદિક ઋત શબ્દમાં સત્ય તેમજ ધર્મ એ બંનેનો સમાવેશ થાય છે^૨ તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં સસિદ્ધિ પામેતો આત્મા કે જેણે પોતાના આત્માની પરબ્રહ્મ સાથે એકતા અનુભવી છે, તે ગાય છે ‘હું ઋત (સત્ય) માથી પ્રથમ જન્મેતો છું, દેવો જતા પણ પ્રથમ જન્મેતો છું, અને અમૃતતરુની હું નાભિ છું”^૩ તે જ પ્રમાણે કહ ઉપનિષદમાં ઋગ્વેદનો^૪ એક દ્વંદ્વે મુખ્ય અગોમા ઉતારનામાં આવ્યો છે, ત્યાં ઋતને પરમતરુ સાથે એકરૂપ કહેનામાં આવ્યું છે^૫ પરબ્રહ્મ ઋત તેમજ સત્ય બંને છે^૬ ધર્મ અને ઋતની સત્ય સાથે એકરૂપતાનો સિદ્ધાંત ઋગ્વેદ તથા ઉપનિષદો જેટલો પ્રાચીન છે એક જ પરમતરુ જ્ઞાનવૃત્તિનાળાને શાશ્વત સત્ય તરીકે સમજાય છે, અને તેને પામનાનો માર્ગ જ્ઞાન તથા શ્રદ્ધા હોય છે ઉપનિષદો આ દૃષ્ટિમિદ્ધ ઉપર બાર મૂકે છે ત્યારે જેઓ ધાર્મિક વૃત્તિના હોય છે, તેઓને પરમતરુ શાશ્વત પ્રેમ તરીકે સમજાય છે, અને તેમનો માર્ગ પ્રીતિ અને ભક્તિ હોય છે પત્રીના ઉપનિષદો, ભગવદ્ગીતા અને

૧. ૧ ૪ ૧૪, ઉપરાત જુઓ જુદાં ઉપાં ૪-૧૫-૧, ઈશાં ઉપાં ૧૫, “સત્યતુ મુખ હિરણ્મયપાત્રથી ઢાંચેલું છે, તેને હે પૂષ્પ”^૧ જ ખોલી નાખ, જેથી (સત્ય જે જેનો ધર્મ છે એવો) હું સત્યધર્મી તેને જોઈ શકું.”
૨. જુઓ ઋગ્વેદ ૪-૫-૫, ઉ-૧૦૪-૮, ૯-૧૧૩-૪, ૧૦-૧૯૦-૧

૩. ઋતથી જીલ્લું અનૃત છે, તે જ સત્ય, તેમજ આ ધર્મ બંને છે

૪. અહમ્ અસ્મિ પ્રથમજા ક્રતાડસ્ય, પૂર્વમ્ દેવેન્ધ્રો અમૃતસ્ય નાભાડિયિ ।

૫. ૪ ૪૦-૫, ઉપરાત જુઓ વાજસનેથી સહિતા ૧૦-૨૪, ૧૨-૧૪, તૈત્તિં ૨૧ ૩-૨-૧૦૧, શાંતો બ્રાહ્મ ૬-૭-૩-૧૧, તૈત્તિં આરં ૬-૧-૫-૬ રામાનુજચાર્ય^૨ કહો ૫-૨ ઉપર દીક્ષ કરતા ઋતને ‘અપરિચિન્ત્ય સત્યરૂપ બ્રહ્માત્મક’ કહે છે

૬. ૫-૨, જુઓ તૈત્તિં ૩-૧૦ અને કહો ૫-૨ ઉપર શ કરાચાર્ય

૭. ઋત સત્ય પરં મદ્ય । તૈત્તિં આરં ૬-૧૩-૨૭-૧૨.

આપણને ધર્મનો આદર, સત્કાર કે ભક્તિ કરવાનું કહ્યું છે. ધર્મ એ જ પરમતત્ત્વ છે, અને જગતના પદાર્થો પણ તે એક જ પરમતત્ત્વમાંથી પ્રગટેલા હોઈ ‘ધર્મો’ કહેવાય છે.

૪. નિર્વાણ

આજ^૧ હવે સામાન્ય રીતે કબૂત્ર રાખવામાં આવે છે કે નિર્વાણને ‘શન્યતાની અનંતતા’ સાથે સરખાવવું એ ખોટું છે. ‘નિર્વાણ’નો શબ્દાર્થ ‘ઓલવાઈ જવું’ થાય છે, અને જો ઓલવાય છે તે તો ‘તૃષ્ણા દુઃખ અને પુનર્જન્મ’^૨ છે. નિર્વાણની મૂળ બૌદ્ધ કલ્પના એવી છે કે તે એક અવાચ્ય સ્થિતિ છે, તથા તેને અહીં^૩ આ જન્મમાં જ તૃષ્ણા અને મંથોજનોના મંપૂર્ણ ક્ષયથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. ત્યાં સંસાર પૂરો થાય છે અને અવિનાશી શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે, એવી એ એક વાસ્તવિક અવસ્થા છે.^૪ અપાઝ મહાસુત્તમાં નિર્વાણનું વર્ણન ઉપનિષદોમાં આવતા મોક્ષના વર્ણનની યાદ દેવડાવે એવી રીતે કરેલું છે. “પોતાને ન મંતાપતો, પારકાને ન મંતાપતો, આ જીવનમાં – જીવતોજીવત ઈસારહિન બનેયો, નિર્વૃત્ત થયેલો, શીનળ બનેલો, સુખ અનુભવતો એવો તે બ્રહ્મ બનેલા આત્મા વડે વિદ્યરે છે.”^૫ થેરગાથા અને થેરીગાથાનાં મુંદર કાવ્યો નિર્વાણની મુક્તિ અને આનંદના ખ્યાલથી જ પ્રેરાયેલા છે.

૧. ઇડિઝ ફિલોઝોફી [હિંદી આવૃત્તિ (૧૯૪૦)] પુ. ૧. પા. ૬૮૮.

૨. મહાવગ્ગ, ૬-૩૧-૭; (રેકેટ જન્મ ઓફ ધી ઈસ્ટ પુ. ૧૩.)

૩. જુઓ બલ્લભસુત્ત : દીધઃ ૧.

૪. નદી સયોજનો લોકો વિતક્રસ વિચારના ।

તણ્હાય વિપ્પહાનેન નિવ્વાનમ્ ઇત્યુચ્ચતિ ॥

સુત્તઃ નિઃ ૧૧૦૬; જુઓ ૧૦૮૭ પણ.

૫. મન્નિજમઃ ૧-૪૧૨. “અનંતરો, અવરંતરો રિદ્ધે વે ધમ્મે નિચ્છાતો નિવ્યુત્તો સંતિભૂતો સુત્તપનિસવેદી પ્રદ્ધમ્ભૂતેન અત્તના વિદ્ધરતિ ॥

આપણે નિર્વાણનું શ્વેતપ યથાયોગ્ય ગીતે ન નિરૂપી શકીએ, તાગણ કે તે વસ્તુ પ્રમાણુ જ્ઞાનનો નિયમ નથી જોએ તેનો આકાશના જે છે તેઓ તેને બાવાત્મક ગ્રિથિતિ તરીકે જોયી અનુભવના હોના છતાં, વાણીની દૃષ્ટિએ તે ‘નેતિ નેતિ’ એવી અભાવાત્મક વસ્તુ જ કહેવાય કર્મના નિયમથી નિયંત્રિત એવી વ્યાવહારિક સત્તાનો અર્થોત્ સ સાગનો નિર્વાણમા અભાવ જ છે.

[અહીંથી આગળનો ભાગ, આ પુસ્તકના ૭મા પ્રકરણના જ શબ્દોની લગભગ પુનરુક્તિરૂપ હોઈ, અહીં ફરીથી ઉતાર્યો નથી]

૫ : બુદ્ધ નાસ્તિક શાથી કહેવાય ?

જો? બુદ્ધ આ પ્રમાણે ઉપનિષદોનું મૈદ્વાતિક દૃષ્ટિમિદુ સ્વીકારે છે, તો પછી બૌદ્ધધર્મને હિંદુ દાર્શનિકોએ નાસ્તિક-વેદમાલ્ય ગણી કાઢ્યો તેનું કારણ શું? હિંદુ તેમજ બૌદ્ધ ધર્મ તથા સરકૃતિની સરણિઓ વચ્ચે આમ વિચ્છેદ પડના બામન શો બુનાસો છે?

હિંદુઓનો વિરોધ બુદ્ધના આચારને લગતા કાર્યક્રમ પરત્વે જોટનો છે, તેટલો તત્ત્વસિદ્ધાંતો પરત્વે નથી હિંદુઓના ઇતિહાસની શરૂઆતથી જોઈશું તો જણાશે કે, વિચારોની બામતોમા રતત્રતા અને આચારની મામતમા અચનાયતન એ હિંદુઓનું ખાસ લક્ષણ છે સામ્ય અને પૂર્વગીમાસા જેના દર્શનો ધર્મગ્રમા નથી માનતા છતાં હિંદુઓ તેમને આસ્તિક - વેદમાન્ય દર્શન તરીકે સ્વીકારે, પરંતુ બૌદ્ધધર્મમા નીતિ-નિયમ અને આધ્યાત્મિકાનુ લક્ષણ બારોબાર ભર્યું હોના છતાં, તેઓ તેને ઇન્કારે, અને તે એક જ કારણે કે, સામ્ય અને પૂર્વગીમાસા દર્શનો હિંદુઓના સામાજિક જીવન તથા વર્ણશ્રમ-વ્યવસ્થામા પ્રજા દબાવીરી નથી કરતા, ત્યારે બૌદ્ધધર્મ પોતાના સિદ્ધાંતને લોકોની જીવનવ્યવસ્થા મુખી પહોચાડવાનો આગ્રહ રાખે છે

ઉપનિષદોનું તત્ત્વમાન સ્વીકારીએ, તો તે અનુસાર આચારવિચાર કેવો હોવો જોઈએ એ વસ્તુ બુદ્ધે અનુપમ, કુમળના તથા તર્ક વડે બનાવી આપીને, ઉપનિષદોના સિદ્ધાંતને માત્ર હોડેથી સ્વીકારનાગઓની માન્યતાઓ તથા આચરણમાં કેવો વિરોધ વ્યાપી રહ્યો હતો તે ખુલ્લું કરી બતાવ્યું. ઉપનિષદોના પ્રખર ચિંતકો દિંમતએ પરમતત્ત્વનાં ઉચ્ચ શિખરો ઉપર વિચિત્રતા હતા, ત્યારે બીજી બાજુ આમગ્નતત્ત્વને તો તેનાં નાના દેવદેવીને પૂજવા દેવામાં આવતી હતી, અને તે દેવદેવીઓ જે જાતના હોમદવનની આશાશા ગાખનાં કહેરાનાં હતાં તે જાતના યજ્ઞકાંડોમાં ગૂચવાયેલી રહેવા દેવામાં આવતી હતી. એ બધા જટિલ યજ્ઞવિધિઓ ઉપર બુદ્ધના જમાનામાં વિચારવંત લોકોનો વિશ્વાસ નહોતો રહ્યો. વસ્તુતાએ વાનપ્રથે અને યતિઓને તે યજ્ઞયાગો કરવાની ફરજમાંથી બાતલ ગણવામાં આવ્યા હતા; અને તેથી એવો સંશય સ્વાભાવિક રીતે જ ઊભો થતો જતો હતો કે, ગૃહસ્થો પણ એ ખર્ચાળ તથા જટિલ વિધિવિધાનોને શા માટે પડતાં ન મૂકે. જેઓ માત્ર શબ્દને પકડીને અચળ રહેતા માંગતા હતા તેમની સામે બુદ્ધે વિરોધ ઉઠાવ્યો અને જાહેર ક્યું કે, મોક્ષ એ કાંઈ બાહ્ય કે કાયદાકાનૂનની વસ્તુ નથી, પરંતુ આંતરિક તથા આધ્યાત્મિક વસ્તુ છે.

ઉપનિષદો અહિંસાના સિદ્ધાંતનો પક્ષ કરનાં હતાં, પરંતુ તેમાં તેઓએ એક અપવાદ રાખ્યો હતો. વૈદિક દષ્ટિબિંદુ એટલું તો દૃઢમૂળ થઈ ગયું હતું કે, વૈદિક વિધિવિધાનો પોતાના સિદ્ધાંતોની ભાવનાથી છેક વિસંગત હોવા છતાં, ઉપનિષદો તેમને નબાવી લેતા હતાં. દાખલા તરીકે, છઠ્ઠાગ્યોપનિષદમાં જણાવ્યું છે કે, મુમુક્ષુએ બીજી બાજતો સાથે 'કોઈ પણ પ્રાણીને તીર્થ બહાર કઢી દુ ખ ન આપવું.'^૧ તીર્થ બહાર એટલે પશુચર સિવાય. પરંતુ બુદ્ધને તો^૨ યજ્ઞહિંસા પ્રત્યે

૧. અહિંસા સર્વભૂતાં અન્યત્ર તીર્થેભ્ય ॥ ૮-૧૫. ॥

૨. જુઓ દીપ્ત ૧-૧૨૭ : કૃદદંતસુત. જે કે બુદ્ધ પોતાના શિષ્યો પાસે કટક શિસ્ત અને નિયમપાલનની અપેક્ષા રાખતા હતા, છતાં પોતાના

પોતે અમુક સુધારા દાખલ કરવા ઇચ્છતા હતા, તેમ છતાં, બુદ્ધ એ માન્યતા હેઠળ જ જીવ્યા અને મર્યા કે, પોતે આર્યધર્મના સિદ્ધાંતોને પુનઃ સ્થાપિત કરના હતા. તે પોતાને કોઈ જુદા નવા ધર્મના સંરચાપક માનતા ન હતા, જે કે બ્રાહ્મણમાર્ગી હિંદુધર્મને તે સંશુદ્ધ કરવા તથા પોતાની આસપાસની સમાજવ્યવસ્થામાં નવો પ્રાણ પૂરવા આવુર હતા. પરંતુ દરેક યુગમાં પ્રગતિના વાહકો સ્વાભાવિક રીતે જ જન્મ અને વિરોધના સંચાલકો જ મનાય છે. વંશપરંપરાગત આચાર્યપણાની જગાએ આધ્યાત્મિક સંઘ-ભાવને મૂકીને, જન્મ અને મૃતિની જગાએ વૈયક્તિક શ્રેષ્ઠતાને મૂકીને, વૈદિક આત્મપ્રમાણની જગાએ પ્રજા-શુદ્ધિને સ્થાપીને, વિધિવિધાનની કુશળતાને રચાને શીલ-નીતિને મૂકીને, અને વૈદિક દેવોની ઉપર મુક્ત અનેલા અર્દતને સ્થાપીને, બુદ્ધે બ્રાહ્મણ-વર્ગનો ગુરસો સારી પેઢે ઉત્તેજ્ય મકથો; અને તેઓ તેમને સમાજવિરોધી બળ માનવા લાગ્યા. બુદ્ધ અને તેમના અનુયાયીઓને બ્રાહ્મણોની નજરે અક્ષમ્ય નારિતકો હરાવનાર વરતુ તેઓએ જે સામાજિક ક્રાંતિ મચાવી મૂકી, એ જ હતી. :બુદ્ધના સિદ્ધાંતમાં એવું કંઈ નથી કે જેનો હિંદુ વિચારસરણિ સાથે મેળ ન ખાઈ શકે, પરંતુ બ્રાહ્મણોના ઉપરીપણાના પાયા ઉપર રચાયેલી સમાજવ્યવસ્થા અને તે વસ્તુને ધનકારનાર વ્યવસ્થા વચ્ચે જે વિરોધ ઊભો થાય, તે બેમાં તડબ્બે ન હોઈ શકે.

નોંધો

પાન ૨ : બૌદ્ધ શાસ્ત્રગ્રંથો :—[અંત્યકર્તાએ પોતે આ રચણે આપેલી સાંખી નોંધ.] “ પરંપરા એવી છે કે, બુદ્ધના નિર્વાણ બાદ તરત જ (પહેલા જ આતુર્માસમાં) બુદ્ધે ઉપદેશોત્ત ધર્મ અને વિનય (સિદ્ધાંત અને આચારવિધિ) નો સંગ્રહ કરવા, તે બધું જોમને યાદ હોય તેવા સમર્થ શિષ્યોની એક સંગીતિ (પરિષદ) ચૂંટીને ભરવામાં આવી હતી. તે વખતે તે બધાના સ્મરણમાં હતી તે બધી બાબતોનો બધાની સંમતિથી સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો. સો વર્ષ બાદ પાછી તેવી બીજી પરિષદ વૈશાલીમાં ભરવામાં આવી. તેમાં વિનયની ફરી ઘોષણા થઈ, અને મૂળ આચારથી વિરુદ્ધની જે દશ બાબતોનું પ્રતિપાદન શરૂ થયું હતું, તેનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો. ત્યાર બાદ, સિલોનની પરંપરા પ્રમાણે, તેવી ત્રીજી પરિષદ અશોકના સમયમાં ઈ. સ. ૨૪૭ના અરસામાં ભરવામાં આવી; અશોકના ભાષ્યવાળા લેખમાં સાત ‘ ધર્મપર્ચાયો ’ નો વારંવાર અભ્યાસ કરતા રહેવાની સલાહ આપવામાં આવી છે. તે સાને પ્રકરણો મુત્તપિટકમાં મળી આવે છે; એટલે એવું જરૂર માની શકાય કે, અશોકના સમયમાં પણ મુત્તપિટકમાં સંગ્રહાયેલાં સૂત્રો જેવા બાગો જરૂર અસ્તિત્વમાં હશે. સાંચિવાળા લેખોમાં ધમ્મચયિક (ધર્મોપદેશક), પેતકી (‘ પિટક ’ જાણનાર), મુતાતિકિની (મુત્તંત જાણનાર), પચ્ચેકાચિક (પાંચ નિકાય જાણનાર) એવા શબ્દો આવે છે; તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, પિટકો, સંવાદો, અને પાંચ નિકાયો વગેરે વિભાગો તે સમયમાં જાણીતા હતા. સાંચિના લેખો ઈ. સ. ૫. બીજા સૈકાના ગણાય છે. એટલે આપણે ખાતરીપૂર્વક માની શકીએ કે, અશોકના સમય સુધીમાં ત્રિપિટક ગ્રંથોની પરંપરા બરાબર પ્રચારમાં આવી ગઈ હતી. એ બાબતને પાછો, ચીની ભાષાંતરો અને પાંચ નિકાયોના કેટલાક ભાગોનાં

સંસ્કૃત ભાષાંતરોની શોધથી વધુ પુરાવો મળે છે. ત્રિપિટક ગ્રંથમાં પોતામાં જુદા જુદા સમયના થરો છે, અને ઘણા સુધારાવધારા થયાના ચિહ્નો દેખાઈ આવે છે, બેકે, પરંપરામાં તો એ આખા સંગ્રહને સુદ્ધવચન અથવા પ્રવચન (ઉત્તમ વચન) કહેવામાં આવે છે. તો પણ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે, બુદ્ધના સમયથી માંડીને જ તેમના ઉપદેશો અને મુનાકથોનો સંગ્રહ થતો આવ્યો છે.

પા. ૩ : પાલિ ધર્મગ્રંથો.—એટલે કે પા. ૨ની નોંધમાં જણાવેલો મૂળ બૌદ્ધ ત્રિપિટક ગ્રંથ. તે મહાભારતથી ત્રણ ગણો મોટો છે, અને તેની શ્લોકસંખ્યા લગભગ ત્રણ લાખ છે. સુત્તપિટક, વિનયપિટક, અને અભિધમ્મપિટક એવા તેના ત્રણ મુખ્ય ભાગો છે. તેથી તે ત્રિપિટક કહેવાય છે. ('પિટક' એટલે આચાર્યની પેટી.) સુત્તપિટકમાં ખાસ રીતે બુદ્ધ અને તેમના મુખ્ય શિષ્યોના ઉપદેશોનો, અને વિનયપિટકમાં બિંદુઓને પાળવાના નિયમોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. અભિધમ્મપિટકમાં બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનો વિસ્તારથી વિચાર કરેલો છે.

સિલોનના તવારીખ ગ્રંથો અને સંસ્કૃત માયાના બૌદ્ધગ્રંથો —બૌદ્ધધર્મ ઈ. સ. પૂ. ત્રીજા સૈકામાં સિલોનમાં ગયો. પરંપરા એવી છે કે, અશોકનો પુત્ર મહેન્દ્ર સિલોનમાં ધર્મપ્રચારાર્થે ગયો હતો. બુદ્ધધર્મના જે મુખ્ય ક્ષેત્રો—હીનયાન (થોડા લોકોનો માર્ગ) અને મહાયાન (બહુજનનો માર્ગ), તેમાંથી સિલોનમાં હીનયાનનો પ્રચાર વધુ છે. હીનયાનવાળાઓ પહેલી પરિપક્વ વખતે એકત્રિત કરવામાં આવેલા ત્રિપિટક ગ્રંથને જ પોતાનો આધાર માને છે. સિલોનમાં એ ત્રિપિટક ગ્રંથ વત્તગામનીના વખતમાં ઈ. સ. પૂ. ૮૦ના અરસામાં પહેલી વાર લખી લેવામાં આવ્યો. ત્યાં સુધી તે માત્ર યાદદાસ્તમાં જ સંધરાયેલો ગુરુ-શિષ્યપરંપરાએ ચાલ્યો આવતો હતો.

મહાયાનવાળાઓ, કનિષ્ઠ ગામના વખતમાં (ઈ. સ. પૂ. પહેલું સૈકું, અથવા ઈ. સ. પૂ. પહેલું સૈકું, અથવા ઈ. સ. પૂ. ત્રીજું સૈકું) પંચમ—

૧ જનધર્મ ભગવેલી મદાપત્રિ (મનસગીતિ) મા હગરનામા આવેના નિદાનને અનુચર છે તેઓએ મૌદ્ધર્મમા સો-પ્રચલિત ભક્તિ, પૂજન, તત્ત્વગેરેના તત્ત્વો વડુ પ્રમાણુમા દાખવ મ્યા છે મદાયાનનો પ્રચાર કિત્ત તત્ત્વ નેપાન વગેરેમા વડુ છે તે પથનાગાઓના પ્રથો મુખ્યત્વે ચમૃદન બારામા છે

અનુક્રમે ઈ સ ના ચોથા અને પામમા મૈનામા નખાયેના દીપવસ અને મદાવસ એ પાનિપ્રથો મુખ્યત્વે અંતિદાસિ-અગત્યના છે તેમનો અર્થો સિનોનના તવાગીખપ્રથો તરીકે ઉલ્લેખ નેસો છે

પા ૧૦ સૌમિગીસ — મુપ્રસિદ્ધ મદાન ગ્રીષ્મ દિનમુક તે એવેન્મમા ઈ સ પ ૪૬૮મા જન્મ્યો હતો જગતની મદાન નિમૃતિઓમાની એ-મે ગણાય યુરોપીય દિનચૂરીના પિના સમાન આ પુરુષને આ ૮ પશુ એ-મદાન અત્રાગ્રહી વીર તરીકે યાદ નેરામા આવે છે પિનાની પાળા તે પશુ ગિ પીનો ધધો ગતો થયો હતા પરંતુ પિનાના મૃત્યુ બાદ થોડોપણો વાગસો હાથમા આવના તણુ પોનાને જેમા પડેનેથી જ કુલ્ગતી ગસ હતા તે દિનચૂરીના અધ્યાસમા જ પોતાનો સમય અને શક્તિ ખચવા માખ્યા શરીરે ત નીરોગી અને બળવાન હનો પોનાના દેહ માટે લડના પડેના યુદ્ધો દૃશ્યમાન તની સનશક્તિની રોમાચ પ્રિગતો પ્રચારમા છે ત માનના કે તને છવનમા એ ખાસ આધ્યાત્મિક પ્રયોજન પાઠ પાડનાતુ છે ગોગીને પ્રસંગે તેને એ દેવી અરાગ સબગાનો અને તેને દોગલ્લી આપતો તે જમાનાના પતિત લોડો પોને સર્વશ હોનાતુ ધમડ ગખના તથા બાકીનાઓ શ્દિગ્રન્થતાથી ગમે તે બામનનો અધસ્વીકાર કર્યા ગતા સાક્રીસ પડિતાના ધણુ પાખડ ઉવાડા પાશા તે પોને જાણે અનાન હોય તે રીત, પેના ધમડીને પ્રશ્ન પૂછનાથી શરૂઆત રના અને પછી પેતા જે જવાબ આપે તેની છણુ ગીથી તેના સિદ્ધાંતતુ પોન્ગપણ ઉધાકૃ પાડતો પશ્ચિ મે તના ધણુ દુસ્મન બન્યા અને હેરો રાજસત્તા મનાઈને તેના વિરોધીઓને જરા

અધુ કાનનાનારો આપના, એ- બાપણિયાએ, મેનેટસ નામના ધર્મિએ, તથા એ- પતુલએ તેના ઉપર દેશના જુનાનોનો બુદ્ધિમત્ત કરવાનો, ગજમાન્ય કુન્દેવેને તુરુશ્ચરવાનો, અને તેમને મ્થાને નના દેવો ઊભા કરવાનો આરોપ મૂક્યો. તેને એર પીને મરવાની શિક્ષા કરવામા આવી હસને મોઝે મોકેડીમે તે શિક્ષાનો મ્વીનાર ક્યો ગાધીજીએ 'એક સત્યાગ્રહી વીગની મ્થા'ને નામે એ આપ્યા પ્રસંગતુ ગુજરાતી બાસાન મરેનુ મગે છે

પા ૨૬ હંસેકીલ —પ્રાચીનતર ઇજરાતની જાનીઓમાનો સૌથી વધુ પ્રાણુનાન અને અસમગ્ર જાની તે જેરુસાતેમના મદિગો પુરોહિત હતો અને પોતાના જમાનાની ઐતિહાસિન, કાનૂની, અને વિધિનિધાનેને લગતી પરપરાઓ તથા પડોતી પ્રજાઓના સમનવીન ઇતિહાસો તથા ડહિઓથી સારી રીતે માહિતગાર હતો. તે આશરે રીમે- નરિનો હતો ત્યારે (૫૭) જેરુસાતેમ ઉપર બાબિલોનિયાના ગજનએ ચાર્લરી આે તેને ગજન, અમીરઉમગન, કારીગરો અને સેનાપતિઓની સાથે માર્ગિતોન ઉપાડી જવામા આ યો તેણે પોતાનુ માડીનુ ઇવન તા જ પૂરુ મ્યુ ત્યા મ્હેના રહેના તેો પેગ મગે દષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ પોતાના જ્ઞાતિમધુઓને બાબિલોનિયાના રાજાની માર્ગન જે મિગ્ગન પ્રાપ્ત થઈ તેનુ રાજા તેમની ધર્મવિમુખતા, ઈશ્વર વિમુખતા અને અનાચાર હતા, એમ તે માનતો બવિધ્યમા પોતાના જનબાઈઓ ઈશ્વરથી ડરી, સત્યાગ્રી બની, ફરી પાછા જેરુસાતેમમા પોતાનુ મૂળ સ્થાન પ્રાપ્ત કરગે એી તેને શ્રદ્ધા હતી

પા ૩૦ ચેતનાનો જયમ્મ —ગાનિત્વાન મુતમા બુદ્ધ આનદને સમજાવે છે કે “જો ‘જ્ઞાન’ એટલે કે જન્મ ન થાય તો જગ મગ્ણાપી દુખ પણ જોગવવાનુ ન રહે જો કોઈ પ્રમગો કયા ય મવ’ (એટલે કે, ચતુન્નનુ પોતપોતાના સાગનગસા દમો વડે જુદા જુદા થનુ) ન હોય, તો જ્ઞાનિ (જન્મ) ન હોય જો મ્યાય દેશનુ

અપદન (આગ્રહ તોભવ્યગમવાપચ) ન હોય, તો બર પણ ન હોય, જે સૃજા ન હોય, તો ઉપાદાન ન હોય, જે વેદના (મુખ દુષ્ણ વગેરેની) ન હોય, તો તૃષ્ણા ન હોય જે સ્પર્શ (ધન્દ્રિયેનો) વિષય સાથેનો આવાન પ્રત્યાવાનનો સબધ) ન હોય, તો વેદના ન હોય, જે નમ્-રૂપ (શરીરમનનુ સહનરી તત્ર) ન હોય, તો અર્થ ન હોય, જે વિજ્ઞાન (ચેતના) ન હોય, તો નામરૂપ ન હોય, અને નમ્-રૂપ ન હોય તો વિજ્ઞાન ન હોય ” આટલું શ્રીને શુદ્ધ એ છેત્તી શ્રી-વિજ્ઞાન અને નામરૂપનો મગધ આ પ્રમાણે અષ્ટ રે છે —

“(નવો જન્મ થના પડેના) વિજ્ઞાન (ચેતના) જે માતાની કૃષ્ણમા અવક્રમે (ઊતરે પ્રવેશે) નહીં, તો માતાની કૃષ્ણમા (બાળના) નામરૂપ જામે તથા વધે ખગ? તેમજ વિજ્ઞાન (ચેતના) માતાની કૃષ્ણમા અવક્રમ્યા પછી પાછું ચાલ્યું જાય (વ્યુત્ક્રમે), તો નામરૂપ (જ્યતા બાળક તરીકે) પ્રસવે ખગ? અને જન્મ્યા પછી પણ બાળપણમા જ વિજ્ઞાન (ચેતના) વ્યુત્ક્રિત થઈ જાય, તો પછી નામરૂપનું મોટા થનું, વધવું, નિ સવું એ બને ખરું?” ‘નહીં જ’ ‘તેથી હે આનંદ’ હુ હુ હુ કે વિજ્ઞાન એ નામરૂપનું નાશ છે પરંતુ તે જ પ્રમાણે પાછું, નામરૂપ પણ વિજ્ઞાનનું મગધુ શ્દેનાય નાશ છે વિજ્ઞાન અથવા ચેતના નામરૂપમા સ્થિતિ આધાર ન પામે તો પછી જન્મ-જરામગ્ધુ દુષ્ણ વગેરેનો સબધ પણ ધર્મી શક્તા નથી તેથી તે અર્થમા નામરૂપ એ વિજ્ઞાનનું કારણ ન્દેવાય ”

. પા. ૩૪૧ સત્ પાલ —ઈ સ ના આદિથી ઈ સ ૬૪ થી ૬૭ મુધીના ગાગા દરમ્યાનની આ પુરુષતા જીવનની લક્ષીકતો મળે છે ખ્રિસ્તી ધર્મમા ઈશુખ્રિસ્ત પછી બીજી મહારવનું સ્થાન સત પો નનુ ગણાય છે ઈશુએ સર્વોત્તમ ખ્રિસ્તી જીવન કેવું હોય, તેનું દષ્ટાંત પૂરું પાડ્યું તે પછી સત પોતે ખ્રિસ્તીધર્મ, તથા તેનું સગાન બિબા શ્રી આપ્યા એમ શ્રી શખાય તે ગમે તેમ હો, પરંતુ ખ્રિસ્તીધર્મનું જે અરૂપ તેમજ સગાન ધાયુ, તેમા સત પો નની પ્રતિભાની અચૂક અને ઊંડી અસર

છે, એમાં શંકા નથી. યામિન (નવો નગર)માં પાનડપે લખાવેલ
જે પ્રસ્તરણો છે, તેમાં સત પોતનુ લખાવુ છે.

સત પોત જાતે બારે ધર્માંનિમાની ચતુર્દશ હતા. તેથી શરૂઆતમાં તે
ચિંત્તીઓના બારે મંત્ર ગણુ હતા, અને તેમના દમનમાં તેમણે જીનમ્મે
બાગ લીધો હતો. એ નાગ એ જાનના માર્યને અગે તે દમારમ્મ
જતા હતા તેમાં નહે છે કે, માર્ગમાં તેમને જીગ્ધિશ્ચિત્તના દર્શન થયા
અને તેમાંથી તે ચિંત્તી થયા. પછી તે ચિંત્તીધર્મ જમાવવા પાછા
જૂના દમનના જોગથી જ લાગ્યા. તેમણે જોડુઆનેમથી રોમ મુની સન્ન
મુસાફરીઓ કરી. એમનુ મળુ પણ અનુરૂપ જ થયુ. એ-મન એવો
છ કે રોમના દેવજાનામાં તેમને િયાનીને માગી નાખવામાં આયા.

પા ૪૧ સત ધામ્મ વ્વકયાના — [૪ સ ૧૦૨૭-૧૦૭૪]
યુરોપના યુપ્રસિદ્ધ ધર્માચાર્ય દિનચુ તે ઉચ્ચ જ્ઞાનજાનના હતા.
યુરોપના દેવવાય ગાન્કુદુઓ સાથે તરીતે તેમનો સંબંધ હતા. તેમનો
જન્મ નેપ મતી હકુમત હોજના એ પ્રિ નામાં થયો હતો. મોટે
કેસીમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવી, નેપ સના વિશ્વવિદ્યાલયમાં તે ૭
વર્ષ બજ્યા. ત્યાં તે ડાંગી-ગોની અસર લેકુ, આયા, અને તેમનામાં
૧૭મે વર્ષ બજ્યા. તેમની અભ્યાસની નાપકાન જોઈ, તેમને કોનાન
ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે મોન્નનામાં આયા. ૧૨૫૭માં જાન્ગ (પડિત)ની
પદવી મેળવી. પછી તમનુ જીવન વ્યાખ્યાનો, તત્ત્વચિંતન અને તખતની
ધર્માનમાં જ વ્યતીત થયુ. જ્ઞાનના તે બે સાધન માનતા. પ્રજ્ઞા અને
સાક્ષાત્કાર. તે બંને સાધનોનુ મૂળ પાણુ પરમસત્ય-શ્ચિત્ત છે, એમ તે
માનતા. છેવટના, તેમણે એ બંને સાધનોથી પ્રાપ્ત થતા જ્ઞાનના સંસ્કારો
૩૫ 'સુખ્ખા' નામનો મહાગ્રંથ લખવો શરૂ કર્યો હતો. શ્ચિત્ત, અને
મનુષ્ય, એ બે ખડો. તેમણે પૂરા કર્યા, અને પછી શ્ચિત્ત-મનુષ્ય એ ત્રીજા
ખડોનો થોડો ભાગ જ લખી રાખ્યા. એ બાકત મૂળમાં ઉદ્ભવે છે.

રોબર્ટ ટ્રિજિસ (૧૮૮૪) અંગ્રેજ વિ-નાય ૧૦ - નિવેશ
ધર્મે તે ડોક્ટર હતા.

૧. જૌહસંધનો પરિચય : લેખક, અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસમ્બી.
ઈ ૨-૦-૦

જૌહસંધના નિયમો, બિશુ બિશુગીના ક્તંબો, સંધ્યવચ્ચા તથા
કેટલાક મદાન નિશુ બિશુગી, ઉપાસન-ઉપાસિકાના જીવનચરિત્રો
નિરૂપતો ઉપયોગી ગ્રંથ

૭. સમાધિમાર્ગ : લેખક, અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસમ્બી. ઈ ૦-૮-૦

દહરાગ કે પ્રાણાયામની સિદ્ધિરૂપ સમાધિની પ્રચલિત માન્યતાથી
જુદી, તથા જનસમુદાય દ્વિત સાથે તેવી જે મત્-પ્રવૃત્તિને જુદા બગવાને
સમાધિ માની હતી, તેનું નિરૂપણ કરતું પુસ્તક

૮. અમિધમ્મયસગદ્દો [મૂળ પાલિ પાઠ] સંપાદક અધ્યાપક ધર્માનંદ
કોસમ્બી ઈ ૨-૦-૦

અનુરુદ્ધાવાચકૃત સુપ્રસિદ્ધ પાલિ ગ્રંથ, રાજઆતમા ગ્રંથને સમજવા
મટિ ગુજરાતીમાં મોટા ઉપોદ્ધાત સાથે

૯. અમિધાનપ્પદીપિકા [પાલિ શબ્દકોશ] સંપાદક બુનિ જિનવિજયજી
ઈ ૫-૦-૦

પાલિ બાધાનો અમરમેશ જેવો ઉપયોગી મેગ જે શ્લોકી મેશ,
વિભક્ત્યર્થ પ્રસ્રુ તથા અમારાદિ શબ્દાનુક્રમસહિત

પ્રાપ્તિસ્થાન .

નવજીવન કાર્યાલય,

અમદાવાદ અને મુંબઈ

સર સર્વપદ્મી રાધાકૃષ્ણનનાં બીજાં પુસ્તકો

૧. કંકડી અથવા સંસ્કૃતિનું જીવિ : અનુ૦ નગીનદાસ પારેખ
કિ. ૦-૧૪-૦.

આ પુસ્તકમાં આજની સંસ્કૃતિની જાણપો અને તેમને ટાળવાના ઉપાયોની વ્યાપક ચર્ચા કરેલી છે. સર રાધાકૃષ્ણનનો દૂક જીવન-પરિચય તથા પુસ્તક સમજવામાં મદદરૂપ થાય તેવાં ટિપ્પણો ઉપરાંત શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકરનો લખેલો વિસ્તૃત ઉપોદ્ધાત પણ આપવામાં આવેલો છે.

૨. જન્મતનો આવતી કાલનો પુરુષ : ['World's Unborn Soul']
અનુ૦ શ્રી. મનનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ. કિ. ૦-૧૨-૦.

ઇતિહાસ, સમાજવિદ્યા, ધર્મશાસ્ત્ર, અને તત્ત્વદર્શનને જીવનની સમગ્ર દૃષ્ટિએ વિચારતું આ બ્યાખ્યાન એક નવી જ ભાત પાડે છે. પુસ્તકની આખી ચચાની પાછળ આપણા માનવજાતનો જે મહાન પ્રશ્ન - સાતિરચાપનનો - છે, તે રહેલો છે. બ્યાખ્યાનમાં આવતા ઇતિહાસના સંદર્ભો વગેરે સમજાવવા મદદરૂપ થાય તેવા ટિપ્પણો, રાધાકૃષ્ણનનો પરિચય આપતો મોટો નિબંધ, તથા આચાર્ય આનંદશંકર મુવના આમુખ સાથે.

